

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Бейімбет
МАЙЛИН

Шұғаның белгісі

Хикаят, әңгімелер

RARITY

R

PUBLISHING
COMPANY LTD

ҚАЗАҚ АУЫЛЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЕЖІРЕСІ (Алғы сөз орнына)

* * *

Дүниежүзілік әдебиеттің бариша мәдениеттік дәстүріне сүйенетін реалистік прозамызды жасаған жазушылар — роман жазушылар мен әңгімелер жазушылар. Мысалы, қазақ әңгімелерінің аса көркем үлгілері Бейімбет Майлиннің өзгеше мұрасынан танылатын.

Бейімбет Майлин әңгімелерінде терең шыншылдық бар, адам бейнесі, қарым-қатынастары әрдайым нанымды боп шығады және бұл шығармалардың түр, үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады. Бейімбет әңгімелерінің көп топтары революцияның ең алғашқы жылдарынан бастап, отызыншы жылдардың ортасына дейін Совет дәуірінде қазақ ауылында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады.

Мұхтар ӨУЕЗОВ

* * *

Жаратылысында ерекше қарапайым, аса сирек ұшырасатын кішіпейіл және еңбекқор Бейімбет әдебиетіміздің тарихынан қашанда өзіне ғана тән өзгеше орынға ие. Ол әдебиетке келгенде, жазушының халық алдындағы рөлі мен жауапкершілігін әбден елеп, екшеп барып келді, әдебиеттегі реализмнің зергері болып келді және демі таусылғанша осыдан айныған жоқ.

Біздің прозамыздағы реализм мен шынғына шыққан шеберлік өзгелердің бәрінен де бұрын Майлин есімімен берік байланысты. Ол — әрі теңдесі жоқ әңгімеші ретінде де, әрі прозадағы сүйекті шығармаларды жасаушы ретінде де біздің тұңғыш зергер прозашымыз. Біздің қай-қайсысымыз болсақ та Бейімбет Майлиннің осыдан түп-тура алпыс жыл бұрын жазылған «Шұғаның белгісі» хикаятының құрсағынан шығып, етегіне оранып өскендейміз.

Ғабит МҮСІРЕПОВ

...Оның реалистік прозада ұлы Толстой эстетикасы мен ұлы Чехов поэтикасынан кейін біржола қалыптасқан заманды адам арқылы, адамды мінез арқылы, мінезді іс-әрекет арқылы танытып, жан-жақты ашып көрсете білуді мұрат санайтын қазіргі даны бірден терең түсініп, бірден берік тұтынғанына қайран қалмасқа болмайды... Оның шығармаларының арқауы — кешегі екі бірдей қанауға ұшырап, езілген жалшының өзін тануы. «Есіктегі малаймын» деп емес, «ел қатарлы адаммын» деп сезінуі.

Біздің әдебиетімізде осыныша адал, осыныша қырағы шыншыл таланттың суреткерлік куәгерлігі арқасында рулық-патриархалдық қоғамнан социализмге бірден аттап өтіп, тарих өткелегінен төтелеп жол тартқан халықтың қиын күйзелістер мен дағдарыстарды да бастан кешкен күрделі есею жолының небір шыңырау сырларына тереңдеп бойлай алған кең құлашты эпопея туды. Біз бұл арада ауымыздан жаңылып отырған жоқпыз. Б.Майлиннің көп томдардан тұратын қомақты дүниелер жазбағаны кім-кімге де белгілі... Бірақ оның екі қоғамдық формация тоғысындағы қазақ өмірінің қырық құрақ көріністерін емес, тұтас бір салауатты сом суреттерін, кең қарымды панорамасын жасап шыққаны және рас.

Әбіш КЕКІЛБАЕВ

ХИКАЯТ

ШҰҒАНЫҢ БЕЛГІСІ

I

Біз елден шыққанда күн де сәскелікке жақындап еді. Үшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып-ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырай нұрын шаша бастады. Әйткенмен, солдан соққан салқын жел өзінің өткірлігімен жұқа киімнен ызғарын өткізіп, тондырып, сентябрь айының жеткендігін жолаушыға еріксіз ойлатарлық еді.

Біз екеу едік.

Менің астымда жортақылау тапал торы ат; жүргіштеу. Ер-тоқымы ескілеу, байлардың малға мінетін ер-тоқымы. Үстімде қонған үйімнен сұрап киген шидем күпі. Қолтығымдағы жыртығынан жел өтіп, мазамды алыңқырап келеді. Жолдасым отыз-қырықтардың шамасындағы жер ортасы адам, сиректеу сақал, мұрты бар; қара бұжыр, күлімсіреп дөңгеленіп тұрған қара көзді, пішініне қарағанда біртүрлі сөйлемпаз адам секілді. Астында қойшылар мінген қара кербесті, үсті-үстіне ұрып отырмаса, кейін қалып қала береді.

Жел артымыздан еді, ауылдан он-он бес шақырым шықтық. Жаздай жайлап, жердің шаңын шығарып тастаған жайлауын қақ жарып, құбылаға бет алып келе жатырмыз. Жанды қарға жоқ. Бірен-саран шалшық сулардың басында ұйлығып отырған топ-топ қаздарды көресің. Елдің жұртында жер ошақтың араларындағы сүйек-саяктарды, елдің сыртындағы ескі апандардың маңайына тас-талған бірен-саран өлімтікке он-он бесі жиналып, қаракүс, қарға, өгіз шағалалар той-тойлап жатыр...

Жүрген сайын жер өнбегендей, сол ұшы-қиыры жоқ алдында екінші белес. Мен шықтым. Манағыдай емес, атқа

жортқан соң денем жылынып, ептеп мандайымнан тер де шығайын деді. Жолдасымның басында желпен. Елден шығарда бауын мықтап байлап алған. Шабан қаракер үсті-үстіне ұрғызған соң, о да бусанайын деді білем, желпенін шешіп алып, беліне байлады. Милығына түскен бөркін жоғарырақ көтеріп қойып, қаракерді бір тебініп шаужайлап жіберіп, маған қатарласып:

— Тым бері бұрыла бермеңіз, күнбатысқа таман жүрейік, — деді.

— Сіз кейін қалған соң, мен алдыңызды орағыта беремін.

— Жамандатқыр, мынау бір ит екен, тіпті жүрмейді, — деп қамшымен салып-салып жібереді.

Менімен қатарласып алған соң, қаракердегі ашуы біткен төрізденіп, азырақ жадыраңқырап маған қарады.

— Мынау алдымыздағы үлкен көл Қамысақты ғой; осының сол жағын ала жүріп, жыбырлай көрінген Обаның белесінен тура ассак, алдымыздан бір кішкене сүрлеу келеді. Сол сүрлеумен барып, Шұғаның белгісінен тура жолды қиып аламыз, — деді.

Әңгіме азырақ ой бөлейін деді. Аттың жортысына шайқалып ауырып келе жатқан іш те ұмытылғандай болды. Жол қысқарту үшін жолдасыммен сөйлесуді мен өзім де тілеп келе жатыр едім. Бірақ бұрын сырлас адамым болмаған соң, әңгімеге қандай жайының барын анық біле алмай, сөз ашпап едім. Және менің бір әдетім, жол жүріп келе жатқанда, өзім сөйлегеннен де, біреуді сөйлетіп, тыңдауды артық көруші едім.

Жолдасым жол әңгімесін бітірсе, «тағы да бар, тағы да бар» деген кісі төрізді біртүрлі сөз сөйлеуге ыңғайланып тұрды. Мен әңгімені неден бастарымды білмедім, жол жайын айтып өткенде «Шұғаның белгісі» дегені бар еді. Одан пәлендей сөз туады деп дәмеленбесем де, бастауға себеп болсын деп ойлап:

— «Шұғаның белгісі» дегеніңіз не нәрсе, тау ма? — дедім.

— Жок, өшейін, бір обашық, — деді. Кейін қалып бара жатқан соң, тағы тебініп қатарласып:

— Шұғаның белгісін сіз білмейтін шығарсыз-ау, — деді.

— Мен қайдан білейін, бұл жаққа бірінші келуім, — дедім.

— Білмессіз... сіздер жассыздар ғой, — деді. Маған қарағанда өзі недәуір көпті көрген үлкен адам болып көтеріліп қойды.

— Сіз білмейтін шығарсыз, жассыз ғой. Уақытында Шұғаның әңгімесін бұл өлкенің баласына шейін біліп болып еді... ой, шіркін, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау, — деді.

Жолдасымның бұл сөзінен мен Шұғаға ынтықтым. Анығын сұрап білгім келді.

— Шұғаның әңгімесін айтсаңыз қайтеді, жол қысқарсын, — дедім.

— Айтайын, — деді.

Қаракерді тағы тебініп қатарласты. Жалпылдап жайылып келе жатқан етегін жинап тақымына басып, еріндегі насыбайын тастап, бір-екі түкірініп алып, ыңғайланып:

— Бұл қызық әңгіме, тыңдаңыз, — деді.

Сөзді бастап та жіберді.

II

«...Бүгінгі шыққан ауылыңызды «Ерекен ауылы» дейді. Содан ары қарай өзеннің бойы жалпағынан ел. Бір атаның баласы жүз елу — екі жүз үйлер бар. Қыс қыстаулары басқа болғанмен, жаз көбіне бірігіп отырады. Мынау алдымызда көрінген Қамысақты дейтін көліміз. Осының маңайы жыбырлаған шұқырынды томар. Августан бастап осының басы елмен толады. Әр томарға төрт-бес үйден қонып, бөлек-бөлек отырғандары. Ой, дариға-ай, талай қызықтар өтті ғой.

Бала күнімізде анау көрінген төбенің басында талай асық ойнап едік... ол да бір дәурен... иә... бұл елдің күзге қарай қонатын жері, жазғытұрғы барып августқа дейін отыратын жайлауымыз, бұл көл де Шұғаның белгісі атанды, бұрын «Тарғыл өгіз сойған» деуші едік. Үлкен көл, маңайы толған шорқынды су... ол уақытта жердің берекесі қандай. Өзіміздің ел қаншама... оның үстіне, ту Сырдан келіп жаппастар да қонады... кейінгі кезде ғана жаппас келуін қойды ғой. Біздің Беркімбай дейтін жақын ағаларымыз болады. Бұрын бай еді, болыстыққа таласамын деумен-ақ малын құртып алды. Осы күні кедей. Сол Беркімбайдың әкесінің нағашысы — жаппас Есімбек дейтін болды. Өзі бай еді, жаппастың алды деуге боларлық. Беркімбайға арқа сүйеп, Есімбек сол «өгіз сойған» ең шұрайлы жеріне қонушы еді. Өзі де жомарт, қонақпаз еді. Елге жағымды болып тұрды. Мал мен басы бірдей, тілегін берген бір адам: ортан қолдай төрт ұлы болды — шетінен

қасқыр. Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға дейтін қызы болды. Шұға десе, Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті еді-ақ... аққуба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, біртүрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда. Ажары төуірлеу біреу болса, соны көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап шошандап бір соқтығып жүргені. Заман бұзылған ғой... иә...

Осы күнгілердің бір тапқаны — қызды оқыту керек дейді. Сол Шұғалар хатты зорға танушы еді. Сонда да осы күнгінің оқыған он қызына бергісіз еді. Айнала айтқанда, Құдай сана берсін десейші...

Ол кезде менің жиырмаға жаңа келген кезім. Есімбектің үйіне көп араласып жүрдім. Менің бір Базарбай дейтін інім сол Есімбектің қойын бақты. Өзі бала күнінде епті-ақ еді, былтыр қайтты. Сол баланың арқасында ерте барам, кеш қайтам. Жаз көбіне сонда болушы едім. Шұғаның сонда он алтыдағы кезі шығар деймін. Елдің бозбалалары ертеңді-кеш қылжақтап, сол ауылдан шықпайды. Ептеп сөз салдыратыны да болады. Бозбалалардың хатын таситын менің інім, Шұға біреуіне жауап қайырмайды.

Бозбалалар кейіп: «Байдың қызы болған соң, іріленгені ғой, төкөббар» десуші еді.

Менімен құрдас біздің ауылда Көрім деген бар. Сол уақытта да өзі есерсоқтау еді. Біз мазақ қыла беретінбіз. Шұғаға қылжақтайтынның біреуі сол. Бір күні бір жазған хаты менің қолыма түсті. Өлең жазған болыпты... немене еді, тәйірі, соның өлеңі...

«...Қаладан алып келген боз белбеуім,
Болса да жаман, жақсы, өз белбеуім.
Көп айдың көрмегелі жүзі болды,
Жүрмісін аман-есен, көз көргенім», —

деп жазыпты.

Бозбалаға ермек керек. Мазақ қылу үшін Шұғаның хаты қылып өлеңмен жазып, Көрімге тапсырдық. Көрім ашып оқығанда төбесі көкке жеткендей болды.

Біздің сонда Шұға болып жазған өлеңіміз:

«...Алаштан асып тұған сымбатым-ай,
Базардың пұлы жетпес қымбатым-ай.
Арманым бұл жалғанда болмас еді,
Күн болса қосатұғын саған Құдай...»

Ой, алдай, қызық заман екен-ау, ө!..

Шұғаның өке-шешесінің бір артық жері, он алтыға келгенше Шұғаны күйеуге бермейді. Осы күні байлар қызы шырылдап жерге түсісімен біреудің малын алады ғой... Уақытында талай мырзалар айттырды, бөріне де нәсіп болмады. Ал жетер жердегі бай балалары мүлде түңіліп болды. «Есімбек қызының бағын байлады. Енді бұған төуір күйеу кездеспейді» деп жұрт өсек қылып та жүрді. Ол өшейін бір сөз ғой, Құдайдың жазуынан артық не болмақ...

Артынан есіттік, Есімбектің бермеудегі мәнісі: өзі жас кезінде Қали дейтін құрдасымен серт байласқан болса керек: «Бірімізде ұл, бірімізден қыз туса, екеуіміз құда болайық» деп.

Сол сертін күтеді екен ғой... Иә...

Қамысақтының басына түсіп, азырақ кідіріп, ер-тоқымымызды дұрыстап ерттеп, тағы да жүріп кеттік. Қаракерді бір-екі бауырлап алып, жолдасым тағы сөзге кірісті.

III

...Ол кезде заман қандай, жер өдемі, мал көп...

Жазғытұрғы майдың айы бір бітер-бітпесте, шала-шарпы егін салып, жайлауға жеткенше асығамыз... Бір жылы майдың 20-ы күні жайлауға барып қондық. Жаңбыр көп. Шөптің шығысы да жақсы-ақ еді. Бозбаланың басы құралған соң, ертеңді-кеш асыр салып ойнау, есі-дертіміз жаппас. Есімбектікі қашан келеді?.. Етке қашан тоямыз дейміз...

Бір күні бір қызойнаққа барып, таң ата келе жатсам, ұйықтап қалған екенмін, өжем оятады:

— Жаппас келіп қонып жатыр. Базарбаймен көрісіп, қарағымды сүйіп келдім, — дейді.

Жалма-жан тұра сала далаға шықсам, сәске түс болып, күн ыси бастаған екен. Көлдің оң жақ беті жыбырлаған мал: қой, түйе... шоқиып-шоқиып жаппастың кішкене үйлері тұр. Көзімді ашып-жұма жөнелдім. Мен келсем, менен өлдеқашан бұрын жұрт жиналып қалған екен. Тоқты сойылып, қазан асылып, қайнап та жатыр.

Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, қымыз ішіп, әйдей, қызды-қызды болып жатыр екен. Мен тегіс араладым. Бір отауда Шұға кездесті. Көрісіп амандасқаннан көзімді ала алмадым. Апырым-ай, адамзатта ондай сұлу болады екен-ау!.. Аққудың көгілдіріндей осы аппақ. Үстінде шетін кестелеген ақ көйлек, омырауын неше түрлі ілгіштермен безеп тастаған, қызыл пүліш қамзол, басында үкі таққан түлкі бөрік, өзі сұлу адамды мүлде одан жаман жандырып, құбылдырып тұрды.

Маған қарап Шұға күлді.

— Мезгілімен келіп көрістіңіз-ау, — деді. Мен не айтарымды білмедім. Бұрын әзілдесіп сөйлесе беруші едім, бұл жерде тілім байланды.

— Мынау аттан түсіп жатқан кім? — деді Шұға.

Артыма жалт қарасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен. Біреуі орысшалау киінген.

Тани кеттім.

— Әбдірахман ғой, — дедім.

— Әбдірахманың кім?

— Қазақбайдың баласы.

— Иә, әлгі учитель баласы ма?

— Иә.

— Жап-жас жігіт екен ғой, — деп бірер қарады да, Шұға отауға кіріп кетті.

Мен Әбдірахманға амандасып, үйге ертіп жүрдім. Отаудың сықырлауығынан Шұғаның бізге сығалап қарап тұрғандығы білінді.

IV

...Сіз білмейсіз ғой... — деп жолдасым қаракерді шау-жайлап қатарласты.

Сіз білмейсіз ғой... бізбен ағайын, жасы менімен түйдей құрдас Әбдірахман деген болды. Жасында болыстың үйінде бұзау бағып өсіпті. Ол уақытта болыстың үйінде ауылнай болатын. Балалармен араласып жүріп учительден оқып, төрт жылдан соң школды бітіріп шығыпты. Әбдірахман өзі айтатын: күндіз қозы мен бұзау бағам, кешке келгенімде, учитель бір шын мұсылман жігіт еді, «байлардың балаларынан да, маған сенің оқығаның керек қой» деп, түннің бірталайына дейін оқытушы еді. Ақырында сол учительдің тырысуының арқасында школ-

ды бітірдім... Менің учительге өтеп бітіре алмастық борышым бар, — деді.

Әбдірахманның әкесі өте кедей болған адам. Ауылнай школынан шыққан соң да Әбдірахман малайлықтан құтыла алмады. Ақырында, он екі-он үштегі шамасы болса керек, тұрған байынан қашып дуанға барып, бір ноғайға жаз қызметке тұрып, қыс оқуға кірді. Бір-екі жылға шейін жаз жалданумен болды. Берірек келген соң жаз байларда орысша бала оқытты. Ақырында, өйтеуір, школды бітіріп шықты.

Әбдірахман школды бітіргенде дабысы жер жарды. Өте зерек болған ғой, учительдері де мақтаса керек. Дуандағы нәшәндік «тілмаш» бол деп өтінген екен, болмай, елге келді. Нақ сол кезде болыстың песірі өліп, песірсіз түр еді. Әбдірахманға песір бол деп жабысты, оған да болмады. Жамантік болысындағы бір байдың школына барып, бала оқытты. Содан бері қыс сонда бала оқытып, жаз елде болады. Сол жылы үйеннің бас кезінде келіп еді. Содан бері Әбдірахманды көргенім. Маған: «Маған көріспейсің бе» деп қалжыңдады. Әзілдесіп үйге кірдік. Төр алдында Қажыбай өңгімені көсілтіп отыр екен, бізді көрген соң жым болды.

Үй ішімен Әбдірахман тегіс амандасты, Есімбек бай онша жақсы көрмеген адамның қалыбын істеді.

Бұрынғы сөздерін тастай беріп, «оқығандар анау, оқығандар мынау» болады деп шатпа тілге айналды. Мен ғажапқа қалдым. Артынан Әбдірахманнан себебін сұрасам, өткен жылы бұрынғы қалыбымен, күзгі астыққа бай киізін сатқанда, Әбдірахман тілін алар адамдардың біріне де алдырмапты: «Әзір асығып, екі бағасына алғанша, астықтарыңды жиып алған соң, шалқайып отырып жарты бағасына аласыңдар» деп. Әбдірахманның тілін алғандар бірталай пайда қылыпты. «Мені олжамнан қақты» деп байдың тырсыып отырғаны осы екен, бір сөзінің ретінде Әбдірахманға:

— Еліңді қыстан шығардың ба, бала? — деді бай.

— Шүкір, шығардым, — деді Әбдірахман.

— Жарайды, жарайды, ел қамқоры болған соң, солай болу керек, — деп сөзін доғарды.

Түс ауа берген мезгілде ет жеп болып, жұрт бет-бетіне тарай бастады.

V

Мен ауылға қайтқанда Әбдірахман Есімбектікінде қалып қойып еді. Менің артымнан іле-шала келіп, Есімбайдың үйіне түсіпті. Қымыз ішкен адам ұйықтап қалған екен, екінді өлетінде тұрып далаға шықсам, ауылдың сыртындағы белесте, ішінде Қажыбай ақсақал бар, бірталай адам сөйлесіп отыр екен. Мен де келдім. Әңгіме Әбдірахман турасында екен, жақындап келгенімде-ақ «Әбдірахманның өзі шынымен бұзылған ғой» деген Қажыбай қарттың саяпылдаған даусы құлағыма сап ете қалды. Өзі сөзшең адам, бірінен соң бірін тізбектетіп, не бар пәлені Әбдірахманның үстіне үйіп отыр. «Оларды мұсылман деуге болмайды. Айтатыны ылғи Құдайға қарсылық сөз. Молдамен, хазіреттермен, ел бастаған басшылармен қас. Құдайдың барлығына шөк қылады. Байға мал жиып беріп отырған Құдай емес, өзіміз дейді. Құдай сақтасын, шын болса, осы өлгі қазақты шоқындыратындардан көп ақша алған дейді ғой. Нәшәндікке тілмәш болмай, болысқа песір болмай, бала оқытуы да сол аздыру ретімен болса керек...

Шалдың сөзін онша ықыласпен тыңдай қойған адам көрінбейді. Жастар бір бөлек әзілдесіп отыр екен, мен де соларға қосылдым. Бәріміздің ермегіміз Кәрім болды.

— Биыл Есімбектікі Қарақұмды жайлап қалады деп еді, Кәрім үшін-ақ келген шығар, — деді бір жігіт.

— Сендер байқадыңдар ма, Кәрімді көрген соң, Шұға біртүрлі құбылып кетті-ау, — деді бір ку жігіт.

Бұл екі арада қысты күні Шұғаны сағынып жүргендегі Кәрімнің шығарған өлеңі деп біреуі өлең айтты:

«...Мінгенім астымдағы күрең дөнен,
Қашады таудан түлкі сүмендеген.
Ойымда үш ұйықтасам бар ма менің
Айырылып, қалқам, сенен жүрем деген...»

Жұрт ду күлді. Кәрім ашуланып, кетіп, қалды. Мен тұрып, Беркімбайдың үйіне бардым. Әбдірахман шынтақтап, домбыра тартып жатыр екен.

— Жоғары шық, — деді.

Әзілдесіп отырдық. Көп ұзамай әңгіме Шұғаға көшті. Әбдірахманның ойын білу үшін, мен:

— Шұға қалай екен, көрдің бе? — дедім. Әбдірахман күлімсіреді.

— Көрейін деп барып едім, көре алмадым, — деді.

— Иә, сен атыңды байлап жатқанда, отаудың есігінің алдында тұр еді ғой.

— Сыртынан көрген бола ма, ауызба-ауыз сөйлеспеген соң.

— Ендеше, бүгін алтыбақан құрады. Ауызба-ауыз сөйлесем десен, сонда бар.

— Шын айтасың ба? — деп Әбдірахман басын көтеріп алды.

— Есімбектің келіндерімен қалжыңдасып сұрағанымда, кешке алтыбақан құрамыз десіп еді, — деп анығын айттым.

— Бәтір-еке, барайық, — деді.

Замандастың тілін кім алмайды, мен ертіп бармақ болдым.

VI

...Сізден несін жасырайын, — деді жолдасым, — сізден несін жасырайын, өздеріңнің бастарыңда да бар нәрсе ғой... жастық не қылғызбайды. Уақытыңда бәрі қызық.

Есімбектің үш баласы үйленген. Біреуі бойдақ еді. Ең кіші келіні Зәйкүл мына тама Қаржаудың қызы еді. Заманында дүниені кешкен адам. Өзі де ажарлы, бозбала сүйетін қызыл шырайлы еді. Азырақ мінезіннің жеңілдігі болмаса, ақылға да жақсы еді. Күйеуі Ыбырай Есімбектің балаларының ішіндегі момыны, үн жоқ, тұн жоқ ертеңді-кеш мал соңында жүреді де қояды. Күйеуінің қалпын оң жақта жүргенде-ақ сезіп, Зәйкүл бұзыла бастаған. Өздерімен бір жамағайын Сейіт дегенмен көңіл қосып, шығамын деп жүргенінде елі сезіп қалып, жібермеген. Ол кездегі болыс Құрман Есімбектің туған құдасы. Есімбектің жесірі кетсе, «қыпшақпын» деп қанға тарту жоқ — Құрман жаппастың арын арлап тұрған. Болыстың ызғарының күштілігінен Қаржау қабыл-құбыл Есімбекке хабар тигізіп, аман-есенінде қолына берген.

Зәйкүл ұзатылып келген соң, көпке шейін кетемін деп жүрді. Бірақ кете алмады. Айтқан сөзінен табылып, көңіліндегі мүддесін орнына келтіретін жігіт сирек қой. Шынында, Зәйкүлге тең жігіт табылмады.

Сізден несін жасырайын... ертеңді-кеш үйінен шықпаған соң, мен Есімбектің үйінің бір адамы құсап кеттім. Жүріс-тұрысымда ешбір ерсілік болмайды. Ақырында Зәйкүлмен жақындасып, көңіл қостым. Бойдақ кезім ғой, ол «тиемін» деді, мен «аламын» делім. Бұл сөз алғашқы

кезінде бір-бірімізді жақындастыруға дәнекер есебінде болды. Шынына қалғанда, екеуімізде де ойнап-күлгеннен басқа ескі сөзді, уәдені қозғайтын ой жоқ еді. Ойдың болуы да мүмкін емес — Есімбек бай, мен кедей, келінін тартып алсам, ертеңгі күні жанымды аспанға шығарады. Кедейлік не қылмады!.. Зәйкүл сөзіңе қатын еді. Кей кездерде мені қалжыңдап өлең айтады:

«...Қасымжан, серт байласқан сен емес пе ең,
Ұстаған етегіңнен мен емес пе ем.
Болса да не қиындық, басты тартпас,
Жүретін қол ұстасып тең емес пе ең...»

Мен өлең шығара алмаймын. Ауылда Төкей дейтін барды, өзімнің өлеңім қылып соған өлең шығартып алдым:

...Деген сон сұлу Зәйкүл, сұлу Зәйкүл,
Айтуға сымбатыңды жетпейді тіл.
Басымды тау мен тасқа ұрсам дағы,
Ешбір іс ретіне келмей-ақ жүр...

Уай, дариға, талай қызықтар бастан өткен екен-ау!

VII

...Ас-су ішіп Әбдірахман екеуіміз үйден шыққанда, елдің алды жата бастап еді. Түн тастай қараңғы. Аяңдап келе жатырмыз. Есімбектің ауылының сырты ызы-шу, қым-қуыт. Әбдірахман жылдамдай басып, менің алдымды орай береді. Біртіндеп жақындаған сайын асыр салып ойнаған балалардың, әзілдесіп ойнап-күлген қыз-қатындардың дауыстары айқындала береді. Әлдекімнің арт жағымыздан сыңқылдап күлген даусы естілгендей болды. Әбдірахманды иығынан тартып тоқтатып, күтуге айналдық. Қараңдаған екі-үш адамның бойы көрінді.

— Қойшы, қарағым, өурелемеші!

Біреу дауыстаңқырап:

— Әу!

— Қалқажан! — деді.

— Менің манағы айтқаным бола ма?

Қыз күлді:

— Жарар, болады...

Жақындап қалды. Дауыс таныс — Айнабайдың қызы. Ауылы Есімбек пен біздің ауылымыздың орталығында,

он шақты үйлі керей. Біз ауылының тұсынан өткенде қатындарының дабырлап жүргендері білініп еді.

— Күлзипа келеді, — деп мен күлдім.

Әбдірахманның Күлзипа десең шамы.

Ағайын арасында аз үйлі керей болғанмен, Айнабай деген бірді бірге соғыш, екі елдің арасына от алып тұтандырып жүретін бір қызыл көзді бөле. Ел ішінде Айнабайдың істемеген бұзықтығы жоқ. Анау-мынау адамдар өзінен сескенетін де еді. Қызы Күлзипа сонда 17 шамасында шығар деймін. Орта бойлы, қарасұрлау, тік қабақ, сұстаныңқырап тұратын адам еді. Айнабай өзі кедей, уақытында күйеуге беріп, соңғы кезде шел бітіп төуірленген соң, айырғысы келетін. Ел ішінде көзге түсетін жігіт ол кезде Әбдірахман. Айнабай өзі ат арқасына мініп жүрген соң, қызын төуір жігітке бергісі келіп, Әбдірахманнан үміттенген: «...Әбдірахманның жайына қараймын ғой. Азын-аулақ мал берсе де үйлесер едік...» деп айтадымыс деген сөз қашып жүрді. Жеңіл ауыз қатындар Әбдірахман ауылына келсе, «күйеу» деп мазасын алады. Жалпы жұрт Күлзипаны Әбдірахман қайтсе де алады деп, өздерінше сөзді біткенге есептейді. Сол жылы қыс Әбдірахманның әкесі шөп іздеп жүріп, Айнабайдың үйіне келсе, Айнабайдың қатыны қос қазыны бұзбастан салып, етпен сыйлап, ақысыз-пұлсыз бір шана шөп беріп жібереді. Айнабайдың қызының ер жеткендігіне және дәулетіне қызығып, Әбдірахманның әкесі құда болуға өте құмарланады. Бірақ Әбдірахман ұнатпайды: «Тіпті сүймеймін, сүймеген адамды не қып аламын» дейді. Әбдірахманның бұл сырын замандас құрбысынан басқа ешкім сезбейтін еді... Әлдеқалай бір жерде кездесе қалса, Күлзипа ұялып қызарып, Төңірге жазады да қалады.

Күлзипа екенін білген соң, Әбдірахман жүруге ыңғайланса да, мен жібермедім, қалжыңдасып барғанды жақсы көрдім.

Дабырласып сөйлескен күйлерімен бізге төніп келді де, бір келіңшек:

— Ибәй, көтек, мал десек, адам екен ғой, — деді.

Одағайлап, шеттей бастады.

— Маржанбикемісің, бері кел, — дедім.

— Мұнысы кім, мені таниды ғой...

Бар, кім екен? — деді Күлзипа.

Әбдірахман жүре берді. Мен олардың жанына бардым.

— Анауың кім? — десті.

— Әбдірахман.

— Күйеу екен ғой, бізден неге қашты? — деп Маржан-бике күле сөйледі. Күлзипа төлімсіп, жеңгесінің құлағына сыбырлап, сыңқылдап күлісті. Аяндай басып Әбдірахманның артынан жеттік. Бізбен жұмысы жоқ, есі-дерті алтыбақанда.

— Амансыздар ма, — дегеннен басқа еш нәрсе айтпады. Күлзипа сызылып, жеңгесінің артына таман жүріп отырды.

Алтыбақанға жақындадық. Сөйлеген сөз, ойнаған ойын, қараңдаған адам — бәрі де анық көріне бастады. Нақ біздің келуімізді күткендей екі қыз арқанға асылып, ырғалып өн салды.

— Шұға құдашаларың өнді бастады, — деді Маржан-бике. Нақ сол минутта шыққан өн, шынында, Шұғадан басқаға лайықты емес еді. Сондағы айтқан өлеңі өлі құлағымда:

«...Не мұндық, бұл дүниеде қыздар мұндық,
Атадан болып мұндық неге тудық?
Атадан мұндық болып тумас едік,
Бұрынғы ата-баба жолын құдық...»

VIII

«...Жас кездегінің бәрі қызық қой, әсіресе сол Әбдірахманмен бірге ойында болған түн менің өлі күнгі есімнен қалмайды; біртүрлі көз алдымда елестейді де тұрады.

Біз келгенде ойын жаңа басталған екен. Шұғалар өлеңдерін тоқтатып, арқаннан түсті. Жай өзілмен көп уақыт оздырдық. Домбыра алдырып, Әбдірахман өн салды. Бишара, жігіт еді ғой. Ондай ойындарда біртүрлі ұстайтын арқасы бар еді. Өлеңді түйдектетіп, үзбестен соқты. Жұрттың бәрі Әбдірахманның аузына қарады. Жатып қалған бірен-саран кемпірлер шапандарын жамылып келіп, өлең тыңдасты. Ойын-күлкінің қызығымен таң атқанын да білмей қалдық. Жұрт біртіндеп ыдырай бастады. Маржанбике маған жақындаңқырап сыбырлап:

— Қайтпайсыңдар ма? — деді.

— Жүр, қалқажан, — деп Күлзипаны ертіп, о да жөнелді. Уақ-түйек балалар, Шұғаның жеңгесінен басқаның бәрі кетіп бітуге айналды.

Шұға жәй сөйлескені болмаса, Әбдірахманмен онша ежіл-қожыл бола алмады. Мен Зәйкүлмен сөйлесіп, Әбдірахманның Шұғаға ынтықтығын айттым.

— Қайдан білейін, оқыған жігіт қой. Оқығандығына қызықпаса, бұрын мұның әкесіндей жігіттерге де барған жоқ еді... мен қолымнан келгенін аямайын, — деп күлді.

— Жеңеше, қайтамыз ба? — деді Шұға.

— Неге асықтыңыз? — деп Әбдірахман жанына жақындады. Біз қашығырақ отыр едік. Күбірлесіп сөйлесті. Оқтасанда Әбдірахманның «жас жүрек...» деген даусы естіледі. Өлдене уақытта Әбдірахман:

— Қош болыңыз, — деді.

Жалт қарасам, Шұға үйіне қарай кетіп бара жатыр екен.

— Тентекжан-ау, мені тастап бара жатқаның ба, — деп Зәйкүл де тұра жөнелді.

IX

...Әбдірахман ойыннан көңілсіздеу болып қайтты. Шұғамен сөйлескен сөзін, жай-күйін айтып мұңайды.

— Осы менің кедейлігім-ау, бай баласы болсам, Шұға сөзсіз қабыл етер еді, — деді.

Әзілдесіп тұрып Әбдірахман көңілін білдірсе, Шұға түсінбегенге салыныпты. Салған жерден бола қоймады деген мұныкі де тентектік қой...

Қалтасынан бір бүктеулі қағазды алды да:

— Мына хатты Шұғаға жазып отырмын. Менің ойым, Шұғамен көңіл қоссам, алып қашып кету еді. Болмаса, мың жылда Есімбек маған қызын бермейді де және оған беретін менде мал да жоқ. Не жауап қайтаратынын қайдан білейін, — деп күрсінді. Ажарында біртүрлі кейістік бар еді. Хатты ашып оқыды. Құдай берген өлеңді аясын ба, ұзыннан-ұзақ жазған. Сондағы Шұғаға жазған хаты:

«...Сіз бір айсыз нұрландырған аспанды,
Буландырған, уландырған жас жанды.
Біз бір ғаріп паналаған саянда,
Жас жүректе мықты жара басталды,
Кірді нұрын, отты жақты ішіме,
Көтерем деп сене алмаймын күшіме,
Бірінші зар шықты тілден мұңданып,
Бұдан бұрын айтылмаған кісіге.
Жас жүректің жалқыңды көп тілегі,
Жарамдысын сізден қалап тіледі,

Өзіріне үміт Қаптың тауындай,
Жазмыс түрін жауап қайтса біледі.
Минут, сағат, күндік, айлық қол емес,
Тілейтінім, жүдейтінім ол емес.
Көрсеқызар, антын бұзар қылжақбас,
Тұрлауы жоқ әсіре қызыл мен емес.
Жас өмірге жара шықты түр қандай?
Қызғылықты келешекте күн қандай?
Бір көргенде сиқырланып ақыл-ой,
Бал сөзіңе қалды ынтам бір қанбай.
Қырық бүктеліп келсе хатың тұмардай,
Жылы жүзбен көңілді жай қылардай.
«Болад» деген жалғыз ауыз сөз тапсам,
Көңіліме сақтар едім Құрандай...»

Түсте қойдан келгенде, Базарбайды шақыртып алып, хатты бердік. Шұға жауап жазса, тоқтаусыз өкеліп жеткіз дедік.

Әлі есімде. Біздің үйдің сыртында бір кішкене көгал бар-ды. Ауылға келген қонақтың бәрі ат арқандап, шалғынын жапырып тастаған. Көгалдың түстік жағында ыстықпен шыбындап жатқан қойлар. Бірен-саран кісілер шыжыған ыстыққа қарамай қойын құрттап, жабағысын қырқып жатыр...

Әбдірахман қайда кеткен деп іздеп жүрсем, қойдың қотанының жел жағында шалғынға бауырын төсеп, көгалдың ортасында жатыр. Қасына келіп:

— Батыр-ау, мұның не? — дедім.

— Қайтейін, үйде отырғым келмеген соң жатқаным ғой, — деді.

Біртүрлі қалың ойға шомып, екі көзі елдің сыртында, бірдемені күткен адам секілді. Не күткені белгілі — Базарбайдың келуі. Шұғаның хатты қалай қарсы алары белгісіз. Бұрынғы қалпын істесе, оқымастан жыртып тастайды. Оны Әбдірахманның өзі де сезетін. Хат жіберуге екі оқты болған соң, мен демеп жібергем, өйткені ойында оңаша сөйлескенімде: «Атаққа шыққан жігіт қой, хат жазып көрсін, оңаша теріске кетпес» деп Зәйкүлдің айтқаны бар-ды. Жаңа бір сөзінің ретінде: «Тентекжан осы жігітті аузынан тастамай-ды» деп сездіріп еді. Әйел жайын әйел біледі ғой. Әрі сырлас жеңгесі бір амалын табар деп мен Зәйкүлге сеніп едім.

Әбдірахман көпке шейін үндемей жатты. Күн ыстық. Жұрттың бәрі көлеңкеде... мен сөз бастадым:

— Шұға қайтер екен?

— Қайдан білейін, — деді. Күрсінді. Үміт аралас уайым көз жанарында ойнап тұрды.

Біз орнымыздан тұра бергенде, Есімбектің ауыл жағынан жүгіре басып келе жатқан Базарбай да көрінді. Әбдірахман дәйек тұтып тұра алмады. Жақындаған сайын Базарбайдың бет-ажарына қараймыз... Арсалаңдап күліп жетіп, етігінің қонышынан бір жапырақ қағазды шығарып, Әбдірахманға берді. Қолы дірілдеп, Әбдірахман ашып оқыды:

«Құрматлу мырза Әбдірахманға сәлем соңында айтарымыз: хатыңызды алдық, қазір пәлендей жауап бере алмаймыз, айыпқа бұйырмаңыз. Жазушы Шұға».

Әбдірахман тұнжырап отыра кетті, баладан ауызекі сұрай бастадык.

— Үлкен үйінде отыр екен, жеңешем шақырады деп далаға шығарып алып, хатты ұстата беріп едім:

— Қағыңғыр, мұның не? — деді.

— Оқысаң білесің, — деп едім, бетіме қарап жымынып күлді де, ашып оқыды. Сосын қалтасына салып, отауға барды. Мен қалмадым.

— Қағыңғыр, кетсейші, жұрттың хатын тасып, осы сен-ақ мазамды алдың ғой, — деп тағы күлімсіреді.

Бұрын хат бергенімде ашуланып жыртып, бір-екі күнге дейін маған қымыз бергізбей жүретін. Бұл жолы оңдай ашу шақырмаған соң дәмеленіп, «апа-еке, жауап жазып берсейші, ешкімге сездірместен апарып берейін», — деп жалындым... Кішкене отырды да, осы қағазды жазып берді, — деді Базарбай.

Хатында ашық жауап бермесе де, баланың айтуымен Шұғаның ыңғайын байқадым.

— Енді Шұға, құтылмайды, — дедім.

Әбдірахманның ажары кіріңкірейін деді...

X

...Хат жазысқан соң көп ұзамай-ақ Әбдірахман Шұғамен жақындасып кетті. Бірін бірі сүйгендігі сондай, аз уақыт көрмесе, ынтық болып өле жаздаушы еді. Екеуі де менен сырын жасырмайды. Есімбектікіне қымыз іше қыдырып барсам, Шұға жайрандап қоя береді. Оңаша жер болса, сұрайтыны Әбдірахман.

— Жолдасың қайда? — дейді.

Өне бойы бір елде жата беру оңай ма? Еліне кетіп, Әбдірахман он шақты күн кешіксе, Шұға мазамды алады.

— Не ғып келмей жатыр, хабар білдің бе, аман ба екен? — деп.

Әбдірахман мен Шұғаның арасындағы сүйіспендік бірден бірге жайылып, бүкіл ел хабарланды.

Жалпы жұрт пәлен демегенмен, Айнабай тыныш қалмады, Шұға мен Әбдірахманның көңіл қосқан қалпын есіткенде Күлзипа жылапты деп қатындар өсек қылып жүрді. Үміттеніп жүрген адамы қызын менсінбей тастап кеткен соң Айнабай не қыларын білмей, Есімбекке хабар тигізіпті: «Қызы бұзылды, Әбдірахманмен бір күні кетейін деп жүр» деп.

Есімбектің үй іші естіп, бұлан-талан болыпты. Шұға не қыла қойсын; таздың ашуын тырнадан алып, Базарбайды айдап шығарып жібереді. Мені үйдің маңайына жуытпады. «Көптен көрші болған ел едік, арамызға салқындық түсірме...», — деп шалдар үгіттеп, Әбдірахманды жолынан тайдырмақ болды. Әбдірахман бәріне де:

— Шұға айныса, амалым жоқ. Егер Шұға сөзінде тұратын болса, не қиындық болса да көнем. Алмай тынбаймын, — деумен болды.

— Орысша оқыған дінсіз неме, көптің сөзін аяқасты қылды, — деп шалдар Есімбектің жағында болды. Әбдірахманды қорғайтын кілең жастар, жататыны біздің үй. Жұртта да дін жоқ қой, ақсақалдарға қарсы болған адамды үйіне сақтады деп, менің басымды іске байлады. Есімбектің жоғалған атын мен ұрлады қылып, бір бұзаулы сиырымды төлеуге әперді. Көпке топырақ шашасың ба, Құдайдың салғанына көндік те отырдық.

Көптің талқысы қиын ғой. Соңғы кездерде қорқытайын деді. Есімбектің балалары бірнеше бозбалалармен түн болса бізді аңдитын болды. Қолдарына түссек, жоқ қылып жіберуі шәксіз еді.

Бұрынғыдан гөрі қатынау сирей бастады. Шұғаны сағынғанда, Әбдірахман өлең айтатын болды:

«...Жаным сүйіп, жарым деп сеніп едім,
Құрбандыққа басымды беріп едім.
Айтылған сөз, уәде сертім үшін
Ат сабылтып, Шұғажан, келіп едім.
Бұрын жақын ауылың алыстады,
Аңдып жүрген бір дұшпан қалыспады.
Екеуімізді ынтық қып екі жақта,
Тағдырдың неге мұнша қарысқаны!..»

XI

...Айнабай Есімбекті құтыртқанымен қанағаттанбай, Әбдірахманды басқа жөнмен мүдіртуге де кіріскен, «түріктерге жасырын ақша жиып жүр...» деп Әбдірахманның үстінен арыз беріп жүр деген еміс-еміс хабарды естіп, шошынып жүрдік. Әбдірахман ойына еш нәрсе де алмады, біздің үйде жатты да қойды. Ертеңді-кеш азабы Шұғаға қалай жолығу, қалай сөйлесу... Бұрынғыдай хаттын таситын Базарбай да жоқ, Зәйкүлді екі бастан көре алмаймыз, әй, қиын-ақ болды-ау...

Бір күні кешке жақын ауылдың сыртында белеске шығып отырдық. Бетіміз Есімбектің ауыл жағында, көз ұшында бұлдырап көрінген адамдардың әйел екенін, еркек екенін айыра алмаймыз. Есімбектің үйі ауылдың орталығында. Сол маңайда жүрген адам Әбдірахманға Шұға болып көрінеді... Екеуімізде үн жоқ, ол Шұғаны, мен Зәйкүлді сағынам... Ұзамай өрістегі сиырлар жыбырлап, елге қайта бастады. Жапшастардың маңайы лек-лек болып түйемен толды.

Ауыл іші ың-жың дауыс — маңыраған қой, мөңіреген сиыр, шұрқыраған жылқы. Ағытқан құлындар ойнақтап, шаң аспанға шықты... Бәрін де көрдік. Біріне де көңіл бөлгеніміз жоқ. Ой басқа.

Әбдірахман сөз бастап:

— Шұғадан бүгін хат алдым-ау, — деді.

— Не жазыпты?

— Сағындым депті. Үйдің ішінің бәрі де қас көрінеді. «Басым қатты ғой, құтылудың амалы не» депті.

Жаздым. Кетейік дедім. Хатты жіберетін адам табылмайды ғой, егер анық уәдесін алсам, ұзамай кетер едік...

Біздің әңгімеміз аяқтала бергенде, екі ауылдың ортасындағы ағытқан қалың жылқының арасынан жіңішке жолмен шаңдатып бір пар атты шыға келді. Жүрісі қатты, асығыс адам секілді. Арт жағында жалбандап шоқытып келе жатқан бір салт аттысы бар. Біз сөзді қойып, арбалыға қарадық. Жақындаған сайын адамы айқындалды.

Біреуі орыс секілді, менің жүрегім тас төбеме шықты. Қалтырап кеттім. Далада отырғанша, үйге барайық деп едім, жоқтан қорқасын-ау деп, Әбдірахман күлді.

Арбалы ауылға төніп келіп, біздің үйге бұрылды. Көшірі бір жас жігіт. Қатар отырған екеудің біреуі орыс.

— Құдай ұрған шығар, — дедім.

Әбдірахман да сұрланыңқырап кетті. Аңдап үйге қарай жүрдік. Орысы қарғып түсіп, «осы ма» деген адамға ұқсап, бізге қарсы тұра қалды.

— Әбдірахман кім?

— Мен.

— Әйда, киін, болысқа барамыз, — деді орыс. Стражник екен. Мойнында қылышы, маңдайында жарқырауығы бар.

— Мені қайтесің? — деді Әбдірахман.

— Мен білмеймін, пристоп шақырады.

Қарсыласар дәрмен жоқ, естен танып қалдық. Жалмажан атты жектіріп, мен алып жүрмек болдым. Ауылдың сексендегі шалы, сегіздегі баласына шейін жиылды, бәрі де тамаша көрді... әй, жұртта да дін жоқ-ау!.. Менің әжем Әбдірахман үшін ботадай боздап жылап жүргенде, айызы қанған адамша табалап, насаттанып тұрғандары болды... Есімді білген соң, Әбдірахманға біраз жолдас болдым ғой, Құдай біледі, қазақ баласына инедей қиянаты жоқ еді. Қадір білетін жұрт қайда?

XII

...Күн бата ауылдан шықтық. Біздің де жеккеніміз пар ат. Делбегені өзім ұстадым. Жол Есімбектің ауылының үстінен баса жүреді. Қатты шыққан қарқынымызбен келіп қалдық. Әбдірахманның екі көзі алдында. Алдымызда жүз саржын шамасында Есімбектің үйі тұр, бірақ Шұға көрінбейді. Шіркін-ай, сүйіспендік те қиын ғой.

Жаңа жеккен ат басымен алысады. Енді кішкене жүрсек, өтіп те кетеміз. Бірақ өткіміз келмейді. Аттың басын тежей берем. Кім біледі, бұдан кетсе, Әбдірахман Шұғаны мәңгі көре алмас, яки көрсе де біраз уақыт сағынуға тура келер деген ой елестейді. Бірімізге біріміз сөйлеспесек те, біріміздің ойлағанымызды екіншіміз біліп келеміз... Бұрын түнде барғанда маңынан жүргізбейтін Есімбектің аю төбеттері үріп алдымыздан шықты. Есіктің алдында бірталай адам жағалай отырып, көздері бізде, өңтімені соғып отыр. Кім біледі, әлде бізді мазақ қылып отыр ма?!

Басына кимешек киген Шұғаның үлкен жеңгесі қараша үйдің белдеуіне ботаны байлап, түйе сауып жатыр. Үлкен үй мен отаудың арасында бәйбіше теңселіп жүр, бәрі де маған қуанышты секілді көрінді. Біздің кетіп бара жатқанымызға таңырқаған ешкім жоқ секілді, ұсталып

айдалатынын әлдеқашан бәрі де біліп қойған тәрізді. Бәрі де күліп жүр, бәрі де босып жүр...

Бірақ Шұға жоқ...

Әбдірахман кенет:

— Айда! — деді.

Ат тоқтауға айналған екен. Делбені жиыңқырап ұстап, айдай бергенімде, ауылдың сырт жағындағы құдықтан келе жатқан екі әйел көрінді. Біреуі Шұға! Апырым-ау, жаман қуандым. Көзімнен жас шығып кетті. Қатарласып келгенімізде бізді танып, екеуі де сұстынып тұра қалды. Зәйкүлдің иығында шелек, Шұға жанында бос еріп келе жатыр екен. Әбдірахман арбадан қарғып түсіп жүгірді. Құшақтар, сүйер деп едім, өйтпеді, жұрттың бәрі самсап қарап тұрған соң, ибалық қылды білем... бекер ұялды, құшақтау керек еді, сүю керек еді!

— Апырым-ау! Қайда барасыңдар? — деді Шұға.

— Болысқа айдап барады, — деді Әбдірахман.

Шұғаның көзінен жас мөлдіреп қоя берді. Арбаның үстіндегі мен де еріксіз жыладым. Зәйкүл шіркін қорқақтау еді, жалтаң-жалтаң қарады да:

— Ойбай, Тентекжан-ау, ауылдың адамдары жүгіріп келеді, — деп шелегін жерден көтеріп-ақ алды.

Айрылмай амал жоқ екенін екеуі де сезеді. Бірінің көзіне бірі қарап қатты да қалды... Арт жағымызда айқай-ұйқай, боктау, жүгірген адамның аяғының дыбысы. Алдымызда біраз жер барып тоқтап, бізді күтіп стражник ойбай салып жатыр.

— Әбдірахман!

— Қош! — деді.

Теңселіп келіп, арбаға мінді. Көзінің жасы мөлдіреп ағып, бетін жуып кетті.

Біз атты айдай бергенде, қарлыққан дауыспен:

— Қош, қалқам, қалқам!.. — деді Шұға.

Кемсендеп жылап, отыра кетті.

XIII

...Әбдірахманды пристоп дуанға алып кетті. Мен жылап-жылап қайттым. Жанымда Шұғаға тапсыр деген хаты бар. Елге келгеніме 5—6 күн болса да, ретін тауып бере алмадым.

Біз елден кететін күні, кешке жақын далада сөйлескенді шам көріп, Есімбек Шұғаны жаман сөгітті. Ағалары да өте қатандық қылған білем. Содан бері Шұға жылауда, тамақпен

жұмысы жоқ десіп жүрді. Бірер күннен соң «Шұға ауру екен, төсек тартып жатып алыпты» дегенді есіттім. Ауыл арасы жақын болғанмен, бұрынғыдай барып сөйлесетін күн жоқ. Жасырынып жүріп, Әбдірахманның хатын Шұғаға зорға тапсырдым.

Шұға шын ауруға айналған соң, Есімбек жұмсайын деді, бақсы-бөлгер алдырып, ем қылдырып еді, жазылмады, науқасы күннен күнге үдеп, есінен танып, сандырақтауға айналған: сандырақтағандағы айтатыны Әбдірахман болған.

Былғандап өскен жалғыз қыз былай болған соң, бәйбіше үйінің ішін үгіттеп, Шұғаны өлімнен құтқармақ болысады. Ол емі — Әбдірахманды ел болып ақтап алып, той қылып екі жасты қосу. Балаға деген мейірімшілік Есімбекке мұны да еріксіз істетпек болды. Ағайын-туғандарымен ақылдасып, болыстан өтініп, Әбдірахманды қайтартпақ болды. Мұны теріс деп ешкім Есімбекке айта алмады.

Маған да еркіншілік болуға айналды.

Шұға шақырады деп бір күні Есімбектің түйешісі келді. Төбем көкке тиердей болып қуандым. Келдім. Үлкен үйінде, кілемнің іргесін түргізіп, Шұға жатыр екен. Маған көзі түсіп кетіп қамықты.

— Қарағым, — деп шешесі бетінен сүйіп, Шұғаның көзіндегі жасты орамалмен сүрттіп алды.

— Жылама, қарағым, бір сенің ризалығың үшін әкеннен есітпеген сөзім жоқ. Қайтейін, билік менің қолымда болса, бұл күйге я түсер ең, я түспес едін...

Бәйбіше де қамықты. Үйде басқа адам жоқ еді.

Шұға шешесіне:

— Әже, — деді.

— Әу, қарағым.

— Мені оңаша қалдыршы.

— Қалдырайын, қарағым, — деп бәйбіше шығып кетті.

Мен Шұғаға жақындадым.

— Жайың қалай? Тәуірмісің, — дедім.

— Тәуір емеспін, — деді. Көзіме көзі түсіп кетіп, қамыққандай болды... — Тәуір емеспін... Тәуір болуды тілемеймін де... Сәлем айт... — деді. Жылап қоя берді. Жастығының астына тығулы орамалмен көзін сүртті.

— Тірі келсе, көресің ғой, бірақ мен...

Тығылған жасқа булығып, сөзін айта алмады.

— Құдай жазған болса, бәріміз де көреміз. Ажарыңыз тәуір ғой, жазыларсыз, — дедім.

— Жазылып керегі не? Бәрібір мен бақытты бола алмаймын. Әкем аяса, менің дертім жанымға батқан соң аяп отыр. Ертең сауықсам, қайта күйсеуден тайынбайды. Өлем деп арман қылмаймын, жалғыз-ақ арманым бар. — Түнеугі көргенде Әбдірахман бірауыз сөз айта білмеді. Бір көріп сөйлесіп, жаным шығарда «Шұғам!» деп бетіме бетін тигізсе, бар арманым бітіп, дүниеден армансыз өтер ем... Әй, ол жоқ қой! — деді.

Ауыр күрсінді.

Кешке шейін отырып, мен елге қайттым.

Мен үйге келсем, Әбдірахманның қаладан келгенін естіп, үйдің іші қуанып отыр екен. Шұғаның халын көріп қайғырып қайтсам, Әбдірахманның келгенін есіткен соң тасып кеттім. Менің қуануым ынтық болып жатқан Шұғаға Әбдірахманды әкеліп бір көрсету еді. Атқа міне салып барсам, ол ел де қуанышты екен, сөйлескеннен-ақ Әбдірахман Шұғаны сұрады. Ауруын бұрын де есіткен екен. Мен «тәуір» деп көңілін жұбаттым. Түнімен ұйқы көрмеді. Ертеңіне жылқы келе атты ерттеп мініп, біздің елге асықты. Желе шоқытып келе жатырмыз. Күн аптап ыстық-ақ. Ол қуанышты, қайдағы жоқты айтып мені күлдірумен болды.

Айдалып бара жатқанда, Шұғаға шығарған өлеңім еді деп ән салды:

«...Жүзі құбыла, сөзі құран Шұғамның,
Бір Шұға үшін жанды құрбан қыламын.
Кетерімде арманда боп сүйе алмай,
Еңіреп жылап, «қалқам» деді-ау шырағым!..»

Біз ауылға жеткенде, Беркімбайдың үйінің қасы лық толған адам екен. Атты байлап, Әбдірахманды үйге кіргіздім де, неге жиналып тұрғандарын білейін деп, аяңдап кісілерге қарай жүрдім. Жакындай бергенімде, бір салт атты шоқытып келді де, айқайлап бірдеме айтып кейін жүріп кетті. Не айтқанын есіте алмадым. Бірақ әлденеге жүрегім тітіркенді. Бойым мұздады... Жүгіре басып жандарына келгенімде, «Құдай рахмет етсін!..» деп беттерін сипап бата қылысты. Мен аң-таң болдым. Айтбай маған қарап:

— Есіттің бе, Шұға қайтыпты-ау, — деді. Суық суды төбемнен құйып жібергендей болды. Тұрған орнымда қаттым да қалдым. Жиылған жұрттың бәрі де бастарын шайқасты.

— Әй, Шұға десе, Шұға еді-ау... — десті.

Ауылдың адамдары жиылған қалпымен келіп, Әбдірахманға естіртті. Әбдірахман жыламады, сүп-сүр болып қаты да қалды. Бәріміз де көңіл айтқан болдық...

* * *

Шұғаның өлген орнын көру Әбдірахманға мақсұт болды. Жұрттың «өлді» дегеніне нанбағандай болды.

Бәріміз келдік.

Есімбектің үйі ызы-шу, қым-қуыт екен. Келе жатқан көп адамды көрген соң, келіндері далаға шықты. Көздері қып-қызыл. Зәйкүл ымдап шақырды. Қалтасынан алып, бір қағазды ұсынды. Хат екенін білдім. Жүрегім елжіреп, жылап жібердім. Әбдірахман да сезіп тұр екен, оңашарақ шығып оқыдық. Әбдірахманның көзінің жасы сорғалап хатқа тамумен болды.

Сондағы Шұғаның өлерде жазған хаты:

«... Өуре боп неге біткен ажар-көрік,
Ішіне от түсірдің, қалқам, көріп.
Гүлдену жас өмірде мақсұт боп ед,
Серттесіп, қол алысып уәде беріп.

Жолыңа құрбан қып ем жан мен төнді,
Дарига, айтылған серт болмай қалды.
Көре алмай ақтық минут диларыңды,
Арманда жан тапсырған мен бір зарлы!..

Хаты деп ақтық жазған ғашық жардың,
Есіңе ал, дұғаңа мен ынтазармын.
Қош, сау бол, ойнап-күліп жолығармыз
Астында ақ туының пайғамбардың!..»

* * *

Шұғаның сүйегін бұрынғы ескі қорымдарына қоймақ болып, Есімбек көшін түйеге теңдеп жөнелді. Келер жыл «Өгіз сойғанның» басына келіп қонған соң, ел жиып асын берді. Сонда тұрғызған белгі еді...» — деп сөзін бітірді.

Өңгіменің қызығына түскен соң, қаракер бесті қамшыдан құтылып, жолы болып келе жатыр еді. Бір-екі тебініп шаужайлап қатарласты. Алдымыздағы белеске шыққанда үлкен көлдің аңғары көрініп, құбыла жағында бір обашық мұнарланды.

— Өне, — деді жолдасым, — өне, Шұғаның белгісі көрінді... Өй, өзі де Шұға десе, Шұға еді-ау!.. — деп қойды.

1915

ӘНГІМЕЛЕР

КҮЛПАШ

I

Күлпаштың көңілсіздікке түсіп жүрген күндерінің бірі еді... Үстінде өрім-өрім болған соң әр жерінен бір түйіп қойған ескі көйлек, оның сыртында тозығы жетіп тулаққа айналған қысқа ескі тон, басында селдіреген көне бөкебайдың ескі жұрнағы. Бет-аузы көнектей ісік: тоңып бүрісіп, үйдің бұрышындағы пешке арқасын сүйеп мұңайып, терең ойға шомған адамша Күлпаш отыр. Қасында жыртқы күпіге оранып, бүк түсіп баласы Қали жатыр.

Үй суық, жамаулы терезенің жыртқығынан кірген ызғырық шекеден шыққандай... үйдің ішін жылытуға — пешке жағатын отын жоқ. Отын табылар жер де жоқ... қара судан басқа нәр-ем татпағанына бүгін үшінші күн. Алты айғы қыс тартқаны — аштықтың зардабы. Бар сенетіні байы Мақтым ел қыдырып, тілек тілеп, ерте кетіп, кеш келеді. Бірақ оның да табары жоқ...

Әйтсе де, Мақтым кеткенде, сол бірдеме әкелетіндей көріп, өзін өзі алдастырумен ұзақ күнді кеш қылады. Бұл Күлпаштың бүгінгі өдеті емес, көптен бергі өдеті. Жағын суалдырып, жүзін сарғайтып, адам қарағысыз қылып барып, ақырында ісікке айналдырған осы өдет, осы шыдамдылық...

Күлпаш осы кезге шейін өзінен бетер баласын аяумен келді. Ауыл-аймақ, көрші-қоландарынан сұрастырып алған сорпа-суын баласына беретін болады.

Соңғы кезде оның өзі де болмай кетті. Бұл ауылда отырғандардың бірсыпырасы-ақ өлмелі кедей, бәрі де «шықпа, жаным, шықпа» деп отырған секілді. Бұрынғыдай ауысып тамақ беру абысын-ажын арасынан кеміп кетті.

Шағын тамақтың үстіне біреу келсе, кірпікшешендей жиырылатынды шығарды. Мұны әсіресе Күлпаш сезеді. Бұрынды-соң аш болсын, тоқ болсын тамақ үшін біреуге телміруді ар көретін Күлпашқа бұл оңай болсын ба, көрші үйлерге қатынауды сиретіп еді...

Міне, бүгін ақтық азық таба алмағандарына үшінші күн, іші қабысып, жүрегі қарайып, көзі бұлдырап, өлім сағатын күткендей ыпыны кетіп отыр... Әлі есі-дерті баласында. Ойлап отырып-отырып, қабағын шытып, кейістік тартқан кісі тәрізді баласына қарап:

— Кұдай-ай!.. Не қылмысымыздан бұл күйге түстік екен? — деді.

Жылап жіберді. Бүртік-бүртік ыстық жас үстіндегі жар-ғақ тонның омырауынан сырғанай бастады...

II

Аштықтан басқа Күлпаштың мазасын алатын тағы бір ой бар еді. Ол ойдың Күлпашты қинағанына бүгін екінші күн. Қыстың бас жағында, жұртпен қатар соятын малы болмай, жалғыз атты ұры алып, Мақтым жаяу тілек тілеуге айналған соң, Күлпаштың бірге туған сіңлісі Раушан келіп, Күлпашты азғырған:

— Осы жаманмен біраз күн өмір өткіздің ғой. Ендігі қалған өміріңді қорлыққа салма... жыл болса ауыр, осы бастан азбас, тозбас қамыңды ойла... — деген.

Күлпаштың көңілін аудару үшін Раушанның ұсына-тын адамы — Жұмағазы.

— 40—50 карасы бар. Бір ауылдың байы. Бұрынғы қатынынан бала қалған жоқ. Жасы биыл тап 40-та. Оған ти-сен, өзің би, өзің хан боласың!.. — дейді Раушан.

Қыстың бас кезінде ептеп күнделік тамақ тауып, ашы-ға қоймағандықтан, «байыңды тастап, байға ти...» дегенде Күлпаштың жүрегі тас төбесіне шығып еді.

— Қарағым Раушанжан-ау, аузың барып неғып айтып отырсың! — деп еді...

Арадан екі-үш ай өткен соң, аштық шеңгелін қатты-рақ салды. Тұрмыс түрі қиындыққа айналған соң, әсіресе баласының тамақ сұрап жылағанына жаны төзбеген соң, кейбір кейістік тартқан уақыттарда Күлпаштың ойына Раушанның сөзі түсетін болды. Бірақ ол сөздің өзіне пай-далы я зиянды екенін бұл уақытқа шейін айырып білген

емес. Әйткенмен, соны ойлайды, неге ойлайтынын өзі де білмейді...

Әрі-сәрі болып жүргенде, сіңлісі Раушан тағы келді. Күлпашты көріп аяды, жылады...

— Енді өлесің ғой, жазған, мен биыл не айтып едім?! — деді.

Күлпаш үндемей, ойға шомды. Жүрегінде таласып тұр-ған екі ой бар: «Жұмағазыға тисем, тамағым тоқ, көйлегім көк болар еді... Қалижанды да ашықтырмауға болар еді...» деп ойлайды; «Жастан қосылған қосағым еді. Оны жыла-тып тастағанда не оңам!..» деп те ойлады. Екі ойдың бірі жеңіп шыға алмай, өзі қатып отырған Күлпаштың басын одан жаман қатырады...

Күлпаштың қажығанын, нақ бұрынғыдай қарысып кетпейтіндігін сезіп, Раушан сөзді кесіп айта бастады:

— ...Мына күйіңмен ұзаққа бармай өлесің... Сені өлімнен құтқаратын бізде де өл жоқ. Өзіміз де сол Жұмағазыдан күн көріп отырмыз... енді, сөзді қойып, соған ти!.. — деді.

Күлпаш күрсінді:

— Қалижанды қайтем? — деді.

— Ойбай, апа, баланың басы құрысын, әуелі өз қамың-ды же, артынан алдыра жатарсың, — деді.

Байын ауызға алмай, баласын ғана атағаны — Күлпаш-тың әбден әлсіреп, ескі қайрат, шыдамдылықтан айрыл-ғандығын білдірді. Жұмағазының нұсқауымен келген Рау-шан, апасының жайын сезген соң, істі біржола бітірудің қамына кірісті. Күлпашты қызықтыра сөйледі.

— ...Не бар тамақ соның үйінде: бұзылмаған қазы, бұрулі ет, шұжықтың саны жоқ... Әлі күнге дастарханнан наны үзілген емес. Сені алып беремін деп біздің үйдегі сөз қылғанда: «Одан артық қатынды іздесем де таба ал-маймын ғой» деп қутың-қутың етеді...

Бұзылмаған қазы, бұрулі етті есіткенде, Күлпаштың аузынан суы ағып, ынтығуға айналды. Бүрліктірген аш-тық, тамақты есіткен соң, Күлпаштың еркін алып, жең-гендей... жүрегі дірілдеп, көзі қарауытып, «тием!..» деген сөз еріксіз аузынан атылып шыға жаздап отырып:

— Әй, қарағым-ай! — деп өксіп жылап жіберді. — Қара-ғым-ай, өздерің білші... мен естен танған кісі ғой... — деді.

Жамаулы күпіге оранып, бүрісіп жатқан Қали жы-бырлап:

- Әже!.. — деді.
- Ау, қарағым! — деді Күлпаш.
- Әкем келді ме?..
- Қарағым-ау, әкеңнің қарасы батсын!..

III

Таңмен кеткен Мақтым әлі қайтқан жоқ. Күн батуға барып қалды. Боранды ызғырық азырақ серпіліп ашылып, бұлттың жиегінен шыққан күн Мақтымның жамаулы терезесінің көзінен көрініп, босаға жаққа нұрлы сәулесін шаша бастады.

Күлпаш пештің қасында. Жанында бүрісіп Қали жатыр. Ойға шомып біраз отырып, «уһ!» деп ауыр күрсінді. Бұл күрсіну күн батардың алдында қатындардың от жағып, тамақ асатынын еске түсіргендіктен шығып отырған емес, бұл жүректі қаптап топтанып, іші-бауырын елжіретіп, тұла бойын удай жайлаған қалың қасіреттің, ауыр дерттің ұшқыны еді. Бұл дертті Күлпаштың кірсіз таза жүрегіне салып отырған сіңлісі Раушан. Раушанға қосымша болған, ызғарын төгіп бүрліктірген аштық!.. Өткен өмірінде ойына келмеген істі Күлпаш істегелі отыр. Байынан айрылып, екінші адамға, өткен өмірінде ойына кірмеген адамға тиюге уәде берді... ертең мәңгі кетпек. Бірақ қалай кетпек? Қалай айрылмақ?.. Оны Күлпаштың өзі де білмейді.

Раушан кеткелі ойлағаны жалғыз Мақтым. Мақтымның өзін айттырып, күйеу болған шағы көзіне елестейді:

...Жазғы кез... Мақтым ұрын келген. Түксиген қабак, қушық мұрын, еңкек денелі, қарасұр жігіт. Жұртқа қалай көрінетінін өзі білсін, әйтеуір, Күлпашқа ұнауы анық.

Күлпаш бір көргеннен-ақ тәуір көріп кеткен. Содан бері екеуінің арасы әлі тәуір: біріне бірі наз қылып сөйлескенде: «Екеуімізді қара жер айырар» деп серттесетін... Мақтым үйде азғана жоқ болса, «қайда кетті» деп, келгенше ынтық болатын Күлпаш осы... Сүйткен Мақтымын бүгін тастамақ. Әй, рақымсыз аштық-ай! Кімдерді жылатпады, кімдер жыламады!

Күлпаш өксіп, жылап жіберді.

Бүрісіп жатқан Қали қозғалып:

- Әже, — деді.
- Немене, қарағым?
- Әкем келді ме?..

IV

Далада тықыр білініп, сықырлап есік ашылды. Қыржиып тырысқан қысқа тон, қаудырап қатқан жаман тымақ, аяғында қонышынан басылған жыртық етік; мойнында дорбасы бар, жағы суалып, көзі адырайып, адам бейнесі кеткен біреу есіктен кірді.

Бұл Мақтым еді, Күлпаш жалт етіп қарады да, мұңайып кетті...

Қали басын көтеріп алып:

— Әке, келдің бе?

— Келдім, қарағым!.. — деп кемсендеп, қалтылдап, жыртық етігін сықырлатып, үйдің ортасындағы бағанның түбіне келіп Мақтым салбырап отыра кетті.

Қали сүйретіліп тұрып, екі көзі Мақтымың мойнындағы дорбада, егіп басып жақындады.

Мақтым жылап қоя берді:

— Қалқам-ау, дым жоқ!..

Күлпаш та жылады.

Қали ауыр күрсініп, тәлтіректеп басып барып күпісіне оранып, Күлпаштың қолтығына басын тыға бүрісіп жата кетті.

Көп уақыт өтті. Қас қарайып, үйдің ішін қою қараңғылық қаптады. Мақтым бағанға сүйеніп әлі отыр. Оқтасанда үһілейді.

Күлпаш ойға шомған адам тәрізденіп біраз отырып, бір кезде шошынған адамдай кенет басын көтерді:

— Әй, — деді.

Даусы біртүрлі қалтырап, үйдің ішін жаңғырықтырды.

— Әй, ояумысың?

— Жай ма?

Күлпаштың үні бітті... не айтарын білмеді... көзінен мөлдіреп жас төгіле бастады...

— Қатын, бірдеме айтайын дедің бе?

— Әшейін... бүгін Раушан келіп еді...

— Жай келіп пе?..

Күлпаш тағы сөйлей алмай, көз жасына булықты. Әлде-не уақытта тағы да:

— Әй, — деді.

— Немене, жазған, айтсайшы!

— Біз осы қайтеміз?

— Қайдан білейін.

— Біз өлмейміз бе?

— Өлетін шығармыз!..

— Біз... — деп тағы тоқталды.

— Біз... біз... айрылсақ қайтеді?..

Мақтым әлденеге қозғалғандай болды. Үй іші тым-тырыс. Жаңа туған айдың сәулесі үйге түсе бастады...

— Қатын, сен не деп отырсың?

— Айрылыссақ?!..

— Раушан айтты ма?

— Иә.

— Қалиды қайтесің? — деп Мақтым кемседеп, өксіп жылап жіберді.

— Өттең, кедейлік, өттең, аштық, қылдың-ау!..

Пеш пен Күлпаштың арасындағы қуысқа тығылып бүрсеңдеп жатқан Қали тағы қозғалды:

— Әже, — деді!

— Қалқам-ау, не қыл дейсің?

— Тондым!..

V

Марттың іші. Жетіге созылған боран бүгін ғана ашылып, жылы шуақ күннің көзі ықтасындағы қардың бетін жылтыратып, терлетіп жатыр. Жерде де бұрынғыдай ызғар жоқ: арық малдар тысқа шығып, күншуақтықтағы боқтықты, шөпті тіміскіп жүр.

Ұзыннан созылған ауылдан оқшау, жеке, маңайында бұдыр жоқ, қалың күртіктен моржасы зорға көрініп тұрған шеткергі үйге ауыл сыртындағы жіңішке жолмен бір жастау әйел аяңдай басып келе жатыр.

Бұл Күлпаш еді. Жұмағазыға тигеніне жиырма күндей болған. Аштықтың қанды тырнағы Күлпашты бұған да көндірген. Бірақ аштықтан құтылған екем деп қабағы ашылған Күлпаш жоқ. Жұмағазының үйіндегі жиырма күн жиырма жылдан ауыр болды. Әсіресе Қалиды сағынады. Жұмағазының үйіне барған күннің ертеңіне түнде Қали түсіне кірді. Күлпаш үйден шығарда «қалқам» деп барып Қалидың бетінен сүйгенде, өкпелеген адамдай аузын бұртитып, тұрған орнында қалшып қалып еді. Түсінде де сол күйін көрді. Аузы бұртиып, көзі әлдеқайда бірдемеге тіреліп қатып қалған... Күлпаш «қалқам» деп бауырына тартса да, тас секілденіп орнынан қозғалмайды...

Бір күні түсінде Мақтымды көреді. О да ренжулі, о да ашулы. «Әй, әй!» деп Күлпаш бір-екі рет сөйлесе де, Мақтым жауап бермейді...

Дүниедегі ең жақсы көретіні байы мен баласын ренжітіп, өзінің бас сауға кылып кеткенін Күлпаш енді ар көре бастады. «Өлсем, солармен бірге өлсем болмайтын ба еді?!» деген ой кірді. Бір жағынан, Мақтымның жайын ойлайды. Ала дорбаны мойнына іліп алып, таңмен тамақ іздеп кетсе, тапсын-таппасын, кешке бір оралып соқпай қоймайды. Сондағы азаптанып жүргені қатын-баланың қамы, соларды аштан өлтірмеудің жабдығы, сөйтіп жүрген адамның қадірін білмей, тастап кететін не жөні бар еді?!.

Күлпаш барғалы қайғы үстіне қайғы жамап, ақырында бүгін Жұмағазының үйде жоғын пайдаланып, келе жатқаны еді. Күлпаш бұл жолы түрлі ойға мініп келеді. Мақтым ренжімесе, басқа байға тидің деп ашуланбаса, ескі тұрмысқа қайта қайту да ойында жоқ емес.

Аяғын екі-үш басып, қайта-қайта сол жақ қойнын сипап қарайды. Қойнында екі кесек ет бар: біреуін Қалиға, біреуін Мақтымға деп жасырып пісіріп алған.

— Қарағым-ай, етті көргенде не дер екен? — дейді оқта-санда.

Ауылға төніп келгенде, екі-үш ит үріп алдынан шықты. Күлпаш елеген жоқ, кіре беріс шеттегі Ыбырайдікі еді. Биік қылып соғылған аққаланың басында Ыбырай тұр екен, Күлпаш оны да абайлаған жоқ. Жүрегі алып ұшып, үйіне жеткенше асықты.

Ыбырай танып:

— Ау, келінбісің? — деді.

Күлпаш сәлем қылды да, жөнеле берді, Ыбырай бірдеме айтқысы келген кісі секілденіп, аққаладан аяғын бір-екі басып, түсіңкіреп барып тоқтады.

Күлпаш үйіне жетті. Лапастың есігіне көзі түсіп, жүрегі қалтырап, тіксініпкіреді. Есіктің алды күртік қар, із дегеннен дым жоқ!.. Малтығып басып барып, үйдің есігіндегі қарды аяғымен ысырып, есікті ашуға айналды... жүрегі лүпілдеп соғып, көзі қарауытып, біртүрлі қорқыныш пайда болғандай тәрізденді. Бірақ неден сезіктеніп, қорыққанын өзі де біле алмады. Білетін жайы да жоқ еді...

Жан дәрмен қайраттанып, зорға дегенде салдама есікті қозғап, сықырлатып ашты. Суық леп бетке соқты. Терезде жарық жоқ, үй тастай қараңғы.

Күлпаш калтыранып кетті, үйге кірерін де, кірмесін де білмеді. Бір аяғын табалдырықтан ішке салып, есіктен қолымен ұстап қалтырап:

— Қарағым! — деді.

Үн жоқ...

— Қарағым, қайдасың?.. Әй, бармысың?..

Жауап жоқ...

Күлпаш не қыларын білмеді. Жалтандап артына қарады. Жүгіріп терезеге барып, күрткі қарды қолымен қонарып ашты. Нұрлы күннің сәулесі жамаулы терезе арқылы үйге түсіп, жарық қылды. Түс кезі екен, күн түп-тура пешке түскен...

Қарды тастай беріп, Күлпаш жалма-жан сығалап еді, пештің жанында ұйлығып, бүк түсіп күшактасып жатқан әкелі-балалы екеуіне көзі түсті... Іші елжіреп, көзіне жас келді. Ұйықтап жатыр екен деп қуанып, малтыға, сүріне үйге кірді:

— Қарағым, Қалижан, түр!..

Төніп келіп Қалиды сүйейін деп ұмтылғанда, көзі Мақтымның көзіне түсіп кетті: көзі адырайып, аузы ашылып, тісі ақсып жатыр екен!..

Күлпаш шошып:

— Әй!.. — деді.

Бұдан кейін не болғанын өзі де білмей, өліп жатқан байы мен баласын құшақтай құлады.

2 август, 1922 жыл.

АЙТ КҮНДЕРІ

— Айт құтты болсын!

— Айтсын, жақсылығы бірге болсын!

— Жыл он екі айда бір келген жарықтық айт қой, бұл күнді көрген де бар шығар, көрмеген де бар шығар...

I

Сәске түс. Желсіз, тынық, ыстық. Аз ғана мал ауылдың қорасында көлеңке сайын топтанып, көбі салған түтінге ықтасындап тұр... ызыңдаған маса, сона, шіркей есінді тандырғандай...

Ауылнай адамының бәрі қыбырлап, ерсілі-қарсылы кезіп жүр. Бәрі де киінген. Жүздерінде әлденендей бір

қуаныштың белгісі бар. Жерошақ біткеннің көбінде асылған қазан, ақ көбігі бұрқылдап семіз ет қайнап жатыр... көрі-құртан шалдар, кемпірлер екеу-екеу көлеңкеде отыр.

— Жарықтық-ай, бұл күнді де жұрттың көретін күні бар екен-ау!..

Ауылдың орта жеріндегі бір үйдін алдында үйме-жүйме болған кісі. Ішінде көрілеу кемпірлер, бірен-саран шалдау адамдар да бар...

Біреу пышақ қайрап, бір жігіт семіздеу қызыл өгізді ұстап тұр.

Шеттен келген адам:

— Құрбандық қабыл болсын, — дейді.

— Әмиін, айтқаның келсін! — дейді шалдар.

— Неғып кеш қалып жатырсыңдар?

— Малдың табылғаны-ақ осы болды... шетінен ұстап соятын бұрынғы дәуір қайда...

Жұмағазы Зәйкүлмен шетте сөйлесіп тұр...

— Сен шалсайшы, мен кәйтейін.

— Қой, ойбай, өзің кір, мен ренжімеймін.

— Кір, кемпір, Жүмекең рұқсат берген соң, несіне тоқталасың.

— Иә, шын айтам. Шала ғой, мен бұрын да шалып жүрмін ғой... Құдай қабыл қылса, махрұм қылмас...

— Қой, мені әуре қылма...

— Неге?

— Соны қалай шалатынын да, намазын қалай оқитынын да білмеймін.

* * *

Алдыңғы қатардағы ақ отаудан бұралып бір келіншек шықты. Басында шетін кестелеген шашақты көгілдір жаулық. Неше түрлі асыл тұмаршалармен безеген мәнерлі жалпақ сары, үш-үштің төменгі жағында маңдайына келтіріп төгілген сары сүлгі шашақ көк пүліш қамзолдың төсі неше түрлі асыл ілгек алқым баулармен безелген.

Тысқа шығып, біраз тұрды да:

— Еркежан, — деді.

Үйден 16-17 шамасындағы бұралған әдемі қыз шықты. Үсті-басы малынып тұр.

Келіншек күлімсіреп:

— Суға барайық. Айдарлым да келе жатыр екен, — деді.

Қыдырып жүрген бір-екі жігіт арт жағынан келіп, келіншекті қытықтап қалды.

— Қойшы, ибай, ұят-ты...

— Мұнша безеніп қайда барасың?..

— Айттаймын...

— Байы үйде жоқ болған соң, құтырып жүргенін көрмеймісің, — деп екінші жігіт күлген болды...

* * *

Терлеп-тепшіп, үйінің көлеңкесінде ақ текесін сойып жатқан Молдағалидың қасына Уәли келді.

— Айт құтты болсын!

— Айтсын...

— Немене, сен тоқтыңды саттың ба?

— Жок.

— Маған сатшы, әжеме құрбан шалдырайын.

— Ақша дабай.

— Күз аларсың.

— Болмайды.

Уәли кеткен соң, Молдағали текенің терісін жұдырықтап жатып:

— Аштан өлейін деп жүріп, айтта несі бар екен, алдап апарып сойып, бір тоймақ кой, — деп күлді...

II

Ауылдан онаша, томардын жел жағында үш қара үй тұр. Маңайында қыбыр еткен мал да жоқ. Ызындаған маса да жоқ, асылған қазан да жоқ, кезіп жүрген адам да жоқ... Күнбатыс жақ шеттегі үйдің көлеңкесінде үсті-басы өрім-өрім болып бүкшіп он үш жасар бір қыз бала мен бір орта жасты әйел отыр. Жүздері сарғылт, көздері ісіңкі... «Уф!» деп күрсінеді. Әлденені ойлайды... Айдай әлем қуанып жатқан айт оған азап секілді. Бар айтатыны:

— Сорлады-ау, сорладық-ау...

Ауыл жақтан ақсаңдай басып орта жастағы бір еркек келді. Киімі алым-жұлым, мойнында дорба.

— Қатын, Бөкен қалай?

— Не қалайын сұрайсың, сорлады ғой.

— Немене, қайтты ма?

— Қайтты.

Көлеңкеге сылқ етіп құлай кетті, жылады.

— Ақыр байдың түбі аштан өлер деген осы екен-ау... Зейнеп ше?

— Кіргігі қимылдап жатыр еді, не болғанын білмеймін.

— О да өлген шығар...

Мойындағы дорбаны алып, жерге тастай берді, ішінде бірдеме бар секілді.

— Бірдеме таптың ба әлде?

— Мардымды нәрсе жоқ.

Тырдай жалаңаш алты, жеті жасар бір ұл, бір қыз бала тысқа шыға келді. Қапшықтан алып жатқан домалақ малдың терісін көріп, екеуі бірдей тарпа бассалды. Таласты.

— Қойындар, құрғырлар. Мә, біреуіне жүректің құлағы бар.

— Күнімен жүргендегі әкелгенің осы ма? — деді қатыны.

— Е, қайтейін, бермеген соң... мынау текенің ені... Мынау жүректің құлағы... мұны да итке лақтырған жерінен алдым... Жұрттан қайыр кеткен ғой... құрбандарының қанын бер деп едім, Ұлбала бәйбіше айқай салды: «Былырдан бері асырағаным жетер» деп... не бергенін қайдан білейін...

— Ай, сорлысың-ау, мана өзім барғанда, ішек-қарнын аршып, бірталай нәрсе әкелетін едім, аурудан шыға алмадым ғой...

III

Топ-топ болған атты, арбалы адамдар түс-тұстан ауылға ағыла бастады.

Ауылдың орта шеніндегі ақбоз үйдің маңайында толған лық адам, топтанған арба, ат... кілең бозбала. Бір топ, ауыл қыдырып «айттық» алып жүр. Ауыл гу-гу.

— Айт құтты болсын!

— Айт құтты болсын!

— Жақсылығы бірге болсын!

Жерошақтың басында үш-төрт адамның басы құралып қалды. Бірдеме естіп, бастарын шайқасып отыр.

— Есіл ер-ай, қор болған екен...

Бірден бірге жайылып, хабар ақбоз үйдің маңайындағы көп адамға да жетті.

— Қатыны мен Бөкен қайтышты...

— Қашан?

— Бүгін.

— Алда, бишара-ай!

— Қайтқандары да дұрыс болған екен, тірідей қор болып еді.

— Айт күні қайтқаны тілеулері дұрыс болған екен бишаралардың.

— Дүние деген осы, жігіттер, — деді ортада отырған бір ақ сақалды кісі.

— Едәуір жыл болды-ау. Өгізөлгеннің басында айт болып, ат шаптырғанымызда, жиылған адам қанша болса да, бөгелмей-ақ қымызға қандырып шығарып еді. Ақырында бүгін сол Бөкең қатынымен аштан өліп отыр... түздөмін татқан жігіттер, ескеріндер, еттеріңді жеген соң, жазназасын жерге тигізіңдер, сауап қой...

* * *

Ет желінді, қымыз ішілді, жұрт жиналып, елдің сыртындағы белеске шығып, жалау байлап, ойын қылуға айналды. Ақсақал сөзін тыңдаған жан жоқ...

Ат шабыс, күрес, тоқ бәйге... аштан өлген Бөкен мен Зейнепке көптің көрсеткен құрметі «тілеулері дұрыс екен, айт күні қайтты!..» болды.

1922 жыл, айтта.

ҚЫРМЫЗЫ

Қырмызы ұзақты түнге түс көрумен болды. Бармаған жері, баспаған тауы, өлеметі жоқ. Әлсін-әлсін шошып ояғанда, қара терге батып, тұла-бойы дел-сал болып қалды... Ұзақты түнде шатасып, ұйықтай алмады. Таң құла жиектеніп сыз беріп келе жатқанда көзі ілікті. Әдемі түске кірді: қыз-бозбала тегіс жиылған бір үй. Жұрттың бәрі қуанышты... Қырмызы бір жерге тұрақтамай, қалың топқа көз жүгіртіп, әлдекімді іздеумен болды.

— Оны енді іздеме, іздегенмен саған жоқ дейді, — біреу.

Қырмызының ашуы келіп, қалтырап кетті. Тоқтаусыз жүгіріп іздеді.

Бір қара күңгірт жерде өлдене көзге елестегендей болды. Адам секілді. Тұрған тұрысы, киімі таныс. Жақындап келіп еді, — Қамбар.

— Қарағым-ау, мен сені іздеп жүрмін ғой, — дей бергенде:

— Келме, — деп қол сілікті.

Қырмызы шошынып, өкпелеген тәрізді боп тұра қалды.

Қамбар жымиды. Жүзіне нұр құйылып, біртүрлі сәуле шашқандай болды. «Мен саған өкпеледім, мені ұмытып кеттің» дейді. Қырмызы бірдеңе айтатын деп еді, тілі тұтығып, айта алмады. Екі көзі Қамбарда, қатты да қалды. Қырмызының ынтығып сағынып тұрғанын білгендей, Қамбар орнынан қозғалып жақындағандай болды. Киген киімі қып-қызыл, көзге шағылысып құбылып тұр... Құшағын жайды. «Кел, қалқам!..» дейді... Жас жүрегі алқынып, сүйген досының, көптен көрмеген Қамбарының жылы құшағына атылып кірем деп ұмтыла бергенде:

— Ай, тұрсайшы, күн түс болды ғой, — деген шешесінің сөзіне Қырмызы оянып кетті. Жүрегі дүрсілдеп, алқынып, тұла бойы бусанып, терлеп қалған екен. Жан-жағын сипанды. Бірдеме іздеген адамша көрпесінің, жастығының астын қарады.

Жоқ!..

Кенет ойына түсті, жылағысы келіп кетті. Манадан бері көргенінің бәрі түс екенін білді. Көптен бері сағынып, бір ауыз сөзіне ынтық болып жүрген Қамбарының жылы құшағына кіргізбей, төтті жерінде түсін бөлген шешесіне ішкінен нәлет оқыды.

Тұла бойы мең-зең... Тұрып, киініп, күйенте мен шелегін алып суға жөнелді...

Қырмызы суға жеткенше түсін ойлаумен болды. Қамбардың кеткеніне дәл бір жыл. Сағынған уақыттарында түсінде көретін. Бірақ бүгінгі түсі бұрынғыға қарағанда өзгешерек. Жүрегі соғып, дүрсілдеп барады.

— Құдай-ай, жақсылық болғай да, — дейді. Шелегін жерге қойып, су ала берейін дегенде, әлденеден сескенгендей бұрылып артына қарады. Еш нәрсе де жоқ, қалың тал... Сең жырып тастаған қалың тал, шұңқыр құм... есіне бірдеме түскен адам тәрізденіп, қалың тоғайдың, екі өзеннің екі арасындағы шұңқырға келді... Олай-былай қарады... өткен күн есіне түсті... еріксіз жылап жіберді...

Быттыр... нақ осы кез... онда да сөске кезінде суға келген. Шелегін жерге қойып, су ала бергенде, арт жағынан біреу келіп: «Қырмызымысың!» деген. Жалт қараса, Қамбар. Мұздай киініп, қамшысы сүйретулі, төніп тұр. Қырмызы өзін өзі ұстай алмай, еріксіз құшақтаған... еркін сүйісіп, айрыларда «қош!» деген Қамбар: «Мен жол жүріп барамын, елді казачий қаптап кетті. Мен отыра алатын емеспін.

Дос бар, дұшпан бар, күні ертең «большевик» деп өлтіреді ғой; елде жүріп текке өлгенше, ілгергі жақтағы жолдастарға қосылып, теңдігімді ала өлгім келеді... ренжіме, Қырмызыжан, күнім туса, келер жылы нақ осы жерде, осы құм меже болсын, бүгінгідей ойнап қосылармыз... мен сені сүйем, дүниенің қай бұрышында жүрсем де, сен ойымнан шықпайсың... мен ұмытпайын, сен де ұмытпа...» деп сүйіп-сүйіп алған... Сол құмы осы. Қамбардан айрылғанына өзір бір жыл. Кім біледі, әлде сол уәде байлаған күні бүгінгі күн бе! Қамбар бүгін үйіне келіп, суға келген Қырмызыны ұшыратуға іздеп жүр ме? Жас жүрек толқынданып, лоблып, дәйек тұтып отыра алмастық дәрежеге келді...

— Құдай-ай, — деді Қырмызы. — Құдай-ай, жас жүректің тілегі қабыл дейтін еді. Бір тәуліктен бері зарлағаным жетерлік болып еді ғой... сүйгенімен кездесіп, ойнап-күлген адамның арманы бар ма екен?..

Қалың тоғайдың арасы сыбдырлап ашылып, әлдекімге жол бергендей болды. Қырмызы шошыған да, қуанған да тәрізденді. «Сол ма екен» деген ойды ойлап бітірместен-ақ, «сол шығар» деп көңілін сендірген секілденді. Болмады.

Қамбар дегені көршілес жеңгесі Рақыш болып шықты. Қолында ұзын шыбық, бұзау айдап жүр.

— Не қылып тұрсың, Еркежан? — деді жақындап келіп. — Апырым-ай, Құдайдың күнінің ызғырығы-ай, тондырып барады ғой, — деді.

Қырмызы мұны төтті түсін бөлген шешесінен бетер жек көрді. Үндемей қалуды лайық көрмей:

— Қыс болған соң, суық болмай қайтуші еді, — деді.

— Қайдағы қыс. Боқырау әлі біткен жоқ. Былтыр бұл уақытта көдімгідей шуақ еді ғой, есінде бар ма, ауылға көп солдат келіп, өлгі Қамбар қашатында...

— Иә, — дей салды Қырмызы.

— Сен есіттің бе, Еркежан, айтпақшы, сол Қамбар былтыр соғысқа барып өліпті ғой.

— Қойшы, — деді Қырмызы.

Сүп-сүр болып кетті.

Жас жүректен қайнап шыққан ыстық жас мөлт-мөлт етіп көзінің жанарына толып қалды.

— Өлген шығар, — деді.

Мөлдіреген жас бетін жуып кетті.

1922 жыл, ноябрь.

ТАЛАҚ

I

Күн ұзаққа Айдарбектің үйі ұрыспен болды. Ерлі-байлы екеуі бірін бірі іліп қағып, бірінің тілін бірі алмай, әлі жеткені өш алу жолын қарастырып отырған секілді. Бұрын мұндай ұрыс болғанда, аяқ жағы таяққа тіреліп, Зейнептің етіне көбіне таңба да түсіп қалатын. Зейнеп оны сезсе де, сүйекке біткен қарыспалық еркін алып, бір табанға шейін бас имейтін. Ұрыстарының көбі болмашы нәрседен шығатындықтан, Зейнептің сөзі Айдарбекке кей кездерде үстіп келіп, төбелессіз де жарасып кетісе беруші еді.

Бүгінгі ұрыстары зілдірек. Айдарбек ертеден бері тамақ та ішкен жоқ. Кикілжіңнің кіргеніне бір жеті болып қалған. Содан бері бір-біріне дұрыс жауап бермей, жатқанда Айдарбек іргеге, Зейнеп от жаққа қарап жатады.

Есіктің алдына тоқымды төсеп жіберіп, Айдарбек талдан керіп тор тоқуға кірісті. Зейнеп үлкен бөлмесіндегі пешке арқасын сүйеп отырып ұршық иірді. Әке-шешесі ұрысқа кіргелі бойын жазып ойнай алмай, Күләмза да жүдеуге айналып еді, бүгін үйінің ішінде өзгеше жандану, қозғалыс, іскерлік көрінген соң, біраздан бері терезенің түбінде жинаулы тұрған қуыршағын алып, жаулығын жамылдырып, киіндіруге айналды. Қуыршаққа жамылдырған жаулық Күләмзаға ұнап кетті. Өзінің шеберлігіне, ептілігіне қуанып, қуыршаққа кішкене қарап отырды да: «Әже, әже!..» деп, Зейнептің ұршақ жүгіртіп отырған қолына жабысты. Зейнеп қарамады. Неге қарамағанын Күләмза сезеді. Бұрын қуыршақ істегенде, ел ішінде атаққа шыққан «көкеауыз келіннің жаулығының модасы» деп Күләмзаның қуыршағын Зейнептің өзі талай жамылдырып берген. Енді бүгін, Зейнепсіз-ақ, қуыршағын өзі жөндеп алған соң, қуанышын әжесіне айтпай Күләмза төзе алатын болмады. Бірақ әке-шешесінің арасындағы салқындықты сезе жүргендіктен, бір рет айтқанына назар салмаған соң, қуыршағын қайта көрсетудің тиіс, тиіс еместігін біле алмай, Күләмза даң болды. Әйтсе де тағы бір айтып көрейін дегендей, «Әже-әже!..» деп жабыса бергенде, Зейнептің ұршық иірген қолына қақтығып қалды.

— Таста өрі, қу қатын, қатын болмай қалармын деп қорқасың ба! — деп Зейнеп қуыршақты лақтырып жіберді.

Көкауыз келіннің модасымен оралған жаулық жерге ұшып түсті. Күні бойы істеген еңбегі зая болғанда, Күләмза ызаланып жылап, Зейнептің оң жақ тізесіне жармаса жатып еді.

— Әрі, қу қатын, тіпті иіртпедің ғой, — деп Зейнеп тағы итеріп тастады.

Күләмза дауысын шығарып жылауға кірісті.

Зейнепті ұрып ашуын тарқатуға, шынында, Айдарбек сылтау таба алмай отыр еді. Енді мына баланың жылағаны өзінше толық сылтау. Сондықтан түпкі ойын жарыққа шығару мақсатымен Зейнепке байланыспақшы болды. Жұмысын тоқтатып, орнынан қозғалып-қозғалып қойды. Делек танау дедиді. Екі көзі құтырған сиырдың көзіндей боп адырайды, қозғалған сайын ашуға тығылып, булығып барып:

— Неге жылатасың?! Жылатпа баланы, — деді...

Тоқып отырған қорабын тоқтатты. Қабағын бұрынғыдан гөрі қыржытыңқырап, екі көзін Зейнеп отырған пешке қадап, тістеліп тұра ұмтылуға оңтайланған адам құсап отырды. Бұл сияқты жекіргенге Зейнеп сөзсіз жауап қайырады деп ойлады, егер жауабы зілділеу шықса, екі-үш ауыз сөзбен істі бітіріп, тұра жүндемек болды.

Зейнепке Айдарбектің даусының қай түрі болса да мәлім болғандықтан, ұруға ыңғайланғанын сезіп, ол үндемеске тырысты. Зейнептің қулығына Айдарбек те таныс. Ұрмаса, ашу тарқамайды. Сондықтан қайтсе де ұрмай қоймаймын деген оймен сөзді қайта бастады:

— Ит!.. Қолыңа ұстаған жалғыз қарған, қасқыр құсап қабасың да отырасың, — деді.

Зейнеп шыдай алмады. Көптенгі ашу, кек — бөрі келіп қабаттасып, еріксіз сөйлейтін болды. Тым зілді қылып шығарса, сөзсіз таяқ жейді. Таяқ жеймін деп үндемей қалса, жеңілгендік білінеді. Бұрынды-соңды таяқтан қорқып, тілін тартпау үйреншікті өдет секілденіп кеткен. Сондықтан Зейнепке ендігі лайықтысы сөзге сөз қайыру еді.

Зырқыраған ұршық жүнді созып үлгіртпей, үзіліп жерге түсті. Қағылез ерні қалтыранып, пішіні сұрланып, үзілген жіпті жалғап жатып:

— Жаның ашымай-ақ қойсын!.. — деді.

— Енді кімнің жаны ашиды?!.. Иттен жаралған шошқаның сөзін қарашы!.. Бірдеме айтса, арсылдап беттен қауып алу...

— Бетіңнен алып не дедім?.. Ұрсам, өз балам, менде ешкімнің жұмысы жоқ. Әдемі қатыныңның балаларын ұрғызбай өсірерсің...

Айдарбектің күткені де осы сөз еді. Енді кідірудің жөні жоқ. Есік жақта тұрған қайың таяқты ала бөлменің есігіне келіп те қалды.

— Не дейсің, әй?..

Есік жақта отырған Айдарбектің даусы кенет жанынан шыққанда, Зейнеп селк етіп кеткендей болды. Бір тықырдың таянғанын біліп, бетіне жалт қарады да, жүнін созып, ұршығын иіре берді.

Ашумен ызғарланып қалшылдап келсе де, Зейнептің қорыққан пішінін, айып менде-ақ болсын, ғафу ет деген тәрізді төмен қарап мұңаюы Айдарбектің ұруын жөнсіздікке шығаратын секілденді. Әйтсе де бір ұрмай көңіл көншімейтін болғандықтан, құшырланып түйілген жұдырықпен желкеге қойып кеп қалды.

Текшелеп ораған ақ жаулық Күләмзаның қуыршағы секілденіп ұшты.

— Ойбай-ай, не жаздым?! — деп Зейнеп ышқынып жылап жіберді.

— Атаңа нәлет!.. — деді Айдарбек.

Бойды кернеген ашу айтуға сөз таптырмады. Қарсыласпаған қатынды ұра берудің тағы жөні жоқ.

— Атаңа нәлет. Сен не қылмадың... Қараңды батыр, кет!.. Мен сенен талақ!.. — деді.

— Құдай!.. Құдай!.. Не жаздым Құдай!.. — деп Зейнеп өкіріп жылауға кірісті. Күләмза «әжелеп» келіп алдына тығылды.

II

Күләмзаны бауырына басып, жылаған күйі бүкшиіп Зейнеп жатып алды. Бұрынғыдан гөрі ашуы тарқап, күн кеш болуға айналған соң, шашылған талын жиып, мал қарауға Айдарбек тысқа шықпақшы болды.

Ұзақты күнге тамақ ішпеген адам — қарны да ашайын деді. Төргі бөлмеге бір-екі рет келсе де, Зейнепке тұр деп айтуға бата алмады. Бұрын Зейнеп айыпты секілді көрінсе де, таяқ жеген соң айыптан тазарып, «тұрмаймын» деп айтуға да еркі бар секілді көрінді.

Үндемей тысқа шығып, малын суарып, қоралауға кірісті. Екі көзі земленкенің моржасында. Бұрын қанша таяқ жесе

де, мезгілімен тамағын істеу Зейнептің әдеті еді. Айдарбек ұрғанда да, сол көп ұрудың бірі ғой деп ұрып еді.

Күн батып, қас қарайғанша Зейнептің қозғалғаны көрінбеген соң, қалада тұра беруді қол көрмей, Айдарбек үйге кірді. Қыраулы терезе кештің қараңғылығына қоса-меткей болып, үйдің ішінде еш нәрсе көрінбестей еді.

— Күләмза!.. — деді.

Күләмзаның атын атағанда, түпкі ойы Зейнеп жауап берер ме екен деген еді.

— Немене, әке? — деді Күләмза.

— Әжең қайда?.. Шам неге жақпайсыңдар?

— Әжем жылап жатыр, — деп Күләмза, Зейнептің бау-рына тығыла түсті.

Айдарбек басқа айтар сөз таба алмады. Төсегінің үстіне барып қисайып жатты. Екі көзі пеште, пештің жанындағы Зейнепте, қозғалар ма екен, тұра ма екен деп ойлайды. Зейнеп тұрып шам жағып, төсек салып берсе, тамақ ішпеуіне күл, бұрынғы ашу-араздықтың бәрін ұмытып, құшақтап жатқысы келді... Бірінің артынан бірі түрлі ой-лар тізбектеліп, Айдарбектің еркін билей бастады. Таяқ же-ген Зейнепті ішінен аяды. Жазықсыз ұрғандығына өкінді... Қызыл шырайлы бетінен сүйгісі келді... Ынтыққаннан ынтығып, еріксіз басын көтеріп алды. Зейнепке барып жалынғысы келді. Орнынан қозғала берейін дегенде, ке-нет тағы бір ой түсті: «Баруым тиіс болар ма екен?..»

Барар-бармасын білмей, даң болды...

III

Зейнеп көп жылады.

Айдарбекпен қосылғанына биыл жеті жыл болған екен. Содан бері өтізген өмірінде қызғылықты күн шамалы. Ба-йының мінезі теріс: болмашыны сылтау қылып, екі күннің бірінде ұрады. Келген кезде таяққа шыдай алмай, «қайдан тап келді екен?» деп налып жүргенінде, осы Күләмза ту-ған. Тұңғыш баланың адамға ыстықтығы қандай. Күләмза туғалы Зейнеп таяққа да үйреніп, ашу-араздықты да жаба тоқып жүре беруші еді. Және Айдарбектің алмалы-салма-лы мінезі Зейнептің тыныштануына себеп болады: түнер-ген бұлттай бұрқырап бұрқ-сарқ келсе де, сағатына жет-пей ашуы тарқап, екеуі ойынға, әзілге кіріседі. Жетісіне бір ұрсысу, ұрысқан сайын ұру, екеуінің ойынша да, тұр-

мыстың заңы, шарияттың бұйрығы секілді көрінеді. Он-сыз тұрмыстың ешбір ләззаты болмайтын секілденеді. Олай ойлауларына себеп жайшылықтан гөрі, араздасқанның артынан екеуі бірін бірі айлап-жылдап көрмеген адам секілденіп құшақтайды. Сондықтан екеуі ашуланысқан-да бірін бірі жәбірлесе де, бірін бірі көрместік сөз айтысса да, ұзамай бір қызғылықты тұрмысқа қайтатындарын сезетін секілденеді... Айдарбек бүгін де солай болады ғой деп ойлап еді.

Бірақ Зейнепте ой екінші түрлі еді. Бұрынғы қалып-пен таяқты елемей, ісін істеп, алдағы қызғылықты тұрмыс-қа өзірлену бүгін Зейнепте жоқ еді. Өйткені желкеге ти-ген жұдырықтан гөрі бір ауыр, салмақты нәрсе бар, Зейнеп-тің соншама жылауына, бүкшіп жатып ойлауына сол себеп болды. Қанша ойласа да ұшына шығу қиын.

Ол талақ еді.

Зейнеп елде жүргенде шешелерінің айтқанынан есітетін: «Неке — ерлі-байлы адамның тұрмысын бір-біріне бай-лайтын жіп. Бірін бірі көрмеген, бірін бірі сүймеген екі адамды неке сүйдіреді. Неке — махаббат жібі, ерлі-байлы адам қаншама бірін бірі көрместік болып араздасса да, неке тұрған жерде махаббат үзілмейді. Ал ерлі-байлы адамның жиіркенішті тұрмысына дөнекер болып тұрған жіпті үзетін бір нәрсе бар, ол — талақ!..»

Айдарбек бүгін көп ұрған жоқ, бірақ таяқтан он есе артық «талақты» шығарды. «Мен сені көрмеймін, мен талақ» деп айтып салды. Зейнеп енді неке жібі еріксіз үзілді деп жатыр. Байының бір жетіден бері ұрысқаны, желкеге бірер түйгені әлдеқашан ұмытылған. Есі-дерті жалғыз «талақ». Айдарбек-тен айрылып кетуге сенбейді. Күніне қырық пышақтасып отырса да, дүниеде осыдан артық тұрмыс бар деп ойламайды.

Зейнеп көп ойлады. Бастан өткен тұрмысы біртіндеп көз алдына елестей бастады: әке-шешесінің қай уақытта құда болып, мал алғанын анық білмейді. Бірақ күйеуге беріл-генін, келешекте жеңгелері секілденіп біреуге қатын бо-лып, күнде таяқ жеп өмір өткізетінін Зейнеп есі кіре баста-ғаннан-ақ сезген. Тентек болып жеңгелерімен ойнағанда: «Қой, байыңа айтып ұрғызармын» деген сөз жас күнінен-ақ жүрегіне өліп-бидей кіріп жатталып, өзінің ұрылатын-дығына күн бұрын мойын ұсынып қойған. Сөйтіп жүр-генде Айдарбек ұрын келіп, бірін бірі бірінші рет көріп та-

нысады. Бірін бірі ата-аналары қосқан соң, сүймеске орын жоқ деп түсініседі.

Зейнеп соның бәрін ойлап келгенде, абайсызда айтылған «талақ» кенет еске түседі. Жеті жылдан бергі қызық тұрмыс сағатында бұзылып кеткен секілденеді. Сол тұрмыс, әлі де болса, бұрынғы ізімен аға берсе, Зейнептің дүниеде арманы жоқ секілденеді...

Зейнеп қалың ойға шомып жатып ұйықтап та кетті...

IV

Көп шыдап жатуға Айдарбектің дәті шыдамады. Зейнептің жанына барғысы, катеден ұрғандығына ғафу өтіңгісі келді. Еңбектеп сипалап, пештің қасына келді. Зейнептің басына қолы тиіп кеткенде, біртүрлі бойы еріп кеткен секілденді. Зейнеп ұйықтап жатыр екен. Айдарбектің келгенін сезбеді. Айдарбек құшақтамақшы, бетінен сүймекші болып жақындай бергенде, Зейнеп әлденеге қалтыранып, оянып кетті:

— Әй, әй!.. Бұл кім?..

— Мен ғой, қарағым!

Зейнеп басын көтеріп, жан-жағына қаранды. Үй іші тастай қараңғы. Дыбыс жоқ, жалғыз-ақ Айдарбектің жүрегінің тынышсыз соққаны, ала мысықтың пеш жанында мыраулағаны, Күләмзаның аяқ-қолын бауырына алып, бұйығып ұйықтап дем алғаны ғана естіледі...

Ұйқылы көзімен Зейнеп:

— Мұнысы несі? — деді.

— Әлде шам жағайын ба?

— Жоқ, жақпа...

— Жүр, төсекке жатайық, — деп Айдарбек Зейнептің мойнына қол салды.

Зейнеп әлдене есіне түсіп, тітіркеніп кеткендей болды. «Талақты» есіткелі қанша жылса да, ескі тұрмысын сағынып ынтықса да, Айдарбек қасына келген соң, ашу қайта қозды. Сол қызғылықты тұрмысты бұзатын «талақты» шығарған Айдарбекке лағнат оқығысы, оны сөккісі келді.

— Әрі, әрман кет! — деп Айдарбектің қолын мойнынан алып тастады.

— Қой, қарағым, ашуыңды бас.

— Ашуымды басқанда қайтпекпін?

— Жатайық...

«Жатайық» — Зейнепке таныс сөз. Зейнеп жатса, ескі тұрмысқа қайтқан болады, бұрынғы қызықты өмірді қайта көретін болады. Бірақ оған жібермейтін арада кедергі бар ғой. Зейнеп шіміркеніп кетті.

— Әй, бетсіз, не бетіңмен айтып отырсың?

— Е, не қылдым?

— Талақ қылғаның қайда?

Айдарбек шошып кетті. Зейнепті ұрғанның соңынан қаншама ойласа да, ойына түспей жүрген бір нәрсе бар секілді еді, ол осы «талақ» болып шықты!.. Талақтың түпкі мағынасын айыра білмесе де, ерлі-байлы адамға ұнамды нәрсе еместігін сезеді. Жалпы жұрттың тұрмысында бұл сирек ұшырайтын нәрсе. Қатынымен қанша араздасса да, ұрсысып төбелессе де, талақ қылған ол жоқ. Олай болса, бұл талақ — жөнсіз талақ. Айдарбекке мұны айттырған еркін билеп кеткен ашу. Бірақ ашу уақытында айтылған сөздің шарифат қарауында қанша ауырлық-жеңілдігінің барын айырып білерлік Айдарбекте молдалық жоқ. Талақ жөнінен мұның бар білетіні бір-екі-ақ оқиға: біреуі — көрші ауылдағы Қасым қатынын менсінбей, Қалтайдың қатынын алмақ болып көңіл қосады. Өз қатыны айрылып, біреуге тимек болады. Сонда молдалар, талақсыз неке қиюға болмайды деп, ағайыншылықпен айыпты малын төлеген соң, Қалтайға да, Қасымға да қатындарын талақ қылғызады. Талақ қылған қатындар тиетін байына бара алмай, үйінде отырып үш ай «мүддетін» өткізеді...

Талақ жөнінен екінші білетіні — ишан хазіреттің үш қатыны болған екен. Кіші тоқалы «тентектеу» болып, біреумен көңіл қосып қиянат қылған соң, хазірет ашуланып, талақ қылады. Сол қатын қартайғанша байсыз отырған.

Және біреулер шарифат сұрағанда, Шолақ молданың да айтқаны бар: «Адам өз қатынын бір рет талақ қылса, сол қатынды екінші бір адам алып, ол адам талақ қылғанның артынан үш ай «мүддетін» өткізген соң, бастапқы байына неке қиып алуына болады» деп.

Бұл өсіресе Айдарбекке тура келеді. Шарифаттың бұйрығын істеймін десе, Айдарбек қатынын екінші біреуге қосып, ол адам талақ қылғанның артынан үш айдан кейін барып қайта неке құрып алу керек! Олай қылмаса, некесіз қатын ұстаған болады. «Некесіз қатынның асы арам» деп Шолақ молда екі күннің бірінде қақсайды.

Бірақ жастан қосылған әйелін Айдарбек неғып басқа біреуге қоспақшы? Көзі тірі тұрғанда, Зейнептің басқа біреудің қойнында жатқанын көру Айдарбекке өлім емес пе?.. Біреуге қосу түгіл, өзі жоқта үйіне қылжақпас боз-бала келіп, солармен бірдеме деп ойнап-күлді ме, Айдарбек жарылып кете жаздайды... Түнеу күні іңірде, шай ішіп отырғанда Сарбас келіп самаурынның түбіне отырып, Зейнеп шай құйып бергенде кесені ұстай беремін деп, Сарбас абайламай Зейнептің қолын кабат ұстап қалған. Мұны аңдып отырған Айдарбек көріп қалып, Сарбасты боқтап-балағаттап үйден айдап шығып, Зейнепті сілейтіп тұрып ұрған болар... Ең арғысы, суатқа су ала барғанда да, Айдарбек шомның басына шығып, көзінің қиығымен қарауылдап тұрады...

Айдарбек ойдың ұшығына шыға алмайтын болды. Ойлаған сайын басы қата берді. Шарифаттың бұйрығын істесе, Зейнептен айрылмақшы. Бірақ Зейнепсіз шарифаттың Айдарбекке керегі не?.. Ойлап-ойлап, қорытындысына:

— Шарифаттың құрысын, қатынымнан айрылмаймын!.. — деді.

V

Зейнеп ұйықтаған жоқ. Айдарбектің басында отырып қалың ойға кіргендігін, оқта-санда қиналып уһлегенін ол сезіп жатыр. Тұрмысты ескі қалпына қайтаруға қарсы еместік ой билеп жатыр. Ашумен айтылған «талақтың» келешек тұрмыстарына қаншалық өзгеріс салатынын болжап біле алмайды. «Талақ» жөніндегі Зейнептің мағлұматы да Айдарбектен аспайды. Сондықтан Айдарбек қандай қиналса, Зейнеп те сондай қиналып жатыр...

Айдарбектің ауыр ойға кетіп қиналғанын сезіп, Зейнеп аяушылыққа айналды. Ескі ашу, кек — бөрі серпіліп, өлде-қайда, ойға келмес бір түкпірге қашып тығылған секілді болды. Зейнеп қазір байының бетінен алатын Зейнеп емес, бұдан жеті жыл бұрын бірінші рет қосылғанда Айдарбекті қысып-қысып сүйген Зейнеп секілденді. Жатқан күйінде сөйлейін деп бір-екі рет ыңғайланды да, оны ретсіз тауып, басын көтеріп түрегелді. Зейнеп қозғалғанда, Айдарбек сескеніп қорқып кеткендей де, қуанып кеткендей де болды.

— Қатын!.. Зейнеп!.. — деді.

Даусында біртүрлі жеңілгендік, өтінгендік сезілді.

— Ә, — деді Зейнеп.

— Жәй тұрдың ба?

— Жәй.

Зейнептің даусы Айдарбекке жұмсақ, майда, не айтса да көнетін төрізденді.

— Жатсақ қайтеді!..

Зейнеп үндемеді, қарсы сөйлемегеніне Айдарбек сүйсініп, икемдеуге айналды.

— Жеті жылдан бері ерлі-байлы болып күн өткіздік. Содан бері ұрыс та, талас та болған шығар. Қапанда жарасып кете бермейтін бе едік. Бұ да соның бірі ғой. Мені уайымға салма, қатын! Менде басқа ниет, бұзық көңіл жоқ. Ашумен кісі не айтпайды, ашумен айтқан сөзді періште жазбайды, — деген...

Зейнеп күрсінді:

— Қайдан білейін... Әжем марқұм айтушы еді: «Ерлі-байлы адамның арасындағы сүйіспендік некемен байлаулы» деп. Сол сүйіспендігімізге зиян келіп жүрмесе...

Айдарбек әлденеге қуанып кеткен секілді болды.

— Сол ма, қатын, қорыққаның?.. Ол әшейін бос сөз ғой. Некемізді қимап тұрғанда бірімізді біріміз сүйген жоқ па едік?..

Зейнеп «дұрыс» деген секілді басын иді. Әңгімені соза беруге — Айдарбектің де сөзге шеберлігі жоқ. Екеуіне де ендігі тиістісі: Айдарбектің Зейнепті өзіне тартып құшақтауы, Зейнептің қарсыласпай бұралып құшағына кіруі еді. Айдарбек мұны да істеді: Зейнепті өзіне тартып құшақтады. Екеуінің де бойлары еріп, еріктері кете бастады... Махаббаттың жібі некесіз-ақ байланды...

VI

...Айдарбек пен Зейнептің арасында болған талақты Күләмзадан басқа ешкім білмеді. Оңаша үйде жалғыз өзі қуыршақпен өуреленіп отырғанда, жамылдырған жаулығы, киіндірген киімі ретке келмесе, «мен сенен талақпын» деп қуыршақты лақтыратын болды.

Ерлі-байлы адамның арасындағы жібін талақ үзе алмады. Ескі тұрмыс, ескі ұрыс, ескі төбелес некелі қалыптағы сарынға түсіп аға берді...

30 январь, 1923 жыл, ауылда.

Ымырт жабылған шамада бір кішірек ауылға келдік. Ауылдың маңайы басын қоян мүжіп бақыртып тастаған, қалың күртіктен әр жерде бір тырбиып көрінген сирек шырпы қатарлап соққан аққала. Екі үйдің жамаулы терезесінен жылтыраған шамның оты көрінеді. Желсіз, тынық кеш. Пештің моржасынан шыққан көкала түтін тіптіке болып аспанға созылып жатыр. Малдың бәрі қораланған. Жыбырлаған жәндік жоқ.

Келген бетімізбен шеткі үйге тоқтап, атқосшымызды рұқсат сұрауға жібердік. Бұрын танымайтын жер болғандықтан, сұраусыз кіріп баруға ұялдык. Шыбыртқы сүйретіп кірген жолдасымызды лапаста жатқан көрі төбет барқылдап үріп қарсы алды. Ширек сағат шамасында қайта шықты:

— Байы түссін, қатыны түспесін, — дейді.

Қазақ тұрғынында байы тұрғанда қатын сөзі онша елең қылынбайтындықтан, секіріп түсе қалдық. Төбесі майысып құлауға тұрған лапастан еңкейіп жүріп отырып, шала жабылып, саңылауынан жарық көрініп тұрған ескі есікті сықырлатып аштық. Үйдің ішін қаптаған түтін аралас су бетке жылы дымқыл болып тиді. Жалпылдақ білте шамды сол қолына ұстап, кетік қара шөмішпен құлаптап қазан сапырып жатқан үй қожасының қатыны есіктен кірген ыңғайымызда көзге түсті. Бізге қабағын түйіп, түнеріп бір қарады да, жүресінен отыра кетіп, шыпшамен пештің отын көсеп-көсеп қалды. Сұршалау келген, қабағы тікелейген, танауы дедлектеу адам екен, қалпында, пішінінде ашу ызғары бар.

— Тентіреп... келетін болса, күндіз келсе қайтеді екен, — деп күңк ете қалды.

Ұзынша үйдің ортасын кірпішпен бөлген екен. Біз кірген есік — асхана жағы. Үйдің төр жағында жалпылдақ шамға төніп, жанында шашы жалбыраған кішкене қызалақ бала бар. Екі аяғын көсіліп, үй қожасы отыр екен. Шоқша сақалды, қара бұжыр кісі, мұртын таңқитып қырып тастаған.

— Жоғары шығындар, — деп, өзі төсегінің үстіне жылжып отырды.

Біз шешіндік. Кішкене қыз жатқан күйі бізге аз-кем қарады да, жүгіріп шешесіне барды. Ашулы бәйбіше шарт еткізіп баланы салып жіберді.

Үй қожасының жебесі тікелейген деді. Өлімсіреп отырған адамдай көзін қысыңқырап алады екен:

— Қой-ей, қатын! Уа, ит, балада нең бар? Қонақты шақырып келіп отырған бала емес қой, — деді. Бір жағынан, қатынына ұрысқан болып көрінсе де, бір жағы әзіл секілденді. Біз жымияп күлген болып отырып амандастық. Сөзі дыбырлау, әйтсе де көп сөйлеуді сүйетін адам секілденді. Біздің ата-тегімізді, қайдан келе жатқанымызды қалдырмастан сұрады:

— Қаладан шықтық дейсіздер ғой, онда жай барып па едіңіздер? Тері-терсектің бәсін білген жоқсыздар ғой?..

Әңгімені бірден саудадан бастап жөнелді. Биылғы соғымда пәлен тері алғанын, қаладағы Кәкім деген ноғаймен таныс болып, сол арқылы бірталай пайда қылғандығын, тері жиып жүргендегі қиыншылықтарын қалдырмастан айтты. Менің жанымдағы да әңгімеден құр алақан кісі емес, бірақ мынаған төтеп бере алмады. Бұл екінші әңгімеге бұрса, үй қожасы сауданы әкеліп тықпалай береді. Ақырында мен туралы сөз қыла бастады.

— Бұл бала мұғалім.

Мұғалім деген сөзді естісімен-ақ, ауылындағы мұғалімдерді жамандап ала жөнелді.

— Тәйір, баяғыдай оқытатын молда қайда? Осы күнгілердікі бір әуре. «Арба», «шанамен» балалар не оңбақшы. Сылқымның баласы осы ауылдағы мұғалімнен бес жыл оқып еді, кеше әкесі өлгенде иман айтуға жарамады. Бес жыл оқып иман айта алмады деген не масқара?..

Әрі қарай соза берейін деп еді, әлдене есіне түскендей, мүдіріп тоқтады. Менің жөнімді бейнелеп сұрай бастады.

— Бұл кісі елде оқыта ма, әлде қалада ма?

— Қалада оқытады.

— Басқа қызметте де бар шығар...

— Бар...

Басыла қалды. Әлгі айтқан сөзін жұқалап жона бастады.

— Мұғалімдерді айыптай беруге де болмайды. Өзімізден де бар, мұғалім мектеп салып беріңдер деп жылда зарлайды. Мен көнетін-ақпын. Бірақ басқалары кертартпалық қылады... Қарқынды әңгіме басылып, азы-

рақ демалып отырғанда, «кеш жарық!» деп екі жігіт кіріп келді. Жалпылдақ шамның түтіні үйдің ішін тұмандатып, көмескіге айналдырғандықтан, келгендердің қандай адам екенін сырт кісіге айыру қиын еді. Үй иесі соларға бұрылды.

— Қайрош, үйде ме едің?..

Сағымайдың келінін, Жамақтың қатынын азғырып қашырғандығы, әкесінің бес қараға сатқандығы, бетін беру үшін содия мен песірінің бір ат алғандығы сөз болды.

— Біздің ауылнай мен Жөкен де бос қалмаған көрінеді. Бір сиыр алыпты ғой, — деді Қайрош.

Сөздің аяғы Сапар мен Сейіттің тамырлығына тірелді.

— Сейіттің қатыны Сапардың баласын құттықтай келді деп еді, не қалаған екен, білдіңдер ме? — деп үй иесі сұрау қойды.

— Құла атты қалай келіпті.

— Беріп пе?

— Бермейтін шығар. Малымыздың басы деп Сапар безілдеп отыр ғой.

— Әй, бере алмас, бере алмас, — деді үй иесі, — ақылы бар адам құла атты қолдан шығармас болар. Құла мал қасиетті келмек дейді. Пайғамбар ғалай-салам көпірлермен соғысқанда ылғи құла ат мініп шығады екен. Бұрынғының сөзі де онша теріске кетпейді-ау, әкем марқұм құла аттың қасиеті туралы көп сөз айтушы еді, бәрін де ұмытып қалыппын. Есте қалған біреуі бар секілді еді, айтайыншы, қонақтарға ермек болсын, — деді.

Аяғын жиыңқырап отырып сөз бастады.

— Баяғыда бір бай болыпты дейді. Жылқысы өте көп болса керек. Бір үйір қасқыр, ішінде бір басшысы қашып бара жатқан күйі жанындағыларға: «Қандай ат келеді екен, қараңдар!» депті. «Көк ат келеді» депті жанындағы қасқырлар. Сонда басшы қасқыр тұрып: «Көк ат келе жатса, тау мен тасқа қашыңдар, табаны тез тілініп, мамырлап қалар» депті. Тау мен тастың арасымен біраз қашып барған соң, тағы қаратса, шұбар ат келе жатқанын айтады. «Шұбар ат болса, күннің астына қарай қашыңдар, көзі талып, қаша алмас» депті. Бірсыпыра шапқан соң тағы сұрапты. «Құла ат келе жатыр» десіпті. Сонда қасқырдың бастығы тұра қалып: «...болмады. Құла ат

келсе, құлатар, бәрімізді де сұлатар; енді топтарыңды жазып, не көрсендер де бет-бетіңмен көріңдер...» деген екен, — дейді.

Үй иесі ертегісін аяқтап, «дұрыс па» дегендей бізге қарады. Менің жанымдағы жолдасым, молданың өкшесі қисық деген адам күнәлі болады-мыс дейтіннің бірі болғандықтан, үй иесінің ертегісін шын ықыласпен тындап:

— Жарықтық, құла мал қасиетті болады екен-ау, — деп қозғалып қойды.

Атқосшымыз да желөкпелеу, сөзге кіріспей қалмайтының бірі еді, құла аттың әңгімесіне ол да бірдемені жалғастырғысы келді.

Бір-екі рет үй иесіне қарап айтайын десе, ол тері әңгімесіне кіріп үлгіргендіктен, қыңыржақтап өзімізді айналдырды.

— Апырым-ай, биылғы құла атты тектің қасына саттым-ау...

— Мен сатпа дегенде, тіл алдың ба? — деп жолдасым кейіген төрізденді.

— Сатпасқа амал болмады ғой. Әжем қайтқанда төрекейіне Жағыпардан азырақ ақша алып жұмсап едім, екі күннің бірінде сұрап жанымды жағадан алды. Содан қысылғаннан саттым...

* * *

Құла аттың, үй иесі мақтаған көк сиырдың терісінің әңгімесі біткен кезде, бәйбіше бөлме жақтан самаурын әкеліп, бағанның қасына орнатты. Құманшаны самауырын төбесіндегі көмперкеге орната бергенде, құманша аунап кетіп, ішіндегі шөйі самауырынның оттығына төгілді. Жайнап тұрған шоқ быж... етіп, буы, түтіні төбеге шапшыды...

— Адыра қалғыр!.. Қараң қалғыр!.. — деп қатын құманшаны ұстап алды.

— Ә, атаңа нәлет... — деді байы, — сен-ақ күйдіріп болдың-ау... кісі де кетер. Үйде онаша қалармыз...

Көзін алартып, қатынына байы қарады. «Сандалмашы» деген төрізденіп қабағын түйіп, байына қатыны қарады. Екеуінің де көз қарастары ұзамай бір төбелес, жанжалдың барлығын еріксіз сездірді.

13 февраль, 1923, ауылда.

Оразаның іші еді.

Менің қонып отырғаным Қалабайдікі. Бүкіл ауыл жеті-сегіз үй. Екі қатар қонған. Алдыңғы қатар Қалабай тобы бес үй. Артқы қатарда Секембайлар. Үш үйдің оңтүстік жақ шеткісі Ыбрайдікі, алты қанат қоңыр төбел үй, алдыңғы үзігінің жартысы қара күңгірт, жартысы бозғылдау.

Кешке жақын қонақтың далада отыратын әдеті. Арбаның түбінде отырып бой жаздық. Менің екі көзім Ыбрайдың үйінде болды. Кәрі кемпір шешесі үйдің сол жақ қабырғалығында бірдеме істеп отыр. Қызыл пүліш қамзолы бар. Шашақты жаулық кестелеп салынған бір келіншек үй менен жерошақтың арасында ерсілі-қарсылы жүгіріп жүр. Сыртқы пішіні, жүріс-тұрысы біртүрлі таныс секілді.

Мен қысты күні де келгем. Ыбрай онда әл үстінде науқас еді. Кәрі шешесі, былтыр алған жамағаты Зейнеп екеуі де бірдей мойындарына бұршақ салып, Ыбрайдың тірлігін Құдайдан зар жылап сұрап отыр еді. Ыбрай өлсе, жасы жеткен кемпір де, жас балдырған Зейнеп те дүниеге қош айтсатын түрлері бар еді.

Мен солай деп ойлап едім.

Ыбрайдың сауында да көргем. Зейнеп пен екеуінің арасындағы сүйіспенділік адам баласында болмаған дерлік еді. «Қарақтарымның қызығын көрдім, осылардың алдында өлсем, дүниеде арманым жоқ!» деп кемпір де Құдайына мың-мың шүкір ететін секілді еді.

Ыбрай өлген соң да көргем.

Қараңғы жер үйдің қалаусыз пешіне арқасын сүйеп, иығында шоқпыт күпі, көзінің жасы көл болып кемпір отыр еді. Басына Ыбрайдың қара бөкебайын бос салып, белі мықтап буулы екі бүйірін таянып:

«Душар болды дер қатты,
Наукастанды — дерт батты.
Алғанын тастап сарбазым,
Алыс жолға жөн тартты!..» —

деп, Ыбрайдың жанынан артық көретін жары Зейнеп отыр еді. Қайғысы күшті еді. Жылағанда көзінен қан таматын секілді еді. Мен көңіл айтқанымда:

«Кестелі көйлек етегім,
Келмеді жайым, кетемін.
Қалқалан қалып, құрдас-ау,
Қайырын сұрап нетемін...» —

деп еді Зейнеп.

Мен де жылап едім. Зейнептің қайырын сұрамасына көңілім бекіп еді.

Ыбрайдың үйіне барғым келді. Қайғылы сорлы шешесінің, қан жылаған жары Зейнептің, аз да болса сөйлесіп, көңілін көтергім келеді. Ауылдың ортасынан қақ жарып жүретін жолдың үстінде төрт-бес кішкене балалар құм үйіп ойнап жатыр екен. Менен қорықты... біріне бірі жалтаңдап қарап: «Орыс келе жатыр...» деп тұра қашты... Біреуінің ат қып мінген талы қалды. Біреуінің шуда жіптен бау таққан құрығы қалды. Мен балаларға күлдім...

Үйдің қасына келгенімде, басын көтеріп алып, кемпір тесе қарады.

— Қарағымның құрдасы екен ғой, — деді.

Бет ажарына қайғының ізі жүгіріп, көзінің жанарында мөлтілдеген жас та көрінді. Мен отырып, амандастым.

Үйдің ішінде шырылдаған дыбыс шықты. Сыбырлаптып әлдекімнің жүргені білінді. Сықырлауық «шықыр» ете қалды. Шылдырлаған дыбыс үйден шыққандай, кемпір маған жақындағандай болды. Мен бұрылып қарадым. Көзіме сенгім келмеді.

Кестелі жаулықты аршын жарымдай қылып салынған, қатарлап ораған алтын үш тұмаршадан көрінбейді, пүліш қамзолдың омырауы алқымбау, ілтекпен толған — Зейнеп келіп төніп тұр.

— Мына кісі екен ғой, — деді.

Қылмиып күлді. Екі беті қып-қызыл нарттай, Ыбрайдың тірісіндегіден де өдеміленген.

Кемпір жаутаңдап келініне бір, маған бір қарады. «Мына кісі екен ғой...»

Бұрын Ыбрайдың тірісінде келгенімде Зейнеп:

— Құрдас екен ғой... — дейтін.

Көк шолақ атқа желқом ерді салып мінген имек тұмсықтау кара бала жігіт қыстау жақтан келеді. Үйдің жанына түсті. Зейнеп былқ-сылқ етіп бұрала басып қарсы алып, тағы қылмиып күлді.

— Әй, — деді.

Қара бала күлімсіреп қарады.

— Бұзау жоқ, жамырап кеткен шығар, атыңмен тауып әкелсең қайтеді?!

* * *

Күн түнерген бұлт, минут сайын қараңғы тартып барады... желсіз, тып-тынық. Бірен-саран сары масалар бетке, қолға қонып, мазаны алады...

Қаламбайдың үйінің сыртына, қара желеңді бос салып, омырауында жылтыраған күміс сағаттың бауы, молда шықты. Олай-былай қарады. Төс қалтасынан сағатын шығарып, құлағына апарып тындады. Бірер таранып сыйпайыланып алған соң, екі қолымен құлағын ұстап азан айтуға кірісті.

— Алла әкпәр...

Барылдаған даусы тынық әуемен жаңғырығып, бүкіл елді басына көтергендей болды.

Мен тұрып, кемпірмен қоштастым.

— Келіп тұр, қарағым, — деді.

Мөлтілдеген жас еріксіз көзінен шыға бастады...

Зейнеп жерошақтың басында тұр еді, тұсынан өте бергенімде, бұрынғыдан бетер қылмиып күлді...

Дүниедегі бақытты адам жалғыз өзі секілденді.

Дүниедегі сүйіспендік қара бала мен екеуінде ғана тірізденді...

1923 жыл, апрель. Орынбор.

ШАРИФАТ БҰЙРЫҒЫ

I

Кәрібай молда саһарын ішіп, таң намазын оқығаннан бері дөйек тұтып үйде отыра алмады. Күн шығар-шықпас-тан-ақ аз ғана сиырын қорадан айдап шығарып, ауылдың сыртындағы шоқ шырпының арасындағы іркілген сулардың жиегімен қақпаланып айдап отырып, Құламбай томарының жел жағынан өріске бет алдырды. Ілесе ауылдың басқа адамдары да малдарын айдап өргізе бастады...

Уақыт апрельдің аяқ шені еді. Күн ашық, жылы, тынық. Жердің бетіндегі жаңа тап беріп келе жатқан қылтиған көк шықтың суымен малшынып, сәулелі күннің

көзімен маржан секілденіп жылтылдап тұр. Аспан жүзі толған бозторғай — шырылдаған үні құлақ тұндырғандай...

Кәрібай молда қолында қайың таяғы, табиғаттың әдемілігіне сұқтанған адам секілденіп жан-жағына аз-кем қарап тұрды да, томардың күнбатыс жағындағы ескі апандардың басына келіп, үйілген топырағына шықты. Тынық суда емін-еркін жүзіп жүріп жүрген үйректер Кәрібай молдадан сескенгендей, сол тыныштықты бұзғандыққа лағнат оқыған секілді. Томардың түс-тұсынан пырылдап ұшып, барқылдап ән қоса бастады.

Кәрібай молда оны ескерген жоқ. Оның есі-дерті ауылда келе жатқан Салқамбайда болды. Апанның басына келгенде де, биік топырағына шыққанда да оның түпкі ойы Салқамбайға жолығу еді. Биік жерге шығып тұрса, Салқамбайды күткендік білінеді. Молдаекеннің күтіп тұрғанын сезсе, Салқамбай сөзсіз қасына келеді...

Салқамбай малын өріске беттетіп, талтандап томарға бет алды. Кәрібай молда Салқамбаймен бұл ұшырасудан көп нәрсе білем бе дейді. Ауыл бір болғанмен, екі атаның баласы екі тап. Бір таптың бастық ақсақалы Кәрібай молда болса, екінші жағыныкі Салқамбай. Екі атаның балаларының татулығынан араздық көп-ті. Болмашы нәрсені сылтау қылып, біріне бірі жала жауып, ақырында бастары кетуте айналған соң, сыртқы ақсақалдардың қона-түстене жатып айтқан биліктерімен екі жағы да сөзді тастайды... Сондай оқиғаның бірі қыс ішінде болып, алты айғы қыс шабуылдап, «бітімші» ақсақалдар етті бітіріп, олжа қарастыра бастаған соң, өзді-өзі ағайын болып табысып еді. Бірақ «табыстық» деп біріне бірі келгенде жылтырап сөйлесе де, іштегі кектері арылып кеткен жоқ. Арылмағандық көбінесе қатын-балалардан белгілі. Қатындардың болмашы нәрсені сылтау қылып ұрсысулары, балалардың екі жік болып төбелесуі — ескі араздық, ескі кектің әлде болса да таза-рып бітпегендігіне айқын дәлел ісі. Кәрібай молданың Салқамбайды күтуі де сол жөнінен еді. Бүгін түнде Кәрібай бір іс істеп отыр. Ол істі шариғат жолымен қарағанда дұрыс деп тапса да, законға қарағанда қылмыс екенін сезеді, өзінше Құдайға кінәлі болмаймын ғой деп белін байлаған соң, адам жағын көріп алармын деп істеп салған. Ендігі қысылатыны — ауыл көршілерінің біліп қоюы. Салқамбай жағының құлағына тисе, дереу барып сүйінші сұрауы

мүмкін, Көрекең Салқамбаймен кездескенде оның ажалынан, сөйлеген сөзінен ыңғайын танымын деп тұр. Егер Салқамбай сезген болса, «туысымыз бір еді, алауыздықты қойып, бүтінденейік» деп үгіттегісі келіп те тұр.

II

Ақ таяғын артына ұстап, тері тымағының бір құлағы жымқырулы, ерінінде бұлтиған насыбайы, сиректеу бурыл сакалының көбі насыбай суының түкірігінің шашырандысымен боялып сарғылттанған, кішкене көзі ойнақшып Салқамбай келді. Сәлем берді.

— Жарықтық жаздың нышанашы өдемі-ау, — деп Салқамбай Көрекеңмен қатарласа, таяғын жерге тіреп таянды.

— Құдай берер, өне бойы қыса берер дейсің бе.

— Құдай берер-ау, бірақ жұрттың бейілі түзелмей жүр ғой. Жұрттың бейілі түзелсе, береке кірер еді, — деп Салқамбай Көрекеңе қарады.

Көрекең қызарайын деді. «Білген екен ғой» деп, жүрегі тітіркеніп кетті.

— Жұрт тәубе-тауыптан кетті ғой, шарифаттың бұйрығын істейтін жан жоқ. Егер мұсылман баласы болып шарифаттың жолымен жүріп отырса, баяғы дәурен сөзсіз-ақ қайтар еді, — деді Көрекең. Өзінше істеген ісінің шарифатқа қиянат еместігін Салқамбайға сездірдім бе деп ойлады. Бірақ Салқамбайдың қалай түсінгенін өзі білсін, бұрынғы ізінен танбады.

— Шарифат жарықтықтың жолын жұрттың көбі нағандықпен білмейді. Бірен-саран біледі деген адамдар шарифатты аяғына басады, сонысы-ақ жөбір, — деді.

Көрекең бұл жолы бұрынғысынан да жаман қызарайын деді. Кеуілге күдік кірді. Молдалық жөнін салыстырғанда, Салқамбайдың оқуы артық. Көрібай ауыл молдасынан оқумен ғана молдалық құрып кеткен.

Салқамбай Таңатар қажының медіресесінен екі жыл оқыды. Әкесі дәулетті болған соң, молдалық қалпын қумай, шаруашылығына айналып кеткен кісі. Жас кезінде шарифат салыстырғанда, Көрібайды жеңіп кете беретін. Оның үстіне, бұл жолғы істеп отырған ісінің шарифат көзімен қарағанда дұрыс екендігіне Көрібайдың өзі де күмәнді. Дәлел ғып ұстағаны — жас кезінде оқыған молдасы мен Ақсақ молданың риуаяттары. «Көпірдің және ұрылардың

малын алып жеу дұрыс», — деп Ақсақ молда талай айтатын. Кітаптан өз көзімен көрмеген соң, оның үстіне, Салқамбай баспалатып жіберген соң, Көрібай терлейін деді. Сондықтан қолайсыз әңгімені екіншіге бұрды.

— Заманның, әйтеуір, бұзылған кезі ғой. Ағайынның татулығын сүйетіндер де, сүймейтіндер де бар. Әлден келгенше бірлік-берекеге тырысайық. Осы ауылда екеуімізден үлкен кім бар. Біз әділдігімізді, бүтіндігімізді айтып отырсақ, сырт бізге не қылар дейсің.

Салқамбай екіұшты жауап берді:

— Ол дұрыс қой, бүтіндікті кім сүймейді. Сені мен маған қалғанда сөз жарасы жеңіл. Бірақ «ер жеткеннің еркі өзінде» деген, кейінгі жастардың міндетін алу қиын ғой... — деді.

Салқамбайдың екіұшты сөзі Көрібай молданың үрейін алды. «Бұлар сүйінші сұрауға адам жіберген екен» деп ойлады. Бір орында тынышып тұра алмай, қайың таяғымен топырақты шұқып қаза берді. Салқамбаймен әшкере сөйлесіп, сырын айтып жалынғысы да келді. Бірақ Салқамбайдың ағайыншылыққа көніп, әңгімені бүркейтіндігіне көзі жетпеді. Бөрінен бұрын істеген ісінің шарифат қарауынша дұрыс, дұрыс емес екендігін білмегендік қинады. Жол бойынша айыпты болса да, шарифат қарауында дұрыс болып көрінсе, ең болмаса баяғыдан бері молда атанып садақа алып жүрген атағына кемдік келмес еді. Жұрт анығын білсе де: «Бишара, қайтсін, шарифаттан шыққан жоқ екен ғой» дер еді...

Көкшолаққа жайдақ мінген бір бала шауып келіп:

— Ата! — деді.

Салқамбай жалт қарады.

— Сізді папам шақырады.

— Неге?

— Білмеймін...

— Таяғын артына ұстап, Салқамбай ауылға жөнелді. Көрібай молда апанның басында тұрып қалды. Ауыр күрсінді.

— Болмады... іс бұзылды. Құдай-ай, тым болмаса шарифат қарауында дұрыс болып, абыройым ашылмаса игі еді... — деді.

Қайтты. Кітаптарын ақтарып, бірер риуаятын табуға ойлады.

III

Кәрібай молда үйіне келгенде, қатыны Қадиша ұзын-шалап салған пештің қасында, екі аяғын көсіліп, алдында жаюлы ескі тулақ, жүн түтіп отыр еді. Баласы Рақым түнде ұйқысы бөлінген адам секілді, төсегінен жаңа тұрып, кішкене бөлме жақта қатынымен екеуі қара құманнан шай ішіп отыр еді.

Көрекең ешқайсысына да назар салмады. Оның бірінші жұмысы кітаптарын ақтарып, күмәнді жұмысын адалдайтын бір «риуаят» қарастыру болды. Төсегінің бас жағындағы сөреде шаң-шаң болып қатарланып тұрған ескі кітаптарды біртіндеп алып, жерге қоя бастады. Кейбіреулері түрлі-түсті сисамен тысталған, бірсыпырасының сырты қатырғысы, бірер қағазы қатыны салақ үйдің жамаулы құманша мен кеселері секілденіп, қамырмен жамалған қырық құрау өлемденген кітаптар төсегінің үстін алып кетті. «Мынау не қылайын деп жатыр» деген адам құсап, ескен жүнін тоқтатып, қатыны қарады. Бұрын-соңды земленкеден киіз үйге шыққанда я земленкелерге кіргенде болмаса, Көрекең ұйықтап жатқан кітаптарының маза-сын алмаушы еді.

Қатыны шыдап отыра алмады:

— Бірдеме іздедің бе? — деді.

— Нең бар.

Ашулы қалыппен ажырайып қарады. Төр алдындағы сабалақ жүнді тері көрпенің үстіне отырып, омырау қалта-сынан көзілдірігін алып киді. Ыдырап жатқан кітаптардың өзіне таяуын қолына ұстады. «Қырық қадыс» екен, бір-екі қағазын аударып жіберіп, оқуға кірісті. Арабшаның мағынасына түсінбесе де, қарап отырған қатынына сыр білдірмейін деген адам құсап, тамағын бір-екі қырып алып:

— «Қала» айтты пайғамбар ғалайсалам. «Мән» — бір мән, — дейді. Аяқ жағын аузын жыбырлатқан болып, күбірлетіп жіберді. Шынына қалғанда, «қала» деген сөзді әтиек төпсірінен үйреніп еді. Арабша кітаптарды көрсе ашып, оқыған жерінде «қала» деген сөз болмаса да, қараушылар сезіктенбесін деп, «қала» айтты пайғамбар ғалайсалам...» деу — Көрекеңнің үйреншікті әдеті еді. Көрекеңнің бұл әдеті қатынына да, бала, келініне де мәлім еді...

Екінші кітапқа жармасты. Бұл Бақырған екен. Ашып жіберген ыңғайында өзінің молда болып жүрген күніндегі

оқитын жері кездесе кетті. Тамағын бірер кенеп алып, соғып жіберді:

«Көрің қалір-қүдіретін,
Білсін даю сұңғатын.
Мұстапаның үмбетін,
Мұндағы тәжрип қылдия...»

«Қалай екен?» дегендей қатынына көзілдірігінің астынан қарап қойды.

Имандық секілді бір кішкене кітапты ұстады. Бұл «Ісмі ағзам дұғасы» екен. Басынан тегіс ақтарды. Орта шеніндегі бір дұғалыққа тесе қарады. Ол мынау еді:

«Әгәр, кім ерсе — бұ дұғаны күніне сексен сегіз мәртебе оқыса, не бар мақсаты қабыл болып, жүзі жарқын болғай. Әгәр кім бұ дұғаны бойтұмар қылып тақса, дұшмандары аулақ болғай. Әгәр кім ерсе, бұл дұғаны езіп ішсе, дұшманларынан сөзі үстем келгөй...».

Көрекең қуанып кетті. Дұғалықты алдына қойып, басын жоғары көтерді. Көзілдірікті алып, жанына қойды. «Сен не білдің» деген адам төрізденіп, қатынына қарады. Тозығы жеткен жамаулы көйлектің тізесін бүккенде, жырытылып кетпесін деп, қатыны түріп отыр еді.

— Әй, мұндар, жапсайшы тізеңді, нәмахрамды білмейтін бе едің? — деді.

— Байғұс-ай, мен келіншек пе едім.

— Келіншек болмай, кемпірмісің?! Мен жігітпін деп жүрмін ғой. Кемпірлікті мойныңа ала берме, тастап кетермін, — деп жымындады.

Түнгі оқиғадан бері түйткілденіп, не қыларға білмегендіктен, Қатша да ермек үшін түтіп отыр еді. Байының көңілденгеніне мұның да іші жылыды.

— Тастасаң, таста, жесірің дайын ғой. Баламды бағып-ақ отырармын. Тек Құдай ошақтың үш бұтына есендік берсін, — деп күрсінді. Бірақ молданың неге көңілденіп отырғанын сұрауға батыршылығы бармады.

IV

Көрекең дұшпанының тісін батырмау қамына кіріспек болды. Қаптаған қалың жау келсе де, «Ісмі ағзам дұғасы» крепост қызметін атқаратын секілді болды. Жайнамаздың үстіне отырып, сексен сегіз рет оқып шықпақшы болды.

Ұзыншалау қағазша жазып, оң жақ қолтығына тұмар қылып тақпақшы болды. Бірақ қазіргі сағатында Көрекеңе бір қиын жері — ораза. Езіп дұға ішсе, аузы ашылып кетеді. Кешті күтсе, оған дейін «дүшпандардың» келіп қалуы да мүмкін.

Апалақтап тағы кітапқа жармасты. Бұл жолғы іздегені «Ғыбадатслам» кітабы еді. Одан оразаны қандай уақыттарда ашуға мүмкіндігін қарамақшы еді. «Ораза пасылын» ашып жіберіп, қарай да бастады. Бірнеше заруаттарда ауыз ашуға болады деген, оның ішінде Көрекеңге дөп келетіні — «жау қамап, жан қысылғанда» деген жері. Көрекең нақ көзір қысылып тұрмағанмен, ұзамай бір тықырдың болатындығын сезіп тұрған секілденеді. Сондықтан осы риаятқа сыйғызып, ауызды ашу керек.

Кітапты тастай беріп, шегеде ілулі тұрған сия мен қауырсын қаламын алды.

— Кесе өкелші, қатын! — деді.

Кестелі алашадан істелген жайнамазын құбылаға қаратып жайып, шарт жүгініп отырды. Қауырсын қаламды қою сияға малып, кесенің түбіне жаза бастады. Қатыны сыртында қараумен тұрды. Қызыл бояудан істелген кесенің ішін қып-қызыл қып бояп болып, артына қарады.

— Су өкелші, қатын!

Қатыны аң-таң, себебін сұрауға бата алмайды, дереу су өкелді. Бояуды шайып ішуге ыңғайланған соң қатыны шыдап тұра алмады білем:

— Байғұс-ау, ішпекпісің, оразаң қайда? — деді.

— Мен шариғаттың бұйрығынан тыс қарсы іс істемеймін ғой, жүніңді түте бер, қатын!.. — деді.

Езілген бояуды ішіп те жіберді. Тілше қағазға тұмар жазып, қатынына тыстатып алып, оң қолтығына тақты. Жаңылмау үшін, алдына ишаннан алған таспигын қойып, қасиетті дұғасын жетпіс екі рет оқып бола бергенде:

— Салаумалейкүм! — деп біреу кіріп келді. Бұл Тайлақбай еді. Бет-аузы қап-қара болып түтіккен. Пішінінде біртүрлі ашу, ызаланғандық бар.

Тайлақбайды көргенде, Көрекеңнің тұла бойы дірілдеп кетті. «Ісмі ағзам» бояуының қасиеті сағатында тимей қалды. Әйтсе де өзін өзі ұстап, жайнамазда отырған күйі бұрылды:

— Тайлақбаймысын, жоғары шықсайшы.

— Мен шығарлық болып жүргенім жоқ. Маңдайдағы жалғыз биемді бүгін ұры алды. Соның ізі осы ауылға келіп тіреліп тұр. Я менің биемді беріндер, я ізімді шығарып бересіндер.

Көрекең сұрланып кетті. Жүгінген күйінде қалтырау күшейген соң, малдас құрып отырды. Жалтың-жұлтың байына қарап, қатыны да жүнін жия бастады.

— Көне, Көреке, отырмаңыз.

— Барайын, шырағым, Салқамбайларға, ана Дәуіттерге айт.

Тайлақбай жөнелді. Көрекең аң-таң болып, есінен айрылған секілденді. Бағанаға сүйенген келіні ауыр күрсінді. Қатыны пештің артындағы қыстырулы ала қапты алып, жүнін сала бастады. Сабалақ жүнді жуантық тарғыл мысық бөлме жақтан пырылдап келіп, кемпірдің алдына тығылды. Өзінше о да қорыққан, тығылуға жер іздеген тәрізденді, есік сықыр етіп ашылды. Көрекең де, қатыны да, келіні де, тарғыл мысық та селк еткен-ді, жүрек те біліп ауызға тығылғандай, барлық дене қалтыраған секілді боп кетті. Қара бұжыр, делдек танау, көзі ұясынан шығып адырайған ұзын бойлы сөмпиген бір жігіт үйге кірді. Бұл Көрекеңнің жалғыз баласы, қазақша айтқанда, көзінің ағы мен карасы. Бағанаға сүйенген келіншек соның қатыны. Пеш жанында қапқа жүн тығып жатқан сарғылт түсті, қоңқақ пішінді кемпір соның шешесі.

— Құдай-ау, пөле-жаланды жалғызымнан аулақ қыла гөр, — деп кемпір жылап жіберді. Енесінен қалмай, келіннің көзінен де жас шұбырды.

Көрекең батырланды.

— Қойыңдар!.. Немене, жоқ сұмдықты бастағандарың?

Жайнамазды жиып тастай беріп, түрегелді. Бірдемеге ыңғайланған адам секілденіп, баласына қарады:

— Салқамбайлар қайда екенін білдің бе? — Қоянбайдың келгенін білдің бе?

— Білдім...

Әлденені ұмытқан секілденді. Кішкене кідіріп, жүре берейін дегенде, «Ісмі ағзам дұғасының» он алты рет оқитыны қалғаны есіне сап ете түсті. Қайтадан намазын жайды, қайтадан жүгініп отырды. Көңілін жіңішкертіп, тілекті тілемекші болды. Күбірлеуді қойып, ашық үнмен он алты рет саудырлатып оқып шығып, қолын жайып бата қылды.

— Құдай-ай, құлым дей гөр, пайғамбар, үмбетім дей көр. Шадияр, достым дей гөр!.. Дүшпанның бетін аулақ қылып, мәртебемді үстін қыла гөр, алдаөкпар!.. — деп бетін сипады.

Пеш жанындағы кемпірі, бағанаға сүйенген келіні, қорыққан пішінді баласы — үшеуі де қолын көтеріп, «әмин!.. әмин!..» десті.

Күңгірт тартқан үйдің іші бұлттан шыққан күннің сәулесімен жарқырады. Әлденеге төнген пәле серпілгендей, алдағы күнге үмітпен қараудың керектігі сезілгендей болды.

Төменгі жаулығынын ұшымен көзінің жасын сүртіп:

— Бибіпәтімә пірім-ай, қолдайтын болсаң, бүгін қолдай гөр, — деді кемпір.

Келіні күрсінді, баласы түшкірді.

Бәрі бір дауыстан:

— Жөрекмалда!.. — деді.

V

Көрекең үйден шыққанда, ауылдың адамдары топтанып, сирек шырпының оңтүстік жағында із кесіп жүр еді. Аяндап басып Көрекең де келді. Салқамбай таяғына сүйеніп тұрған күйінде қарсы алды. Көрекең тесе қарады.

— Сақалыңдағы қан не? — деді.

«Ісмі ағзам дұғасының» қасиетті бояуының шашырандысы сирек сақалын бояп та үлгірген екен.

— Әшейін... әшейін шығар, — деп саусағымен сақалын сипап тарап еді, күйектей сақалға жабысқан нәрсе бола қойсын ба, кетпеді.

Топтанып жүрген кісілердің ішінен Қоянбайдың ащы даусы шықты:

— Мінеки із, міне, көріндер!

Жұрт жапырласып қарай бастады. Ағаштың жиегіндегі шалшық судың жағасында қатарынан жүрген екі жылқының ізі жатыр.

— Мынаның бірі — ұрым, бірі — менің бием... — деп Қоянбай өршеленді. Жиылған жұрт бекер дей алмады.

— Жылқы осы ауылда да бар емес пе?! Көрінген ізді менікі деуіннің жөні келе ме?.. — деп Көрекең кеңк ете қалды.

Шеткері тұрған ашаңдау сары, қырма сақалды ауылнай мырс етіп күліп жіберді.

— Көреке, олай десеніз, өзіңіз ұрының бастығы боласыз. Біз бұл ізді Қоянбай ауылынан шығарып келе жатырмыз... Сіздің мұныңыз қарсы дау секілді, — деді.

Жастар өзара әлденеге күңкілдесті, сыбырласты, күлісті, бәрі де Көрекең «бүліктің басы...» деген көзқараспен қараған секілденді.

— Осы сен ұрлап жүрген шығарсың, — деп шеткі ұзын бойлы жігітті біреу итеріп қалды. Арт жағында екінші біреу бүк түсіп жатыр екен, ұзын бойлы жігіт аяғы көкке қарап шалқасынан құлады. Үсті балшық болып қалды, ашуланып, боктауға айналды.

— Қойсандаршы, балалар, жөнсіз ойынның керекі не, — деп Салқамбай ақсақал кейді.

Қоянбай тыпыршып тұра алмады:

— Қане, ақсақалдар, қайтесіңдер?..

— Жақын ағайынсың. Ізінің келуі де рас шығар. Енді бізге не қыл дейсін?.. Қайткенде көңілің бітеді!..

— Тінту беріңіздер?..

— Болды. Бастығы молдамыз қылып тінт, біз риза, — деп Салқамбай ақсақалдық қылды.

Іріліп тұрған жұрт ауылға қарай дүрлікті. Көптен қалмай, сүйретіліп Көрекең де келді. Лапасына кіре бергенде ауылнай қарсы шықты.

— Молдеке, сізден бастап тінтеміз.

— Ойбай, шырағым, біздің үйде не бар дейсін, тінтпей-ақ қойсандаршы.

— Жоқ, молдеке, малды біз сіздікінен табамыз ба деп тұрмыз.

— Біреу сілтеу берді ме?

— Сілтеусіз де таптық.

— Қалайша?

— Сақалыңызға жұққан қан бізге куәлік беріп тұр.

— Өй, ақымақ, бұл қан емес, нанбасаң, кемпірімнен сұра... Жаңа «Ісмі ағзамның дұғасын» шайқап ішіп едім, — деп сақалын сипады.

— Ол өтірігіңізді айтпаңыз, Көреке, өзіңіз молдасыз, оразада дұғалық шайып ішеді дегенге кім нанады, — деп ауылнай үйге кіріп кетті. Бара кемпірмен бажылдасқан даусы шықты.

— Сарайдың кілті жоғалып қалған, — деп бажылдаған, жыламсыраған келіннің даусы да естілді. Көрекең келінің

де, кемпірін де аяды. Дәйек тұтып тұра алмады, есікті аша берейін дегенде ауылнай қарсы шықты.

— Сарайыңызды тінтеміз, бірге жүріңіз.

— Бара тұрыңдар, оқитын нәпілім бар еді, — деп Көрекен үйге кірді. Көзінде мөлдіреген жас, қалтыраған пішінмен келіні қарсы алды. «Ата еке-ау, тыныштықты неге бұздың! Неге бізді пәлеге қалдырдың!» дейтін адам секілді.

— Сорлы-ау!.. Сорлы-ау, — деп кемпірі өкіріп жылап жіберді.

Көрекен босап кетті. Көзінің жанарына тығылған жас біртіндеп ағып, сакалын жуа бастады. Жайнамазды жайып жіберіп, жүгініп отырып тілекке кірді.

— Әй, Құдай-ай, ата-бабамның істемеген кәсібі еді. Жамандыққа өзім де баса қоймайтын едім. Былтырғы жоғалған күрең ат пен құла биемді Қоянбайдың өзі ұрламағанмен, сол ауылдың сойғаны анық. Мен мал алдырғанда ақ малымның төлеуі деп алдырдым ғой... Аққа Құдай жақ деп еді. Менің ақ ісім шынымен-ақ қараға шыға ма? Я, Құдай, сал он назарыңды! Жалпы әруақ, әулиелер, әнбиелер, ата-бабамның ұрықтары, қолдайтын болсаң, бүгін қолда!..

Дала шаң-шұн, өлдекімді дүрілдетіп ұрғандай, өлдекім «қойыңдар» деп арашалағандай болды. «Ойбай, ойбай» деген біреудің ащы даусы айқындала берді.

— Ойбай, ене, өлгіні ұрып жатыр білем!.. — деп келіні қалш-қалш етті.

— Жалғызым, құлыным, — деп кемпір де, келіні де тұра жүгірді...

Көрекен тілектен жаңылды, қорқып отырғанын да, қуанып отырғанын да білмеді. Өлдекім есікке жармасты. Есік ашылатын, тыстағылар үйге кіретін болды. Соларды көрмейін, солармен сөйлеспейін деген адам құсап, Көрекен намаз оқымақ болды. Дәретін, күмөнді болған соң, тәйемімді соғып жібергенде, есік сықыр етіп ашылды. Көрекен сасқалақтап тұрып, құлақты қағып қалды. Не деп ниет қылғанын өзі де білмеді. «Сүпханеке» деп еді, аяқ жағы аузына түспеді. «Алқам» мен «құлқуалданың» қайсысын бұрын оқырын жаңылды.

Жұрт дүркіреп кіре бастады.

— Молда қайда, молда қайда? — деп Қоянбайдың кіжінген даусы естілді. Көрекен түрегеп тұрса, Қоянбайлар кейіп, сөгетін сияқты, «ұрысың» деп бетіне түкіретіндей болды. Солардың бетін көрмейін деген тәрізденіп, сөжде-

ге бүгіле бергенде, Қоянбай келген бойымен теуіп қалды. Көрекен кәсті сүзе құлады.

— Алла! — деді.

— Әй, атаңа нәлет! Аллада нең бар! Жалғыз биемді ұрлап сойып отырып, тағы Құдайға құлшылық қылмақшысың ба? Ойбайды салып кемпірі келді.

— Сорлы-ау, өлдің ғой, өлтірді ғой!..

— Жылама, қатын! — деді Көрекен, мен шарифаттың бұйрығын істедім. Адам қарауында жазалы болсам да, Құдай қасында жазалы емеспін... мен — өлсем шаһидпін.

VI

«Көрекен ұсталыпты...» деген хабар тарағанда, жұрт екіге бөлінді: жастар, әсіресе мұғалімдер:

— Баяғыдан бері өтірік көз жұмып, жұрттың қанын сорып болып еді, — деп табалады.

— Шарифатқа қарсы іс істемеген шығар, ұстатып жүрген тік аяқтар ғой, — деп шалдар жағы аясты.

Ауыл-ауылдың ақсақалдары жиналып барып, соттан кепілге алды. Қоянбайды үгіттеп, малының төлеуін беріп бітірді. Басқа келген пәлені жалпы ел болып қақты. Бірақ ұры деген атты жоюға жұрттың өлінен келмеді.

Көрекен ұры атанды. Қатыны толғатқан қорқақ еркектер, баласы ауырған кемпірлеу әйелдер, зияндасы бар қатындар бұрынғыдай аттан салып шауып үшкіртуді сиретті. Киімді көп бай шалдар өлерінде «сүйегіме Көрібай молда кірсін» деп әсиет қылмайтын болды.

Сөредегі қалың кітаптардың, бойтұмар қылған, езіп ішкен «Ісмі ағзам» дұғасының шарапатын Көрекен көре алмады.

Ескі атак, ескі даңқ, абырой көзінен бір-бір ұшты.

Апрель, 1923 жыл, ауылда.

ЗЕЙНЕСТІҢ СЕРТІ

Ұзын бойлы, ат жақты, қатпар бет, үрпек бас сары жігіт: аты Асылбек, мінезі ауыр, сөйлегеннен ойлауы көп. Бірақ кейде қызып кетсе, көпірініп те сөйлейтін әдеті бар. Кейде өзі мінезінен ұялыс тауып, құлағына шейін қызарады. Ұялыс тапқандығын есінде сақтайды білем, кейде орындары жерінде үндемей қалатыны да болады.

Өлке бойындағы елде Асылбекті білмейтін адам сирек. Өйткені Асылбек алғашқы кезде ашық пікірлі мұғалім болып елдің көзіне іліксе, кеңес үкіметі жаңа кезде ауылдық кеңестің хатшысы болып қызмет атқарды. Бармаған ауылы жоқ. Кірмеген үйі жоқ. Қатындардың тірнектеп жинаған майын қадақтан өлшеп, жиып қойған күндері болған. Асылбек май жинаса, жоғарғы орындардың бұйрығымен жинайды, оны қатындар қайдан білсін. Білмегендіктен, майы аз қатындар Асылбекті ит етінен жек көріп кеткен. Асылбектің өз атын қалдырып, «Собал» атандырып жіберген.

Ата дәулетінің арқасында сыланып ерке өскен Зейнеш еді. Шешесі Биқасап Күрдебайдың бөйбішесі. Бес биенің сабасындай тұлға бітісінде өзгеше адам. Зейнеш шешесіндей етженді емес, талдырмаш нәзік, бірақ ажары шешесіне тартқан — аққұбаның өдемісі. Мінезі бөйбішеге тартпаған, жеңіл деп Зейнешке кінә тағатындар да бар.

Күркеме кешегі алалы жылқы бітіп, алаптың бөрін малымен толтырып тасқан кезінде кімдер қызықпады дейсің. Байға қол артуды екінің бірі мақсат қылатын заман ғой. Талайдан талайды сынап келіп, Күркең Зейнешті Мақанның баласына бермек болған. Онда Зейнеш төрт-бес жасар ғана кезі. Одан бері не болмады. Мақанның алғашқы баласы өліп, Зейнешті кіші баласына атастырды. Кіші баласы Зейнештен бес жасы кіші. Оның артынан Күркеңнің өзі ол дүниеге жөнелді. Жетім бала, жесір қатын болып Биқасап бөйбіше, Зейнеш, жас балалар қалды. Өзгеріс болды. Аударыспақ-төңкеріспек болып, ел іші сапырылысты.

Шұбырған өскердің шалығы елге де тиіп жүрді, бой жеткен қыз, сұлу келіншектерді іздейді екен деген өсекпен Биқасап бөйбіше Зейнештің үстіне тәуір киімін ілдірмей қойды...

Асылбектің Зейнешті бірінші көруі 1920 жылдың жазы еді. Болыстан тығыз бұйрық келіп, ел аралап май жия шыққан. Үстінде тоқыған шекпеннен орысша тіккен, арты жырық пальтосы бар. Баяғы оқып жүрген кезінде алған ескі шляпасын жарбитып басып киіп алған. Талдықөл ауылынан ылау мініп, Күркең ауылының қотанына келген кезде, талдырмаш жас қыз алдынан кес-кестеп өте берді. Асылбек қарап тұра қалды. Арт жағында ылаушы

жас жігіт келе жатыр еді. Асылбектің ойын сезді білем, жанына қатарласа беріп:

— Көрдіңіз бе? — деп күлімсіреді.

— Бұл кім?

— Зейнеш сұлу. Биқасап бөйбішенің қызы осы. Ерке қыз, кербез қыз...

Асылбек аттан түсіп жатқанда, Зейнеш сықырлауықтың арасынан көзін қадап қарап тұр еді. Зейнештің қарағанын Асылбек сезді. Сұлу қыздың өткір көзі қанжардай қадалып, жүрекке таңба салатын секілденді.

Ылаушы жастау жігіт, жылмаң, судыр. Кешке жақын Асылбекті тысқа шығарып алып:

— Барасың ба, алып барайын, — деді.

— Қой, болар ма екен, көргенімнің өзі бүгін емес пе? — деп Асылбек қашырыс салды.

— Ойбай, сен бала екенсің ғой. Ол бой жеткен қыз болса, сен жас жігітсің. Көңіл білдіргеннің несі айып болсын, сендей оқыған жігіттің қолын бұл қыз қаға алмайды, — деп ылаушы жеңсік бермеді.

Әйел туралы, жеме-жемге келгенде, Асылбектің күйі өзгеріп кететін әдеті бар: тұла бойы қалтырайды, жүрегі алқынып, аузына тығылады. Көзі бұлдырап, құлағы шыңылдап ың-жың болып кетеді.

Асылбек едәуір толқиды. Көрмеген, сөйлеспеген қызға сөз салудың қанша жөні бар? «Мырза» адам болса өз алдына, бірақ жап-жас басынан не көрініпті? — деп Асылбек ол жағынан айнып шыға береді.

Ылаушы жігіт қоймаған соң, Асылбек рұқсат берді. Өзі теңірейіп, бұзау байлаған арбаның жел жағына таман жатыр. Түн түнере түскендей. Ауыл үйдің арасы жылтындаған от. Алаулаған жерошақ отына ісініп бір әйел біреуді қарғап жатыр, май сұрайды деп Асылбекті қарғап жатырма, кім білсін.

— Қазір шығамын дейді, күте тұрсын дейді, — деп аптығып ылаушы жігіт келді.

Бір ауыз сөзге келместен көне қалды дегенге Асылбек нанарын да, нанбасын да білмеді.

Үйден біреу шыкса, Асылбек бүктетіліп, көріп қала ма деп қысылады. Көйлегі көлендеп, аяқ сыбдырын білдірмей басып біреу жүріп келді де, Асылбекке төне тұрды. Асылбектің көзі бұл кезде қалың көденің арасында еді...

— Қош келдіңіз, отырыңыз! — деп, Асылбек үшін сөзді ылаушы жігіт бастады.

Сөздің неден басталғанын өздері де білмейді, бірақ дегенше болмай екеуінің құшақтасып, шөпілдесіп сүйісуі анық... Асылбектің айтуына қарағанда, сол түннен бастап «ғашық» болған секілді. Зейнештің ғашық болғаны, болмағаны мәлімсіз. Бірақ алқынған жүрек, айқасқан білекпен екеуінің ақтық айтқан сөздері мынау еді:

— Сертке жету керек!

— Жету керек!

— Солай ғой!

— Иә!

— Әкел қолыңды!

— Мә!..

* * *

Бесіннен төмен түскен кез. Аптап ыстық бөсендеген, көлеңке басын ұзартып, самал есе бастаған. Биқасап бөйбіше көлеңкеге бөстекті төсеп жіберіп, камзолымен желегейлеп жүн түтіп отыр. Мыжырайған қара кемпір жүн шүйкелеп, аяғына орап шүйкені есіп жатыр. Оқта-санда алақанға бір түкіріп, бөйбішеге көзінің қырымен қарап қояды.

— Зейнешжан, неғып жатырсың, тұрсайшы, күн кешке айналды ғой.

— Басым ауырып жатыр, — деген жіңішке, нәзік, сыңсыған дауыс естілді.

— Ауырып қалып жүрмесе жарар еді, — деп Биқасап күрсінді.

Қара кемпір үйдің сырт жағына көзін қадап қарай қалды.

— Неге қарадың, жай ма?

— Мына арбалы осында төтелеп келе жатыр.

— Құдайға жаздық-ау, қонақ та қонақ, көз ашар күніміз болмас білем. Жетім бала, жесір қатын еді деп аяуды да білмейді. Қонақасы бермесен, көздерін алартып кетеді, — деп Биқасап кейіп, бірталай сөз айтты.

— Біреуі орыс білем.

— Милиция болмасын...

— Ат жеккізе жүрген шығар.

— Аты жоқ болса, үйінде отырса қайтеді екен? Жүрген құрлы міндетсіп болатындығы несі екен?

Қылышын сүйретіп милиция, боқшасын сүйретіп ауылнай — екеуі қатарласып көлеңкеге келіп отырды.

— Сабалақ қайнымбысың, орысың кім?

— Орыс милиция, жұмысы осында көрінеді.

— Ылау жегетін шығар.

— Жок.

Бөйбіше селк еткендей болып, ауылнайға қарады. Ауылнайдың ұйысқан сақалын, тарғылданған бетін, аларған көзін көргенде, ашуы келіп кетті білем, кейіп сөйледі:

— Ылау мінбейтін болса, менің көркімді көріп, қызымды айттыра келді дейсің бе?!

— Қызынды айттырмай әкететін шығар.

— Қой, сандалмашы, жөнімен ойнасайшы! — деп бөйбіше сілкініп сала берді.

Ауылнай жөнін айтты.

Бөйбіше ойбайын салды. Бара Зейнешті құшақтады.

— Қалқам, Зейнешжан, байым өлгенде де күйігімді басқан сен едің. Інілерің болса жас. Мені өлтіресің ғой. Мені өлтіріп кет! Тілімді алмасаң, емшегімді көкке сауам, қолымды теріс жайып қарғыс берем!..

Ауыл адамдары үй ішіне сығылыса толды. Бастарын шайқап, төр алдына ақсақалдар отырды. Ауыздарын сылп еткізіп, босаға жақта әйелдер отырды. Бөйбішені есіркеп, бөрі де көздерін жаспен шылады. Зейнеш көпке шейін үн шығармай бедірейіп отырса да, өзін өзі ұстай алмады, көзі жыпылықтап, жас мөлдірей бастады.

— Көне, қалқам, не айтасың? — деді шешесі жылап.

— Алданған екем, — деп Зейнеш те жылап жіберді.

* * *

Домаланған қара жігіт жазу столына отырып, омырау қалтасынан тарағын алып, шашын тарады. Мойнындағы ақ жағасын қолымен дұрыстап сипап отырып, көзінің астымен қарсы отырған Зейнеш пен шешесіне қарады. Зейнеш ойында дөнеме де жоқ, шешесі үрейленген тәрізді отыр.

— Кіруге мүмкін бе? — деп қаба сақалды, жуан қара кісі есіктен басын сұқты. Көзі түксііп, өтіп барады.

— Болмайды, рұқсат жоқ! — деп қара жігіт, милиция бастығы, жауапты қысқа берді.

Бір елдің айбынды ақсақалына қаршадай болып отырып жекіріп жауап бергендігін Биқасап бөйбіше ұнатпады. Ішінен «азған бала ғой» деп ойлады.

— Бөйбіше, сіз де тысқа шыға тұрыңыз! — деді милиция бастығы.

— Көтек, онысы несі?.. Қызымды тастап, мен қайда бармақпын?

— Қызыңыз ешқайда кетпейді. Жауап алғанда бөтен адамның болмауы керек...

Биқасап жесірлігін айтып, жыламсырай бастады. Сөзге түсінбеген бөйбішеге милиция бастығының ашуы да келді. Өйтсе де қатаңдыққа бармай, жайлап түсіндіріп, бөйбішені алдыңғы үйге шығарды. «Шығарды» деген аты болмаса, Биқасап есіктің алдынан кеткен жоқ, әлсін-әлі басын сұғып қызына қарайды. Көзінен таса болды дегенше, қызын кетіп қалғандай көреді.

Милиция бастығы қыздан жауап алып жатыр:

— Мынау арызды өзіңіз жаздыңыз ба?

— Жоқ, мен ешкімге арыз бергенім жоқ...

— Асылбекке уәде бергеніңіз рас па еді?

— Жоқ... — деп Зейнеш күрмеліп жауап берді.

Милиция бастығы аң-таң болып, Зейнештің қысылып қызарғанын бақылап отырды.

— Асылбекке мына хатты жазған сіз емес пе?

Зейнеш басын көтеріп, тігулі істің арасындағы жалбыраған бір жапырақ қағазға қарады. Таныды. Бетінің қызылы бұрынғыдан да артты. Бұдан бір ай бұрын Асылбекке «сағындым», «бір көруге ынтықпын», «сенсіз өмірдің қызығы жоқ» деп өлердегі сөзін айтып жазған хаты осы еді. Осы хатының ішінде «...қайтсең де мені жаныңа ал! Баяғы сертті орында!.. Сені күте-күте екі көзім төрт болды... Әжем менің ажарыма қарайтын емес, ақсақалдармен бірігіп, бір жауызға беріп жібергелі отыр...» деген сөздері де бар еді. Осы хатын негіз қылып, Зейнештің атынан арыз жазып, Асылбек ізденіп еді. Милиция елге шыққанда «тұтқында отырған» Зейнешті құтқарғалы барған. Милиция бастығының ойы қызды сүйгеніне қосып, әйел бостандығына қарсы келгендер болса, сотқа тарту елі, Зейнештен оңаша жауап алғанда, осының бөрінің анығына қанармын деп еді...

— Иә, бұл хат туралы не айтасыз? — деп милиция бастығы Зейнешке күлімсіреп қарады. Зейнеш бір қызарды, бір бозарды. Ерні қалтырап, не айтарын білмей састы...

Милиция бастығы қонырауын шылдырлатып еді, қылышын салақтатып бір милиция кіріп келді. Зейнеш апақтап қалды. Биқасап сұрланып, есіктен басын сұқты.

— Бар, Асылбекті шақыр.

Милиция бастығының даусында ашу білінді.

Ербиіп Асылбек кірді. Зейнешке қарап күлімсіреді.

— Зейнешжан, аман ба?

Зейнеш тұқырайып төмен қарап, қолымен ілгегін ұстай берді. Есіктен Биқасап кіріп келіп, Асылбек пен Зейнештің арасына кесе тұрып, Асылбекке шаптыға сөйледі:

— Не қылған иттің баласысың. Ашылмаған уызым, жарылмаған қауыным еді... Өтіріктен өтірік бөле салып, осы қалаға шұбыртқандай не жазып едік?

Милиция бастығы әрі-бері айтып көріп еді, бөйбіше тоқтайтын болмаған соң, ашуланып жанына келді:

— Бөйбіше, манадан бері қазақшылық қылып сыйлап едім, ол қадірімді білмедің. Бұл тұрған жерін ауылдың қотаны емес, кеңсе, малайға жекіріп әдеттеніп қалған адам шығарсыз, назыңызды ауылыңыз көтергенмен, біз көтере алмаймыз. Тіл алсаңыз, мына алдыңғы үйге шыға тұрыңыз, өйтпесе, жауап біткенше қаматып қоямын!..

— Ойбай-ау, қалқамды тастап қайда бармақшымын? — деп Биқасап бөйбіше жыламсыраса да, милиция итермелеп алдыңғы үйге шығарды...

Серттескен екі жасты бетпе-бет қойып, милиция бастығы арасында төреші сықылданып отырды...

Зейнеш үндемеген соң, Зейнеш басын көтермеген соң, Асылбек қызарандап қысыла берді. «Мен айыпсызбын, қайтейін» дегендей болып жалтақтап милиция бастығына қарай береді. Сөйле дегендей болып милиция бастығы Асылбекке ым қақты.

— Зейнешжан, саған не болды?.. Уәде осылай ма еді?!

— Қане, сөйлеңіз, қарындас! — деді милиция бастығы.

Зейнеш тұқырайған күйі омырауындағы ілгегін, алқым бауын ұстап, бар ынтасын соған аударған адам секілденіп отырды да қойды. Асылбектің, милиция бастығының сұрауын есітпей отырған жоқ, соған не жауап берерін білмей отыр. Асылбекті бір уақыттарда жақсы

көрген секілді еді, ауылы болып ортаға алып бәрі бірдей жамандаған соң, солай шығар-ау деп, Зейнеш те қосылып, Асылбекке тимеймін деп еліне серт беріп еді. Ауылынан шығарда Асылбекті жек көрген секілді еді... Қазір бетпе-бет келген соң, ол қалып өзгерді. Мынау солбырайып тұрған Асылбек. Адам қызығатын түрі де жоқ. Әйткенмен, о баста бір ұнатқан көңілі тез суи қоя ма, бетіне тура қараса, Зейнештің еркі кететін секілді. Еркі кетсе, шешесін жылатып, Асылбектің соңынан еру керек!.. Елдің сөзіне қарағанда, ата-ананың ризалығын алмай кеткен қыз барған жерінде де оңбайтын көрінеді. «Пөленшенің қызы қашып кеткен екен, барған жерінде пері соғып, аузы-мұрны қисайып кетіпті...» деген секілді өсекті ел көп айтады...

Ілгегін шұқылап отырып, көзінің астымен Зейнеш Асылбек тұрған жаққа қарады. Асылбектің өкшесі қисайған орыс етігі, тізесі қалталанған жамаулы шалбары, арбиған тарамыс қолы көрінді. Оң қолында Зейнештің «өзімдей көріп жүр» деп берген балдағы салулы тұр...

— Қане, қарындас, уақыт оздырмаңыз, бірдеме айтыңыз!

— Маған не айт дейсіз!

Милиция бастығы сұрауларын бейнелеп тағы бір айтып кетті:

— Бірінші, арызды берген мен емес деп отырсыз; екінші, мына хатты кімнің жазғанын айтпайсыз, үшінші, Асылбекке уәде беруіңіз рас па? Осыған ашып жауап берсеңіз екен!..

Зейнеш тұқырайып отырған күйі:

— Еш нәрсе білмеймін, — деді. Даусы естілер-естілмес болып шықты.

Асылбек көзі жыпылықтап, жыларманға келді. Милиция бастығы күрсінді.

— Асылбек, қынжылама! Сенде жазық жоқ. Қыз сүйем деген соң, сен аламын дедің. Мені құтқар деп хат жазған соң, сенің ізденуің рас. Мұның үшін біз сені айыптамаймыз. Қазақ әйелінің қолын теңдікке жеткізу бәріміздің де борышымыз. Осы борышты біз өтейміз дегенде, әйелдер бізге серік болуы керек... Әйтпесе, бүгін жылап мұнын айтып, ертеңіне ел сөзінен шыға алмай, түк білмеймін деп отырса, өмірге ісіміз оңбайды... Қарындас, қаталасып

отырсың. Ата-ана ешкімге жолдас болмайтын. Ағайын азғырса, мал үшін, сені сатып олжа түсіру үшін қызығарды... Асылбекті о баста сүюің рас болса, бұл жерге келгенде бұлтақтауыңның жөні жоқ еді. Бірақ қайтпек керек, амал жоқ, барыңыз, жолыңыз болсын! — деді.

Маңдайынан тер бұршақтап, сүйретіліп Зейнеш шығып кетті. Асылбек сөз қатпастан тұрған орнында болбырайып қатты да қалды...

* * *

Сот мекемесінің алдында он шақты арбалы тұр. Шүйделері шыққан, ыстықпен быршып терлеген. Ылғи жуан шоң желкелер үйдің көлеңкесінде, көшенің тақырында ауылдағы секілденіп алқа-қотан отыр.

— Қане, арызды жазып болдыңыз ба?

— Жазып болдым.

— Не жаздыңыз, оқыңызшы?

Сотқа, Қаратау болысы, 3-ауыл,
Зейнеш Күрдебай қызынан

Арыз

Жасым 15-те, күйеуге шығу дегенді әзір ойлағандай болғам жоқ еді... Жұлдыздың 10-күні милиция келіп: «Сені қалаға алып барамын» деді. Ықтиярсыз келдім. Келген соң анықталды. Мені алдырушы Асылбек Қалақбасұлы екен. Мен Қалақбасұлына тиемін деп еш уақытта сөз берген емеспін. Гүбірнелік милицияға менің атымнан беріліп отырған қағазды подлог деп тануларыңыз керек.

Кеңес үкіметінің әйел бостандығы туралы шығарған заңға сүйеніп, байға тию-тiemeуде мен өзімді ерікті деп санаймын. Оның үшін соттан өтінемін: менің сыртымнан подлог арыз берген және мені машақатқа салып, абыройымның ашылуына себепші болған Асылбек Қалақбас баласын заң бойынша жазаласаңыздар екен.

Арыз иесі: Зейнеш Күрдебай қызы.

— Бөрекелде, қалдырмай-ақ жазған екенсің, — деп отырғандар мақтасты. Арыз жазушы көтеріліп, жымыңдап қойды.

— Мә, шырағым, арызды өз қолыңнан бер! — деп қағазды Зейнешке ұсынды.

— Құдай-ау, сәтін бере гөр, қызымды алмақ түгіл, босағама отырып бір аяқ саумал ішуге жарамайтын Қалақбастың баласының-ақ ызасы өтті, — деп бөйбіше шіміркенді.

— Сәтін сұра, бөйбіше, осы күннің ыстығына шыжып, бөріміз де бір намыс үшін келіп отырған жоқпыз ба? Әруак жар болса, енді ол бала құтылып кете алмас. Одан да үлкенмен шекісіп көргеміз! — деп шеткі жуан көтеріле сөйлеп, бес батпан кір орамалымен бетінің айғызданған кірін сүртті.

Зейнеш сұрғылданып, талдырмаш саусағымен бүктелген қағазды ұстап, соттың есігіне қарай майда басып жөнелді...

1923 жыл, июнь, ауылда.

КЕДЕЙ ТЕҢДІГІ

1917 жыл, ноябрьдің іші, ел арасында жүріп Қауқымбайдың үйіне кездейсоқ болып қонғам. Менімен бірге дуаннан келе жатып Төңірберген де қонған. Шам жаға шайды алып келді. Біз бай, бөйбіше, мырзамен бір дастарқандамыз. Самауырынның есік жағына кірлі майлық орамалды жайып жіберіп, үсті-басы далба-дүлба бір жігіт отыра кетті. Шокпақ бұжыр кара, қолы тілім-тілім жарық, байдың малайы екенін адам айтпай-ақ, пішінінен, отырыстырысынан білетін.

Бізге өзінің байлығын, малай ұстайтындығын білгізгісі келді білем, Қауқымбай бай көтеріліңкіреп қойып:

— Өлгі өгіздерді байладың ба? — деді.

Бөйбіше байдың сөзін көтермелейін дегендей:

— Қыс болса жақындап келеді, тезек жанындағы жаланның шомын дұрыстау керек еді, сүмендеп қыдырумен-ақ ұзақ күнді кеш қылады, — деп ілді.

— Сүмендеп қайда бардым, — деп есік жақтағы жігіт күңк ете қалды.

Бай мен бөйбішенің екі аралығында отырған мырза күлімсіреп:

— Балалармен доп ойнағаны болмаса, ешқайда барған жоқ, — деп кекетті.

Ата-енесінің, байының ізінен шығайын деген секілденіп келіншек:

— Жұмысының көптігінен ағаш жарып беруді де қойды, бүгін шайға суды өзім әкелдім, — деп бір түйреп өтті.

Айыбын мойнына алған секілденіп жігіт үндемеген соң, сөзді соза беруді лайық көрмеді білем, бай кеңесті екіншіге аударды:

— Төңірберген, сөйлей отыр, дуанда не хабар бар екен?

— Мен хабарын білем бе, апарған бір-екі қойымды сатып, қайтқанша асықтым... Дуанда бұрынғы күй жоқ. Қауіп-қатер күшті. Өлгі екі торы ат жегіп меліш сата беретін Сани дейтін ноғайды көріп едім, сол айтып отырды: «Болшевик деген келе жатыр, байдың малын тартып алып кедейлерге береді екен; менікі, сенікі деу болмай, не бар мүлікті ортаға салады екен...» — деп. Өзі көп болса керек, ішкі қалалардан шыққан дейді ғой...

— Естіп едім, түнде Рахмет қонып кетіп еді, — деді бай, жүзінде біртүрлі мысқыл аралас күлкі пайда болған секілденді.

Хабарына байдың ренжімегенін білген соң, Төңірберген соза берді:

— Оқыған мына Көрімдер білмесе, біз қайдан білейік, өзін түрмеде жатқан кілең бір бұзықтар дейді ғой, патша түскен соң босанған білем.

— «Көрімдер білмесе...» дегенде мырзаның көңіліне «білем» түсіп кетіп, білетіндігін Төңірбергенге сездірейін дегендей бейнелеп айтуға кірісті:

— Ылғи ақшаға жалданған құл-құтандар ғой. Мына Бұқабайға ақша беріп, біреуді өлтір десең, өлтірмес пе? Жаңа биліктің бөріні кедейлерге алып берем деген соң, өңкей малайлардың құтырып жүргенін көрмейсің бе?.. Бөрі бір әурешілік қой, күні ертең жойылады...

— Біздің Бұқабай ауылнай болады екен ғой, — деп келіншек мысқылдап күлді.

— Болса, қайтер дейсің, — деді Бұқабай, көрінген жерге мөрін тастап кететін Сарыбайдың баласы құрлы бола алмас дейсің бе?!

Бөйбіше де, бай да Бұқабайға тесе қарады.

— Дөмесінің зорын!

* * *

1922 жылы, май ішінде, жол үстінде Бұқабай кез бола кетті. Жаяу, үстінде шоқпыт-шоқпыт шапаны бар, иығында жамаулы қап.

— Бұқабай, жол болсын!

— Ауылнайдың ауылына барам. Қазынадан үн келген екен, өзім барып алмасам, көрінген жеп қойып, бос қалатынмын. Биыл тұқым келгенде аштықтың өлегінен жүре алмай, бара алмап ем, маған тиісті тарыны Көрім бермей кетті, — деді.

Жүзі ашаң, сүзектен тұрған адам секілді. Кішкене түрегеліп тұрып сөйлескенді көтере алмай, жерге отырып демін алды. Мен бастан-аяқ жайын сұраған соң, байдың өзін қуып шыққандығын, қатынымен екеуі алты айғы қыс тілек тілеп, ит, мысықты жеп күн көргендігін айтты.

— Жаз жетті, енді өлмеспіз. Байдың соқасын айдап бір жер тары салдым, тірі болсақ, күн көреміз де, — деді.

* * *

Сол жылы қырман үстінде Бұқабайға тағы кездестім. Аз ғана тарысын күрекпен ұшырып жатыр екен.

— Қырман тасысын!

— Айтсын, тасығаннан ұраға сыймай, бөрі нөлөкке кетейін деп жатыр, — деп Бұқабай күлді.

Сұрастыра келсем, ауылнай тұқымды бөлгенде мұның мойнына екі пұт тары жазып, екі жер салды деп қойыпты.

— Маған деген тарыны Көрім алып бермей кетті. Қатыннан келген жалғыз алашаны қысты күні ашыққанда сатпай сақтап едім, соған жарты пұт тары алып сеуіп едім, — енді мынау, бөрі нөлөкке кетейін деп отыр... бірақ өйтеуір елде бар ғой, қайыр сұрасақ та өлмеспіз, — деді.

Бар тарысы нөлөкке кетіп ашығатын болса да, нөлөкті шығарған үкіметке ренжу сөз айтпады.

— Кедейді теңгереді дегенге мәзбіз, қашан теңелгенше де байлар жанды шығарып болатын шығар, — деп күрегін алып, жұмысына кірісті.

* * *

1923 жылы, октябрь ішінде 4-ауылдық сайлауына кездестім. Жиналған жұрттың бағынан кедейі ден. Үйдің ортасында бір салқам столға қағазын салып, мұрны үлкендеу бір қарасұр жігіт отырды.

— Жолдастар! Мені сайлау басқару үшін үкімет жіберді. Сіздерді сайлауға жиып отырмыз. Сондықтан бұл мәжілісті басқаруға президиум сайлауларыңызды өтінем, — деді столдағы қарасұр жігіт.

Жағалай отырған жұрт түсіне алмай, біріне бірі қарады.

— Шырағым, «презден» дегенің не нәрсе?

— Президиум деп мәжілісті басқаратын адамдарды айтады жөне, естеріңізде болсын, мәжілісте кілең кедейлер ғана болуы керек; байлардың бұл уақытқа дейін тонын айналдырып иіп арамызға кіріп, алдауы жеткен. Сондықтан ондай адамдар болса, араларыңыздан шығаруларыңыз тиіс!

— Мырза, маған сөз бересіз бе? — деді Бұқабай.

— Айта қойыңыз.

— Айтсам, біздің ішімізде пөлен жыл мені құлданып, отын-суын тасытқан Қауқымбайдың мырзасы Көрім отыр. Николай заманында бірнеше жыл ауылнай болған. Мүмкін болса, сол мырзаның арамыздан шыққанын тілер едім.

— Әбден дұрыс, Қауқымбаев кім? Өкшеңізді көтеріңіз, — деді нұсқаушы.

Орта бойлы келген, семіздеу кара жігіт жүзі құбылып, үйден шығып кетті, отырған жұрт біріне бірі қарап, жымындасып мөз болып қалды.

— Қане, мәжіліс басқаратын адамдарың кім?

— Бұқабай болсын!

— Бұқабай!

— Бұқабай!

Жұрт шу ете түсті.

Нұсқаушымен қатарласа столға Бұқабай отырды.

Нұсқаушы көп сөйледі. Басқа мәселелер бітіп, сайлау басталды. Бұқабай өзін өзі ұстай алмады, сөзге кірісті.

— Мына жігіттің сөзін естіп отырсыздар, істің кілті өзіміздің қолда көрінеді ғой. Үкіметтің бұл берген теңдігінен пайдалануымыз керек. Бүйтіп санға кіріп жиылыс басқарамын деу өңімде көремін деген ісім емес еді. Өздерің де білесіңдер, жаңағы Көрім мырза маған не қылмап еді? Бес жасымда әке-шешемнен кетіп қалып, соның есігіне кіргеннен отызға дейін құлдығында болдым. Сол өмірімнің ішінде не жарытып ақы алғаным жоқ, не алда разы болсын жоқ, ылғи боқтау, сегумен келді. Басқасын қайтейін, былтырғы ашаршылық жылы қаңғытып жіберді-ау... оның үстіне, тұқымды жеп қойып, салығын маған

тартқызды. Айта берсем, ісі көп, оны өздерің де білесіңдер; ендігі менің айтатыным: ауылнайлыққа кедейдің пайдасын қарастырған, кедейге жаны ашитын адамды сайлай көріңдер, — деп Бұқабай тоқтады.

— Сені сайлаймыз.

— Бұқабай ауылнай!

— Ауылнай!

— Ауылнай!

— Тоқтаңдар, дауысқа салайық, — деді нұсқаушы.

— Дауысқа салсаң да, салмасаң да ауылнай.

— Ауылнай, ауылнай!

— Жасасын кедей теңдігі! — деді біреу.

— Жасасын кедей теңдігі!

1923 ж., ноябрь.

ЗАМАН

Заман кімге күле қарап жүр, мыңды айдаған байды, үріп ішкен мырзаны, керіле басқан кербез сұлуларды табанына салып илеп жүн қылып, ішер ас, киер киімге зар қылып жүр.

Қырық үйлі Қырықболдың ішінде Жайлыбайдан артық кім бар еді? Жайлыбайдың әкесі Сырлыбай «Киелі бай, түйелі бай» атанған төртбақ келген, жұмыр, жуан кісі еді. Сырлыбай өлген соң, қырық үйлі Қырықболдың ішінде Сырлыбайдың әруағын атамаған пенде жоқ: кемпір-шал намаз артынан бата қылғанда «Сырлыкеме тие берсін» дейді; үлкен-кіші сапарға шыққанда, Сырлыкеесінің әруағына сыйынады. Жас қатындары басын кесіп алса да «сыр» деген сөзді ауыздарына алмай, «сырлы аяқ» деген сөзді «бояулы аяқ» дейді. Бала таба алмаған қатындарға емші кемпірлер Сырлыкеенің таспиғын суға шайып береді. Сөйтіп, заманындағы Сырлыкеенің өзі де, әруағы да сыр бере қоймаған.

Оның бер жағында Жайлыбай болды. Әруақты атаның баласы — бай еді, төрт түлігі сай еді. Жұрт айтқанына көнді, айдағанына жүрді. Ел арасының сыйлы мүшесі, әкімдік билігі Жайлыбай қолында болды.

Жайлыбай кіріспеген іс іс болудан қалды...

Заман құбылмалы дейді қарттар. Құбыла келе түрлі күйлер шығарды. Жұрттың астын үстіне келтірді, сұра-

пыл ләйсаңда аяқ — бас, бас аяқ болуға айналды. Көппен бірге заман шалығы Жайлыбайға да тиді: қоралаған мал бітті, қотандағы қой кетті; мал біткен соң сән бітіп, әкімдік биліктің қызығы қалмады.

Жайлыбай өзінен өзі сырылып шетке шыға бастады. Бір кезде бас иіп шұлғып, айтқанынан шықпайтын жұрт тілін сирек алуға айналды.

Кедейлер басынды.

Жайлыбай басылды.

Оқта-саңда өткен күнін көксем:

— Ой-қой, заман! — дейтін болды.

Бір айналдырған Құдай шыр айналдырады, шыр айналдырса, тым айналдырады. Ата бағынан, мал дәулетінен айрылып, ендігі мақсаты аштан өлмей, тамақ асырау болып отырған Жайлыбайға ауылнай мықты кесір болды. Налокті көп салады, жиынның бәрін Жайлыбайдың ауылы істейді.

Жайлыбайдың бәйбішесі кең бейілді-ақ адам ғой, шыдайын десе де, жаны төзбеген соң:

— Жұрт Құдайды неге ойламайды екен? Бізде не қалды деп жүр екен? — дейді.

Желіккен кедей бетің бар, жүзің бар дей ме?

— Берсең, өзімізден жегенінді бересің. Баяғыдан бері төбемізге көтергеніміз аз ба еді?! Біз үн шығармай-ақ шыдадық қой, — дейді.

Бұған шараң бар ма?

Бақ малда деген рас-ау, бағы кете бастаған соң, малы кете бастады. Киелі атаның баласы деп жұрт сыйлауын кемітті... қойшы-қолаңның қатындары да бояуды сырға айналдырды.

— Әруағыңнан айналайын, қайран атекем-ай, киелі атың жаман-жаутиктерге қолжаулық болды-ау. Ой-қой, заман... — дегенде бай мен бәйбішенің жүрегі қарс айрылды.

Өзгерген заман өзгергендігін қылады. Көңілге ұнайтын бір іс жоқ, заман өзгерген.

Міне сайлау, жұрт жиналған. Жиынға келетін кілең жарлылар, ши аяқ балалар жиналған. Бұрынғы кең құрсақ билердің, кербез мырзалардың орнына, тері киген, бұрынғыдай үлкенге сөз беріп, өдеппен тыңдап отыру да жоқ, жап-жас балалар сақалы қауғадай біреулерге:

— Жұрт бүлдіргіш, жебір жауызсын, — деп шақ ете қалады. Мынау шетте отырған — арық пішінді, шоқша

сакалына ақ кіре бастаған Байқасқа. Бір кезде әруағы арындап жұртты аузына қаратқан еріңнің бірі еді. Ендігі қалпы мүгедектікке айналған.

Көптің сөзіне қосылып, бірдеме айтайын деп еді:

— Сізге сөз берілмейді, шешендігіңізді ұсталған ұрыны босатуға жұмсаныз, — деп біреу жекіріп тастады.

Бай болмаса да, байдың салтанатын құрып, елге бас болуға тырысып жүрген Ерқожа «мен»... деп шығып сөйлей беріп еді.

— Ерқожа ұры ұстайды, ұрының серігі, — деп жұрт шу ете қалды.

— Қайтерсің!

— Заман бұзылған!

Талдырмаш бақа сары жігіт әкімсіп, кінеге көтеріп жүр.

— Жайлыкең қайда?

— Жай сұрадың ба?

— Соттан қағаз бар.

— Не қағаз?

— Малайыңызға ақы бермеген екенсіз, сол ізденіп, сізге мың сом алтынға «решение» салғызыпты.

— Бұл не деген сұмдық! Апыр-ау, Құдайдан қорқып, әруақтан ұялмағандарың ба?! Өгешеден бүтеше, малай ақысын бермеген үшін мың сом алтын айып тартқан кісі көрдіңдер ме?!

Жайлыбай жылады. Бәйбіше дауыс қылды. Бір кезде «алты алашты» тітіреткен «Жайлыкемнің» қара шаңырағы, көне тартқан құрымы айыпқа төленуге айналды.

Ой-қой, заман, заман!!!

1924 жыл, июнь.

АЙРАНБАЙ

Айранбайдың үйіне кіріп келгенде-ақ нендей көсіппен айналысатыны беп-белгілі. Ол басында кірлі қара тақия, маңайы толған былғары, қайыстың қикымы біз, пышак, қайрак, қалып, мұрындық қоқырсып жатыр.

Көйлексіз, жеңсіз күртеше тонды жалаңаш етіне киіп алып, Айранбай ескілеу етікті бастап жатыр. Оң тізесін баса, жердегі қоқырсыған былғары қайыстың қикымымен ойнап, шашы жалбыраған бір әйел бала отыр.

Айранбай бет ажары онша болмағанмен, таралмай ұйысқан қою қара сакалы барлық бетін қаптап, төу көрген адам «елуді соққан қу ғой» дейтін. Қабағы біртүрлі тұнжыраңқы. Әлденеге кейігендей, әлдекімді түтіп жеп қойғандай болып отыр. Тарамысты тартып, шынтағын көтеріп қалғанда, тізесіне жармасып отырған қызына тиіп кетті.

— Сорлы-ай, іс істегенде жаныма келме дегенді сен де бір тындасайшы, — деп қызын итеріп тастады.

Қызының көзі жаутанданып, әкесінен ғапу өтінгендей, үйде отыру айыбы өзінен емес екендігін білдіргісі келгендей пішінмен:

— Тіпті... балалар ойнатпайды... Ұра береді, — деді.

Ол екі арада шандатқан құйындай бұрқыратып еңгезердей бір әйел үйге сөйлеп кірді.

— ...Қайбір жақының бар еді?! Сенің өлген-тірілгеніңе қарайтын солар ма еді?

Үстінде түйін-түйін көйлектің жұрнағы бар. Аяғында шарық етік, басында заты ақ болса да, кірмен баттасқан қырық құраулы бөкебайы бар, даулы екпініне, ашулы сөзіне қарағанда, Айранбаймен өштескен, кезі келгенде өшін алайын деген адамның түрі бар. Бұл Айранбайдың қатыны Раушан еді.

Айранбайға ойланбаған жерден он пұт салық түсіп, соны төлей алмайтындығын білдіріп, қалаға барып арыз берейін десе, киетін етігі жоқ, ескі қайыс етігінің қонышын бастап кию үшін өркімнің тігінінен қалдырған жамаулығы жетпей қалып, аз ғана қайыс сұрап кел деп Раушанды Кемелбайдікіне жұмсаған. Кемелбай мен Айранбай аталас. Жоқ жерде бір нәрсеге ділгер болып қалса, берсін-бермесін Кемелбайдікінен сұрау Айранбайдың әдеті еді. Сондықтан ол Раушанды жұмсады. Кемелбайдың қатынымен Раушан тасқараның тойында әлдеқалай табақтас болып, етке таласқандықтан араздасқан еді. Ондағы айып Раушанда емес, табақтас болғанына қорланған адамдай Кемелбайдың қатыны етті турамай жатып, есік жақтағы балаларға үлестіре бастаған.

Ет кетіп бара жатқан соң, жалғыз тал омыртқаны Раушан да алып қызына бергенде: «Сорлы, жалмауыз, қайдан табақтас болып едің, бір жапырақ жегізбедің ғой» деп, Кемелбайдың қатыны омыртқаны тартып алған. Жоғары

табақтағы кемпірлеу әйелдер де Кемелбай қатынының сөзін қостаған тәрізді: «Байғұс, көрген қызығың осы ма еді? Енді болмаса, өліпсің ғой» деп, Раушанға нос берген. Міне, содан бері Раушан Кемелбай үйінің есігінен де қармайды. Жұрттың барып ішіп жатқан қымызын да ішпейді. Оның бер жағында, Раушанмен сыйластау Тайбағардың қатыны барып қымыз ішіп шыққанда, бір мезгілдік өсек алып қайтады: «Шешей-ау, Бақа шешейдің өзі құтырар білем, бір тостаған қымызын ішіп болғанымша құлағымның етін жеп болады. Айтатыны бір сен, «мені шаптырып алар. Менікін алар... өзі құтырар білем...» дейді.

Бұрынғы ашудың үстіне бұл қосылып, Раушан күйіп-күйіп кетеді.

— Ол бетпақтың бетін Құдай көрсетпесін, өлсем де лашығымнан шықпай өлермін, — дейді.

Сөйтіп жүрген Раушанға кенеттен Кемелбайдың үйіне бару оңай болсын ба, «бармаймын» деп қарысқан. Айранбайды ашу қысып кетіп, жанында жатқан қалыпты жіберіп ұрған. Енді бармаса, үлкен тықыр таянатынын біліп, Раушан шарасыз кетіп, содан келгені еді.

Оттың басына отыра бергенде, Айранбай лақтырғанда «тақ» етіп тізесіне тиген қара қалып көзіне түсе кетті. «Сен-ақ қылдың-ау» дегендей қалыпты төрге қарай лақтырып кеп жіберіп еді, үш аяқты жұкаяқтың үстінде, сексендегі кемпір-шалдай тіс біткен қирап бітіп, қурап тұрған жалғыз қара абдыраға қалып барып тарс ете қалды.

Айранбай сексеніп кеткендей басын көтеріп алды:

— Ит, қират, — деді.

* * *

Кемелбайдың қайысты неге бермегендігін, қатынының не айтқандығын Айранбай Раушаннан бейнелеп сұрамады. Сұрамауына себеп — Кемелбайдың қатыны мықты адуын, қайыс берудің орнына мықты сөгіс беруі мүмкін. Оның үстіне, Раушан зорлықпен кеткен адам. Кемелбай қатынының бір сөзін он сөз қылып әкелуге беті шылып етпейді. Арадағы қатын-қалаштың сөзін малданып ағайынмен араз болуды Айранбай сүймейді. Ол Айранбайдың Жәкеннен ұстап қалған өнегесі: «Әйел — ерді азғыратын әзірейіл» деп Жәкең марқұмның айтқан шарифаты осы күнге дейін есінде.

Айранбай өзі қатын сөзін малданбаған соң, басқалардың да малданбауын қол көреді. Кемелбаймен туысы бірге, Кемелбайдың күн көргіштігі жақсы. Бұл мұқтаж болып сұратқанда, қатыны Раушанмен араз-ақ болсын, Кемелбай бер десе қайтесі... міне, ойы осы жерге жеткенде, Айранбайдың іші біртүрлі суынған секілді болады. Бұл оқиға Айранбайдың басына талай келген. Талай ренжіп, Кемелбайды қайтып бір сен-мен десе де, ұйықтап тұрған соң ұмытып, түсте барып қымызын ішетін. Кемелбайдың өзгеше бір әдеті — Айранбайдың ренжігенін білген тәрізді кішкене баласына: «Ағаңа сәлем бердің бе?», «Ағаңа қымыз әпер» деп, өзін бәпелеп отырған соң, баяғы ашудың бөрі жоғалып, Айранбай Кемелбаймен аталас болғандығына өзін бақытты санайтын.

Бұл ретте де, Айранбай көптен үйреніскен қалыптың бірі ғой деп көңілін жұбатайын десе де, әлденеге жүрегінің түкпірінен қайнап шыққан кейістік, бұл жолғы ашудың бұрынғыға қарағанда түрі өзгереді секілденді. Ашудың басталу кінәсі Раушаннан гөрі Кемелбайға ауайын деді. Олай болуының себебі — шықпай қалған егінді жазуға комиссия сайланғанда, Кемелбай сол комиссияның мүшесі болып сайланған. Алты айғы жаз, қымыз ішкен сайын жалданып салған жалғыз жер тарысының шықпай қалғанын Айранбай талай айтқан. Он-жиырма жер егін салған адамдар салықтан құтылып, өзінің тұтылу себебін Айранбай Кемелбайдан көргісі келіңкірейтін. Ауылнай келіп салық сұрағанда, Айранбай кейіп кетіп, Кемелбайға өмірінде айтып көрмеген сөзін де айтып салған. Оның үстіне, мына тарыққанда жерде қалатын бір тілім қайысты бермегендігі Айранбайды күйдірейін деді.

Еріндегі насыбайын қолымен секіртіп жіберіп:

— Кемелбай үйінде жоқ па екен? — деді.

— Үйінде.

— Бер демеді ме?

— Иә, бер, — деді... «дымымызды қоймайтын шығар, деп сары уайымды салушы сол туғанын... сен менің сөзіме нанасың ба. Бірдеме айтсам, боқтайсың. Өзің еш нәрсені де сезбейсің. Нәлөкті салып отырған осы ініңнің өзі көрінеді ғой. Кеше Маржан келін барып қымыз ішкен екен, сонда інің айтып отыр дейді: «Он пұт астық көп болушы ма еді, тігінмен бар астығымызды жиып алды...»

деп. Несін алдық екен, өткен өмірінде тігінін тіктіріп, сабақты ине-жіп беріп көрген жоқ.

Айранбай күрсінді:

— Қазақ ит қадір білер ме, — деді.

Сыдырылған тарамысын дұрыстап алып, қайтадан тігуге кірісті. Қиялы шарықтап, өткенді кезе бастады. Есін білгелі Кемелбайдан, Кемелбай секілді байлардан көрген жақсылық-жамандығы көз алдынан суреттеліп өтіп жатқан секілді болды.

Өмірдің арты қараңғы. Бір жарық сәуле көрген күні жоқ. Кемелбайға, Кемелбай секілділерге қаншама еңбегін сіңірсе де, соның барабарына алған еш нәрсесі жоқ, өткен өмірінен ділгерліктен құтылған да емес. Соншама еңбек мекнаттың қайда кеткендігін, кімге істелгенін де білмейді. Жүйрік қиял өткенді кезіп отырып келіп, бұдан бір жеті бұрын елге келген нұсқаушыға түсті. Жап-жас жігіт тақылдап сөйлегенде бір мүдірмейді. Екі сөзінің бірінде айтатыны: «Кедейдің еңбегі байға желінумен келген; кедей болмаса, бай сол көп малды баға алар ма еді. Оған шөпті шаба алар ма еді! Бағушы мен қағушы кедей болып, рақатын бай көрген... Енді, кедей, оян, ойлан!..»

Дүп-дұрыс айтқан. Айранбайдың жасы қазір қырықта. Қырық жылдың жиырма жылын есепке алмағанда, жиырма жылғы еңбегінің жемісі қайда? Жиырмасынан бері бір тыным алған емес. Күні-түні істеу, бірақ тойыну, бүтіндену жоқ. Өзіндей Кемелбай өткен өмірінде шөптің басын сындырған емес. Ол сонда да бай, бүтін, жеткілікті...

Айранбай көп ойланды, ой ұшығына шыға алмағанмен де, өзінше істеген қорытындысы — «кедей еңбегін бай жеген, инспектор сөзі рас...».

Осы ойын жарыққа шығарайын, істеген қорытындысын Раушанға айтып мақтанайын, оның да көңілін жұбаттайын деген тәрізденіп:

— Қатын! — деді Айранбай. — Кемелбайдан жүрегім суынып болды. Енді соның есігін ашушы болмайық. Құдай аштан өлтірмес. Ең болмаса, көменеске жазылғандарды қазына асырайды дейді ғой, көменеске жазылармыз. Өткен-кеткендердің «кедей!» дегенде таңдайлары суырылады. Кемелбай құрлы сол көменестер асырар.

Раушан көңілденейін деді. Жанында отырған қызына:

— Тезек әкелші, қарағым, әкеңнің қарны ашқан шығар, шай қояйық, — деді.

Ауыр жүктен құтылып, өзіне өзі жаңа келген адам тәрізденіп күлімсіреп Раушанға қарап, Айранбай «Көкек» әніне басты:

«Түбінен тереземнің көкектеген,
Астымда бір атым бар секектеген...»

1924 жыл, август.

ТҮЙЕБАЙ

Біздің ауылдың жайлауы Қоржынтотмар дейтін жер. Қоржынтотмар екі жағы қоржын секілді бұйырлі, ортасы үзіліс — шалшық. Тотмардың ортасы құрақты көл; біздің ауыл ылғи күншығыс жағында отырады. Ауыл отыратын жағында тотмардың кезең суаты бар. Бала-шаға күн ұзын сол суатқа суға түсіп, ішіміздегі бойшандарымыз орталықтағы құраққа да барады; ел жаңа көшіп келген өзірде, құрақтың ішінде, ескі қамыс саңылтырларды судың бетіне жинап үйіп, шағала жұмыртқа салады. Өзіме тете ағам бар; менен екі-үш жас үлкен болғанмен, менің бойым оныкінен аласа емес. Суға түскенде көбіне соған ілесіп қамысқа барам. Жалтыр тайыздап сала береді. Жұмыртқа іздейміз... кей жерлерде су бетінде қалқыған ұя, шағып тастаған жұмыртқаның қабықтары кездеседі.

— Балапанын шығарып әкеткен ғой, — дейміз.

Кей кездерде ырысымыз жеңсе, қалқыған ұяның үстінен тап-тарғыл болып жатқан шағаланың кішкене сопақ жұмыртқасы кездеседі.

Ел биыл жайлауға соңырақ көшіп келген. Екі-үш күннен бері Қоржынтотмарды аралап бітірдік. Мәз жұмыртқа тапқамыз жоқ.

Қоржынтотмардың күнбатыс жағындағы өзектің аңғарында Қарақоға дейтін кішірек көл бар. Қарақоғаның суы тайыз, қоғасының арасы түйенің өркешіндей бұйраланып жатқан тотмар. Сол тотмарларға шүрегей үйректер жұмыртқа салады. Басқа үйректерден кенже салатын болғандықтан, шүрегейдің жұмыртқасы ел жайлауға қанша кешігіп келсе де, уыз болады. Талай аралап алғанмыз

бар, томардың қуысына салып, бетін шөппен бүркеп кетеді екен...

Қарақоға көз ұшында көрінгенмен, біздің ауылдан екі-үш шақырым шамасы бар. Оған барған адам кешсіз келе алмайды. Бұрын қол бос кезде кілең бала қосылып, салып ұрып жүре беруші едік. Биыл олай болмайды. Ауылдағы балалардың бірі бос емес, бәріміз де оқудамыз, молдамыз байдың үйінің ұстаған молдасы, түбі қожа ма, сарт па, әкелдім. Сұрғылттау келген адам, шоқша сақалы бар. Мұртын тайқита қырып, көзіне сүрме сүртіп, төрт көзденеді де жүреді.

Менің тәугі оқыған жылым ғой, молданың қандайының жақсы, қандайы жаман екенін мен қайдан білейін, менен басқа бұрыннан мектеп көрген балалар өзара «өте қатаң молда» деп сөз қылысады.

Мен әжемнің кенжесімін. Кенжесі болғандығымнан шығар деймін, бөтен балаларынан гөрі мені еркелеткен секілденетін еді. Киіз үйге шыққан соң, мені молдаға тәу апарып бергенде де:

— Молдекесі, кенже балам еді; өзі өте қорқақ, тым ұра бермессіз, — деген. Оның үстіне, бейсенбі сайын тоң майы болса, жұқа нан пісіріп, тоң майы болмаса, майға ыстық нанды жаныштырып, молдекемді қонақ қыламыз. Қонаққа ылғи мен өзім шақырамын.

Бір ұзын желені бар, соны сүйрете киіп, тіс шұқуышымен көзіне сүрмесін тартып алып, молдекем алдыма түсіп алып үйге келеді.

— Молдекесі, шәкіртіңе батанды берші, — деп келген сайын әжем бес тиындық қара бақырды бармағына қыстырмай жіберген емес.

Осындай мәпелегеннің арқасында мен таяқтан сау болдым.

Басқа балалардың бәрі де жұма сайын шақырады, шақырмайтын жалғыз-ақ Түйебай. Түйебайдың әкесі көрші ауылдағы Ермағамбет дейтінде малайлықта. Қатыны, екі баласы біздің ауылда. Жұлым-жұлым қара үйі бар. Ата жөнінен бәрімізбен тумалас.

Қатыны Есмағамбеттің үйінің малын сауады. Түйебайды шешесі молдаға берді. Түйебай тентектеу, көбіне шешесінің тілін алмайды. Сол өшін алайын дегендіктен бе, шешесі молдаға тәу апарғанда: «Тентек болса, ұрып-ұрып қой, еті сенікі, сүйегі менікі», дейді.

Бәріміз бірге оқыдық, сабақтаспыз, зеректігі бізден кем емес, бірақ бастап оқығаннан-ақ Түйебайға молданың қылығы келіспеді. Алғашқы кездерде «ақымақ, хайуан» деп сөгетін болды. Жүре-жүре құлағын бұрайтынды шығарды. Бірқатар оқыған жиырма шақты баланың ішінде Түйебайдан бұрын таяқ жегені болмады. Кешкілік жат сабақ жаттатады. У-шу болып ауылды басымызға көтереміз.

Екінді әлетінде, биені ағытып жатқан шамада тыңдатады. Алдымен кезек Түйебайға келеді. Мүдірмей айтып шығып кетсе, амал жоқ, әйтпегенде қамшымен сыдырып салады. Бірақ Түйебайдың бір қасиеті, қанша таяқ жесе де, көп жыламайды, мұқап жасмайды.

Жайлауда ел арасы жиі. Бір белестің астында апам ауылы бар. Бір күні әжем екеуіміз сонда барып қонып, ертеңіне бесіннен төмен түсе келдік. Кешірек келсек, сабаққа бармайтын едім, екіндіден жоғары болған соң, әжем:

— Сабағыңа бар, — деді.

Бір күн болса да, мойным босап, босанып қалған екем, имандығымды қолыма ұстап, еріне басып келе жатыр едім, артымнан біреудің даусы естілді. Қарасам, Түйебай екен.

— Сабаққа барасың ба? — деді жаныма енгігіп жүгіріп келіп. — Әжем бүгін науқастанып қалып, бұзау кетіп қалған екен, соны жаңа зорға тауып әкелдім, — деді.

Кешігіп қалған баланы молданың ұратын әдегі. Мен қорықпаймын, әжем кеше сұрап алған, Түйебайдың сылтауы шамалы, сондықтан оның таяқ жейтініне менің де, өзінің де көзі жетеді.

Бетіне қарап:

— Молда сені ұрады ғой, — дедім.

Үндемеді. Келе жатырмыз. Анадайдан балалардың бір шуылдап, бір басылған әндері естілді. Адамның беттегісі келмейді, бірақ бармай амал жоқ.

Мен алдында, Түйебай кейін, сәлем беріп кіріп келдік. Молда тізерлеп, тізесінің үстіне кітап қойып, қауырсын қаламмен бірдемені жазып отыр екен. Көзін сүзе қарап, Түйебайға қадала қалды. Ашуланғанда, ортасын қырқып тастағандықтан делдиіп тұрған жебесі тікелейіп қозғала беретін. Бұл жолы да солай қалыпта қалды. Кітабын сандықтың үстіне қойып:

— Неге кешіктің? — деді.

Түйебай үндемей тізелеп, бүкірейіп отырып, имандығын аша бастады. Үндемеген сайын молданың ашуы үдейін деді.

— Неге үндемейсің, доңыз, жат бері, — деп қолындағы екі айыр қамшысымен сандығының жанын көрсетті. Түйебай барып жата алмады, қыбыжықтап төмен қарай берді. «Доңыз, сен тіл алмайтын кім едің?» — деп, молда қамшымен осып жіберді.

Түйебаймен қатар отыратынмын. Екі айыр қамшының бір тармағы көйлекшең иығыма тиіп кеткенде, ыршып түстім. Түйебай «молдеке» деп өкіріп қоя берді.

Басқа балалар таңсық көргендей, алғашқы кезде баяулаңқырап оқыса да, қамшы тарсылы шыққан соң, бөрі де дауыстарын үдете бастады.

Түйебай өксігін баспай, кешке шейін жылады.

«Оқы!» деп молда құлағын бұраса да, алақанымен жаққа шапалақтаса да, жылауды үдетпесе, қойған жоқ.

Екінді әлетінде жат сабақ тыңдатты. Мен білмей қалдым. «Ақымақ!» деп молда қамшысын көтеріп алғанда, жаным шығып кетті ме екен деп едім, еңіреп қоя беріппін. Бірақ ұрмады, басқа балаларды жіберіп, Түйебай екеуімізді алып қалды.

Екеуіміз де жылап отырмыз... Күн бата босатты. Бөледен құтылғандай жүтіре басып жөнелдік. Түйебай өксігін әлі басқан жоқ. Ауылға жақындай бергенде, маған қарап көзін жеңімен сүртіп:

— Сен ертең келесің бе? — деді.

— Сен ше?

— Келмеймін, — деді. — Шоқынып кетсем де, енді молданың алдын көре алман! — деп өкіріп қоя берді. Аяп кеттім, менің де көзіме жас келді.

* * *

Түйебай содан кейін молда бетін көрмеді. Он-он бес күн елде бос жүргеннен кейін, әкесі келіп: «Оқымайтын болсаң, мен сені қойдың соңына салайын» деп, апарып біреуге жалдағандығы естілді.

Ә... дегенше жаздың қызықты кезі кетіп, жұрт шөп шабуға кірісті. Әлі келетін үйлер қостап шықты. Біздің үйдің қостап шығаратын әлі жоқ. Шөп шабарда жылда өзенге көшетінбіз. Биыл да көшпек болды. Көшумен бірге

менің оқу мәселем де қозғалды. Бірсыпырасы: «Байдың үйіне тастап кет, оқысын!» деді, әжем онша сыңай бере қоймады. Әжемнің қалпын сезген соң, «қалмаймын» деп қиғылық салдым. Ақырында менің тілегім қабыл болып, үймен бірге кететін болдым.

Байдың үйінен көшуге пар өгіз сұрап алды. Түс ауа үй жықтық. Бізбен бірге көшетін 4—5 үй. Бесін кезінде көш жөнелді. Құлын күнінде жездемдікі берген торы құнанды ерттеп мініп алып, Тәңірберген шал мен екеуіміз сиыр айдадық. Күн ыстық, бұрқыраған жолдың шаңы тіп-тіке аспанға ұшады. Ұзамай Алакөлдің тақырына жеттік. Жолдың құншығыс жағында бір кішкене қара қоға бар. Қара қоғаның басында жусаған қой көрінді. Сиырдың аяңына ішім пысып келе жатқандықтан, құнанымды борбайлап жіберіп, шауып отырып жетіп бардым. Шетте жатқан қойлар дырылдап үркіп жүгірісті. Қойдың көл жағынан «шөй-шөйлап» бір бала түрегелді.

— Түйебай!..

Шұрқырастық та қалдық. Өзі жаяу, жалаң аяқ, ерні кезерген, тілінген. Үстінде шоқпыт-шоқпыт қима шапанның жұрнағы бар.

Елді, балаларды сұрады. Менің жаныма келіп, құнанымды мақтады.

Әлденеге қызығып, телміріп қарады. Көз қарасында «сен бақыттысың ғой» деген сөз бар еді.

Жазды күні молдадан таяқ жеп, күн бата екеуіміз қайтқанда, Түйебай маған осы көз қараспен қарап еді. Онда да: «сен бақыттысың ғой» деген сөзді аузымен айтпаса да, көз қарасы еріксіз білдірерлік еді.

Мен көп тұрдым. Көш ұзап кетті. Марлымды еш нәрсе сөйлесе алмадық. Бірақ бірімізді біріміз қиып кете алмайтын секілденіп тұрдық.

Мен:

— Қойды неге ат мініп бақпайсың? — дедім. Аты болса, екеуіміз жарыссақ, адам айтқысыз қызыққа салатын секілдендік.

Ол күрсінді.

— Ат бермеді, — деді.

Молданың ұрып жәбірлегені секілді, байдың да ат бермей жәбірлегені көрінді. Бірақ «шоқынып кетсем де, молданың алдын көрмеймін» деп айтқаны секілді, «аштан

өлсем де, байдың қойын бақпаймын» деп сол сағатында Түйебай айта алмады. Оны айтатын өзінде күдірет жоқ секілденді. Мен жүріп кеттім. Көз ұшындағы белеске шығып артыма қарасам, көлдің қабағына қарай өрген қойының артында, екі көзі менде, Түйебай әлі қараумен тұр екен...

1924 жыл, сентябрь.

ЖОЛ КЕҢЕСІ

Октябрьдің сұр бұлты түйдек-түйдек шығып, аспан жүзінде салбырап төніп, дүниені қараңғылықпен қаптап жіберетіндей терістен соққан ызғарлы жел деген де салқын тиіп, жамаулы киімдерден өтіп барады.

Біз кеше Тоқанның үйіне келіп қонғамыз. Үш-төрт үйдің ішіндегі екі бұзаулы сиырдың басын қосып сауып отырғаны осы үй. Басқаларына қарағанда, бұл өзіне байлық атын тағудан да тайынатын емес. Жамаулы жыртық үйінің іші толған түтін, бықсып жанған тезекті көсеп жіберіп:

— Бөрекелде-ай, қонақтарға ет болмады-ау, — деді.

Таң атысымен жүру жабдығына кірістік. Дөңгелек біткені қауһал, қирауға тұрған қырық құрау арбасын майлап, Тоқан көк шолағын жегіп жатқанда, тымағын желкесіне жапыра киіп, үстіндегі тоны май-май Айдарбек келді.

— Жол болсын!

— Мына қонақтарды Сөкен байдікіне апарам.

— Бөрекелде-ай, арбаң керек еді, базарға ет апарамын деп едім, — деп өкінген тәрізденді.

Орталарындағы жалғыз арбаны жегіп кеткендігі үшін Айдарбектен ғафу өтіну бізге тиіс секілденді. Сөзге айналдырып, көңілін жұбатпақ болдық:

— Ет сатудан пайда көп шығар-ау.

— Ой, шырақтарым-ай, пайда қылып баюға ойлап жүр дейсің бе. Бөрі жоқшылықтың лаңы, тамақ асыраудың жабдығы ғой, — деді.

Тоқанның ұзын бойлы, арық қара қатыны бар, біз келместен бұрын, әлде ерлі-байлы екеуінің арасында бір салқындықтың бар екендігі еріксіз көзге шалынарлық еді: екі-үш жасар бір домалақ қара баланы қатыны қайта-қайта

ұрып жылатады. Тоқан бір сөз айтпастан, баланы тығып жұбатады.

Айдарбек сөйлегенде Тоқанның қатыны тыста жүр еді. Кезі келгенде бір өшімді алайын деді білем:

— Жұрттың еркегі пайда дегенде өліп кете жаздайды, бұған керекті төрелік, ертең екі мөшкі мен шолақ аттан айрылған күні жайың білінер, — деді.

Жат кісілердің көзінше жарлылығын айту Тоқанға ұнаңқырамады. Тымақ бау байлап жатып, қатынға ашулы көзімен қарады.

Ұзамай біз жүріп кеттік. Сабалақ жүнді ала төбет шоқандап артымыздан ерді. Уақыт сәскелік. Алашабыр бұлттан оқта-санда күннің көзі көрініп кетеді. Өзен бойына ұзыннан салынған ауылды жағалап келеміз. Кейбір жер үйлерден түтін шығып жатыр. Жалаң аяқ, жалаң бас, азып-тозған кедейдің қатындары қолдары тілім-тілім болып үй салып жатыр.

Ауылдың шет жағында, оңашарақ быжырқай тастар, төбесіз құлауға тұрған ағаш үйлер көрінді. Бір қарағаннан-ақ мола екендігі белгілі, көңілге салқын, көзге жат көрінеді. Иректеліп салынған қара жол неше бұралып отырып, ақырында сол молаға соқты. Тоқан көк шолақты ұруын сиретіп, қатарласа беріп тоқтады.

Арбадан түсіп, бізге қарады:

— Зиратқа бата қылмайсыз ба?

— Жүрген дұрыс қой, тоңып тұрмыз, — дедік.

«Бұлары несі» деп таңырқаған тәрізденді де:

— Кішкене кідірейік, — деді.

Жүгініп отыра қалып, «ағузы бісімлләні» шұбыртты. Даусы тарғылданып, барылдап шықты. Құран оқып болып, арбаға мінісімен-ақ бірдеме айтқысы келген кісідей жыбыршып, бізге қарай берді.

— Бұл сіздің ауылдікі ғой?

— Біздің ауылдікі.

— Мына жаңа бейіт кімдікі?

— Ой, не қыласың, ол бір сабаздың бейіті, — деп арбадан қырынданқырап отырды.

— Мына ұзын ауыл Алшаң атанады. Бізді Қоспақ дейді. Алшаң, Қоспақ — аты қатар шыққан бір кісінің баласы. Шешеміз Күнетай деген кісі: «Алшаңды көтергенде бойыма көріктік пайда болды, бейілім кеңді, ерімнің кеңесіне

құлақ салғыш болдым, сірә, осы бала ел билеп, жұртты аузына қаратар, жеті атасына шейін көже тоғы үзілмес» деген екен. «Сол Алшаң кісі болғанда, алты алашта одан асар пенде болмады: ханы да, қарасы да Алшаңмен ақыл салып іс істепті» деуші еді әкем. Сол Алшаңның тұқымынан жаңағы ұзын ауылда он екі үй бар. Қалған он шақты үйі солардың қонсылары. Осы уақытқа шейін ата дәулеті кеміген жоқ. Арқасына мінген жігіттері де өте пысық, жолдас-жораға қайырымды. Әсіресе, ішіндегі сырбазы Уәли еді. Жаңағы бейіт соныкі. Қайтқанына ай жарым шамасы болды. Кешегі дүниенің түзу кезінде алты жыл болыс болған. Мен онда рассильный едім. Заманы өтсе де кемдік көрген жоқ, өле-өлгенше ел жұмысын қолымен атқарумен кетті. Орысқа жұмыс жіберуді өлімнен артық көруші еді...

Марқұм былтырғы сайлауда мені шақыртып алып: «Бәріміз бір атаның баласымыз, өзіміз бүтін тұрсақ, бізді жау оңайлықпен ала алмайды, мына сайлау болғалы тұр. Өзім десем, ешкім қолымды қақпас еді, бірақ осы күнгі үкіметке біз онша сүйкімді көрінбейміз ғой. Кедейді жарылқайтын болса, кедейдің бірі сенсің. Басқаның болғанынан, әйтеуір, ақылдасып іс істеуге сенің болғаның артық. Ауылнайлықты алып берейін, сен ауылнай бол» деді. Бұрын сөзін қайырып көрмеген адамымыз болған соң, ләммим деместен бола салып едім. Енді ол марқұм қайтып кетті. Ендігілерінің ішінде жұртқа тұтқа болып, ел билігін ала қояды дейтіні жоқ. Арқа сүйерің болмаса, ауылнайлықтан не пайда, шынында, біздікі өүрешілік қой...

Тоқан ауыр күрсінді. Өткен күндері Уәлимен бірге сүрген өмірлері көз алдына елестегендей болды. Жасы елудің шамасына келіп қалған болса да, өлі де көңілі жас, орындалмаған тілегі көп төрізді. Ендігі қалған елге, кейінгі бала-шаға өзін аға қылғысы келгенде... Әңгіме билігін қолына алып, жалпы елге Уәлиді жоқтаппасын дейтін адамның пішіні бар. Онысы көбіне, болыс-билер секілденіп тамағын зілді қылып қырып-қақырынып, қоқырайынқырап отыруынан сезіледі.

Тобыл өзенін жағалап отырып, түс кезінде Сәкенбайдың ауылына келдік. Төбелеген ағаш үйлер көрінгенде:

— Іргесі бұзылмай тұрған ауылдың бірі осы, мал мен басы қатар өсіп-ақ тұр, — деді Тоқан.

1924 жыл, сентябрь.

САҒАРДА

Нағима шошыған кісідей ұйқысынан ояғанда, қараңғы түнді таң жарығы жеңіп, терезе бозара бастап еді. Бір нәрсесі ұмыт қалғандай асығыс тұрып, беті-қолын жуып, дәрет алды. Түнгі астан аяққа салып алып қойған орта тостаған суынған бөртпе мен бір аяқ қара көжені әкеп «саһар» ішуге кірісті.

Таң жарығы ұлғайып, үй іші қара көлеңке жарыққа бет түзеді. Нағима «саһарын» ішіп жиып, кешке дейін ораза екендігіне ниет істеп, бетін сипады. Бұл ниеті патшалардың заң-заңымен де қатты, өліп бара жатса да тамақ ішуге болмайтын ант аралас ниет. Өз еркі өзінде, дені сау бола тұрып, адамның өзін өзі ауыздықтап қатыруы, жөнсіз ашығуы не үшін, кім үшін, неге ділгер екенін Нағима ойына келтірмейді.

Кеше кешке жақын қарны ашып, жүрегі қарайып бара жатқанда осы ой Нағиманың басына келсе де, оның себебін тереңіректен іздеуге Нағима көңіліне ерік берген жоқ, ішінен: «Құдай бұйрығы, пенденің оны тексерерлік қақы жоқ» деп ойлап, өзін жұбатқан болды. Бірақ өлдене нәрсе жүректің қараңғы түкпіріне тығылып, бірдеме айтқысы келіп қыстайтын секілденеді. Нағиманың жүрегін лоблытып, мазасын ала береді.

Таң жарығы ұлғайды. Терезеден түскен сәулемен үй іші тегіс жарық бола бастады.

Нағима ойдан серпіліп, дәретінің барында таза ниетпен таң намазын оқып алмақшы болды. Байының қара бөкебайын жайнамаз қып жайып, білген дұға сүрелерін оқып, намазға кірісті.

Үй іші құлаққа ұрғандай тынған. Үн-дыбыс жоқ. Табиғат дәл сол минутта кірсіз көңілмен ғибадатқа кіріскен Нағиманы қоштап, Нағима үшін бәрі де қол көтеріп, тілек істейтін секілді...

Мына төсекте сақалы ербиіп жатқан қара кісі — осы Нағиманың ері. Көсібі ағаш шабу, күн ұзаққа қара балта, қашауы қолынан түскен емес. Түс әлетінде тары көжеге сықай бір тойып, кекіріп отырғаны. Ораза, намаз дегенің бұл кісіден аулақ. Ғибадатың былай тұрсын, қызулау кезінде Құдайды боктап жіберемін деп, Орман ақсақал-

дың таяғы мұның шекесін жарған болатын. Содан бері Орман қарт пен екеуі удай өш...

Жасы елуден асса да байының ғибадат істемегеніне Нағима кейіп те қалады. Бірақ сөгіс естіп қалармын деп қорқып, бұл туралы жұмған аузын ашпайды. Жалғыз қолынан келетіні — байы үшін де тілек тілеп, соның күнәсін жеңілдетуді сұрау.

Нағима намазды бітіріп, батаға кірісті. Қолын жоғары көтерді. Бәрін де тіледі. Бәрін де сұрады... Көп тілектің ішінен «дүшпан алдында мерейімді үстем қыл» деген тілек ұшырады. Бұл тілек аузына іліксе, Нағиманың көзіне Рақи́ла елестейді. Рақи́ла мұның дүшпаны. Дүшпан болғанда, қаны қас.

Рақи́ла байдың қатыны. Нағимамен замандас болса да, бұдан өзін жоғары ұстағысы келеді. Ондай-мұндай жиында, той-томалақта Нағимамен бірге отырып, табақтас болуға арланады. Араздық бір басталған соң, ұлғая бермек. Екі араны табыстыратын да, айыратын да арадағы кісі. Нағима мен Рақиланың арасындағы қатындарда туралық жоқ; Рақиланың жазғы қымызына, қысқы етіне сатылады. Рақиланың түйедей мінін жасырып, Нағиманың түймедей мінін әйдей әлемге жайып болады.

Нағима мұны ойлағанда өртеніп кете жаздайды: «Құдай-ау, осы ғибадатым барабарына жұмағыңды бермейтін болсай да, дүшпанымның алдында мәртебемді үстем қыл!», деп талай жалбарынған. Бірақ тілегі қабыл болған емес.

Бұған қарағанда, Рақиланың істеп отырған өзгешелігі жоқ деуге болады: емшек баласын сылтау қып екі жылдан бері ораза да ұстаған жоқ: сәждеге басын өміріне тигізіп көрген емес. Оның үстіне, Нағиманың намаз оқып, ораза ұстағанын есітсе, «әдіра қал, оңбаған күң, жұмаққа бармақ шығар?.. Оған қайдағы жұмақ!» деп кекетеді. Сөйтіп отырса да, оның тілегі қабыл, мерейі үстем, мал мен басы бірдей түгел!..

Ой зымырап осы жерге келгенде, Нағиманың көтерген қолы үмітсіздікке айналғандай салбырап, төмен түседі. Көкіректі ыза кернеп, көздің жасын еріксіз шұбырта бастайды.

— Құдай! — деді. — Құдай! Қанша құлдық жалбарсам да, ішуге тамақ, киюге киім таба алмай отырғанымға қарамай, ғибадатыңды істесем де, әлі бір тілегімді қабылдап

көрген жоқсың! Құлдық қылмаса да, байлардың қатынының тілегі қабыл... әділдігің қайда?

Ұйқыда жатқан байы оянды. Керілді.

— Қатын, уа, қатын! — деді.

— Ә, — деді Нағима.

— Байғұс-ай, қой деп едім, әлі қоймап па едің? Аштан өлейін деп жүріп, ораза, намаз сенің не теңің?.. Байларға-ақ берсейші, жұмаққа солар кіріп, қарық болсын!..

— Бердім, бердім, — деді Нағима. — Аштық, жалаңаштыққа қарамай, біраз жыл азаптандым. Көрген бейнетімнен басқа дым жоқ. Мен кіретін жұмаққа Рақи́ла да кіретін болса, бәрібір тыныштық көрсетпес. Салатын тамуғына сала берсін!

Таң тегіс атты. Қыраусыз терезеден көк жиегін күмістеп қызарған күннің сәулесі көрінді.

Үстінен ауыр жүкті алып тастағандай боп, Нағима еркін тыныс алып, күндегі үйреншікті жұмысына кірісті. Тезірек ниетін бұзып, шай қойып ішпек болды.

1924 жыл, Қостанай.

ӘДЕТ ҚҰШАҒЫНДА

I

Әбілбайдың үйі абыр-сабыр болды да қалды: Әбекеннің өзі тұрып, төр алдындағы тері көрпесін сілкіп салды. Қатыны Жамал есік жақтағы шылапшын-құманын, жиналған аяқ-табағын жинастырды. Қызы Сақып шағырдан бұған қауқиған сыпырғышпен үйдің ішін сыпыра бастады. Үй ішінің әзірлігі бітер-бітпесте қамшысын сүйретіп, шоқша сақалды, қараторы жігіт үйге кіріп келді. Бұл Байбол еді.

— Қош келдің, жоғары шық!

Әбекен де, қатыны да жалпылдап амандық сұрап жатыр, Сақып әйел бала ғой, я отырарын, я сыпырарын білмей, сыпырғышты ұстаған күйі аңтарылып тұрып қалды.

— Келін-кепшіктің дені сау ма? — деп Әбекен амандық сұрауды ұзата берді.

— Екіқабат деп еді, әзір босанған жоқ па? — деп Жамал да қосарланып қалмайды.

Байбол маңызды кісі секілденіп, алғашқы әзірде «шүкір» деп ерін жыбырлатудан алысқа бармайды. Беліндегі белбеуін шешіп, жерге қояйын деп еді, Әбекең жалма-жан ала салып, жүктің үстіне қойды. Аяғын көсілтіп, қалтасындағы былғары сауытты алдына қойып, махоркадан шылым орай бастады. Шылымды тартып, арқасын жүкке тірей отырған соң, көзі бірден Сақыпқа түсті.

Сақып ажар жағынан бірсыпыра қыздың тәуірі еді, орта бойлы, ақ құба келген, талдырмаш қана. Кісіге тура қарамайды. Жасы он бес, он алтының шамасында. Бірақ жасы жас болғанмен, ұялшақ екені көрініп тұр; Байбол қарағанда, Сақып қып-қызыл болып төмен қарап кетті. Ұялып қызарғаны, сызылып төмен қарағаны бір түрлі жарасып тұрған секілді еді.

— Қатын, тұр, мал алдыр, — деп, Әбекеңнің Жамалды жұмсауы — мал соятындығын қонаққа білдіру үшін секілді еді.

Әшейінде қалай болса солай жүретін Жамал бұл жолы сызылған секілді болып, маңайындағы шөпті қолымен теріп, от басына лақтырып, маңызданып есікке барды. Төмен қарап ұялып, сызылып тұрған Сақыпқа:

— Қарағым, су тасы, өкен қонақ жанында отырсын, мен мал алдырайын, — деді.

Жамалдың бұл сөзінен «байымнан сұрамай-ақ қандай тоқтыны соятынды білем» деген мағына аңғарарлық еді, бірақ ол қалпында тұра алмады, далада кішкене тұрды да, есікке келіп:

— Әй, мұнда келіп кетесің бе? — деді.

Бұл «қандай тоқтыны сойдыратыныңды мен қайдан білейін, өзің алдырсайшы» дегені еді. Әбекең тысқа шығып, қолы бос Жақынбайды шақыртып алып, тоқтыға жұмсады. Жамал жерошағының күлін аршып, тезегін қалай бастады. Сақып екі шелекпен ерсілі-қарсылы құдыққа қатынап, су тасыды. Ұзамай тоқты да сойылып, үйткен бастың, сирақтың иісі мұрынды жара бастады.

* * *

Байбол осы елдегі епті жігіттің бірі. Азырақ орысша оқығаны да бар. Оны-мұны көріп, ысылған жігіт. Бірақ ел арасында қадірі шамалы. Сөзінде тұрлау, ісінде береке жоқ. Өз құлқыны үшін қандай болса да сатып кете беретін жігіт.

Дұрыстықтан гөрі «бармақ басы байды» сүйетін қалпы бар. Осының бәрін көріп-біліп отырған соң, елдің қаны ұйымайды. Әйтсе де бірер істі болып қалғандар, не қыларға білмей сасқандар Байболды іздеп табудан тайсалмайды. Өйткені Байбол орысша білгеннің үстіне, уезде тұрған әкімдердің кейбіреуімен жақындығы бар екен деген сыбыс бар. «Сот мекемесінде отырған бір азаматпен әкей-үкей олжаны бөлісіп алады екен» деген лақап елге көптен тараған. Сондықтан әсіресе сотты болған адамдар Байболды іздейді.

Биыл жоқ жерден Әбекең сотты болды. «Құдайдан сұрап алған» жалғыз қызын керей Төжен деген құда болып беріп еді, әлдекім газетке жазып, сот шақырып, жауап алды. Жазалы болатын түрін байқаған соң, Әбекең шауып Байболға барған. Төженнен киітке мінген құла атты беріп, ісін жаптырмақшы болған.

Міне, содан бері Әбекең Байболды жанындай көреді.

Байбол туралы бұрыннан айтылып жүрген өсектің бәрін де өтірікке шығарады: «Күндегендердің айтып жүрген өсегі ғой. «Алтынның қолда барда қадірі жоқ» деген рас, Байболдың бізге қадірі жоқ болғанмен, орыс төрелеріне қадірі бар көрінеді: соттың бастығы ұшып тұрып қолын алды» деп Әбекең аспанға шығара мақтайды.

Әбекеңді жоқ жерден құтқарып жіберген соң, бұл ауылдың басқа адамдары да Байболға көзқарасты өзгерте бастап еді, бұл ауыл түгіл, дұшпан болып сырттан жамандап жүретін кісілер де, Байболға бетпе-бет келгенде, жайдары сөйлесіп, ойында не барын сездірмеуге тырысатын еді. Оған себеп бірер жұмысқа керек болып қалар деп бір ойласа, екінші жағынан, «Құдайдан қорықпағаннан қорық» дегендей, жоқтан пәле тауып, басымызды сотқа байлар деп ойлайтын еді.

Кешкі салқында, көлеңкеге төселген кілемнің үстінде, шынтағында жастық, Байбол жатыр. Ауыл адамдарының бәрі алқа-қотан отырып, сөз тындап отыр. Әбекең бәйек болып, Байбол сөйлеген сайын, «солай, солай» деп қояды. Жұрт тындаған сайын, Байбол сөзді өрлетті, өмірінде газет оқымаса да, «Германда пәлен болып жатыр. Қытайда төлен болып жатыр...» деп, болуы мүмкін емес өңгімелерді де жіберіп жатыр. Ел жайы өзіне мәлім, мынауы теріс дейтін адам жоқ екенін біледі, сонсоң несіне тайынсын.

Бір кезде басын көтеріп алып, жұмық көзін бұрынғыдан гөрі де қыса түсіп, мұртының жебесін қолымен бірер бұрап қойып, жанындағы шалға:

— Қарт! Бұл сұрап отырғаныңыз үкіметтің сыры ғой, мұны білсек те біз ашып айта алмаймыз. Егер айтсақ, ол жұртқа жарияланып кетсе, қылмыс заңының 232—233-статьясымен сотқа тартыламыз, — деді.

Жанындағы шал да, басқа отырғандар да сотқа тартылу деген сөзді есіткен соң, үрпиісіп қалды.

— Әй, Сөкен-ау, қайдағы сөзді қозғайсың-ау, сондайдың не керегі бар, — деп Әбекен кейіп қалды.

Шал азырақ апалақтаса да:

— Мен айтсам, Байболды өзімсініп айтып отырмын, басқа адамның алдында аузымды ашам ба екен? — деп жұбауратқан болды.

Шынында, шалдың сұрағаны, қылмысты іс емес еді, шал былтырғы болыс болатын Күрлеуіттің бір жолсыз ісін айтып еді. Күрлеуіт сол ауылдағы Ызынбай дегендікіне түсіп отырса, Ызынбай қауқылдап сөйлеп отырып, бір ретте: «Осы, болыс шырағым, үкімет басына отырғанда бітіргендерің қайда? Тоуар әлі арзандаған жоқ, нөлөк көп. Ең арғысы, темір жолдарың да баяғы Неколайдың салған жолы. Себеп болғанда істеген бір істерің жоқ...» дейді. Күрлеуіт өбден тыңдап болып, сөмкесінен қағаз алып, шалға протокол істей бастайды. Алпысқа келген шалды түрмеге жіберу оңай ма? Ауылы болып жалынып, аздап айып беріп, шалды зорға құтқарып алады... Міне, осыны айтып келіп: «Байболға басқа адамның бұра басқанын үкімет көргіш-ақ, іс басындағылардың бұзықтығын үкімет тергей ме, әлде баса тоқып жүре бере ме?! Күрлеуіттің былтырғы бізге істегені қиянат-ақ қой...» деп сұрау қойып еді. Бұл сұрау Байболға ауыр соқты. Іс басындағы адамдар да сотқа тартылды десе, өзінің толып жатқан қылмысын ашып, жұрттың жабылып кетуі мүмкін. Сондықтан бұл сөзге жұрттың аузын үйір қылмайын деген оймен, «үкіметтің сыры» деп шошындырып жатқан еді. Қылмыс заңының басқа статьясын білмесе де, қалың мал туралы сотты болғандарға жеңге болып жүріп құлағына шалынған 232-статьяны шалдың алдына тартып, ондай сөзді екіншілей қозғамайтын қылып қойды. Статьяны айтқан соң, қорықпайтын ел ме, бәрі де жым болды.

«Жұрттың сөзі шығар, мынауың оңай жау емес, қай-қайдағы статьяны біледі ғой» деп тыңдағандар қанағат қылған секілденді.

* * *

Токты желініп, үйдің жатқанына едәуір уақыт болған. Әбекен күндегі қорылдауына салып, үйді басына көтеріп жатыр. Жамал да ұйықтаған тәрізді. Ұйықтамаған Сақыппен Байбол. Сақып Байболдың ұйықтамағанын сезіп жатыр. Кейде бірін бірі аңдып жатқан секілді. Әсіресе Сақып тынышсызданады. Бұрынды-соңды басына келмеген ойлар келіп жатыр. Оған себеп Байболдың осы үйге кіргеннен тесіле қарағандығы; үйде адам жоқта, Сақып бақыраш алам деп кіргенде, Байболдың жымыып күліп: «Қарындасым, отыр, әңгімелесейік...» дегендігі... Тағы осындай толып жатқан қалпы Сақыпты түрлі ойға түсіріп, ұйқы бермей жатыр.

Сақып балалық дәуірді, жастық шақтан бері мақсат қылған жұмысын ойлады. Есі кіргеннен бері өзінің сезуімен, бір жағынан, жеңгелерінің айтуымен жақсы, бай күйеуге тиюді арман қылатын. Ол арманының орынға келетін-келмейтініне көзі жетпейді. Өйткені Сақыптың түсінуінше, әйел бала ата-ананың сататын малы есебінде, кімге берсе, соған бару керек. Ата-ана Құдайдың жазған жеріне береді. Ондайдың жазғанынан артық еш нәрсе болмайды деп ойлайды. Биыл Төжен баласына айттырғанда, Сақып жүрегін жеп жүрген арманы орындалмай қалды деп түңіліп еді; Төженнің баласы ақсақ екен. Бірақ жоқ жерден себеп болып, өзірінше айрылған секілді болып отыр. Әке-шешесі Төженнен айрылғандыққа ренжиді. Газетке жазып, сотқа білдірушінің кім екенін білсе, жұлып жегендей болады. Сақып бұған қалай қарау керек? Әке-шешесімен қосылып, газетке жазушымен бұл да қас болу керек пе? Шынында, газетке жазып жүрген кім екен? Соның жазғанының арқасында Сақып Төженнің ақсақ баласынан құтылғалы отырған жоқ па?! Олай болса, газетке жазушы Сақыпқа достық ойлаған кісі болу керек. Сол кісі өлі де болса Сақыптың арманына жетуіне жәрдемдеспес пе еді? Әлде сол газетке жазушының өзі сұлу, бай жігіт пе екен?! Сақыпқа ғашық болып, Төженнен айырып алу үшін жазды ма екен?! Болуы да мүмкін-ау! Әйтпесе,

беталды құла түз біреудің қызының сатылғанында сыртқы адамның не жұмысы бар?!

Сақып ойлай келгенде, сол газетке жазушыны өзінің жары деп танығысы да келеді. «Орта бойлы келген, сұлу мұртты жігіт болса!» дейді. Мұрт ойына түскен кезде, Байбол көзіне елестеді. «Бәтір-ау, бұл неге ұйықтамай жатыр? Әлде бірдеме ойлап жатыр ма екен? Қой, жынданып па, қырықтан асқан, қатыны бар, қартайып қалған адам қызға қызығушы ма еді?!» дейді.

Әбекең қорылдайды, Жамал ыңыранып, аунай түсіп қасынады... Үй іші меніреу қараңғылық. Есік тұрулі. Сықырлауықтың шытырманының арасынан әлдеқайда көз ұшында бір жарық жұлдыз көрінеді, Сақыптың көзіне түп-тура түседі. Жымың-жымың еткен секілденеді. Әлде бұл Сақыптың бақыт жұлдызы ма? Бүгін туғаны несі? Сақып бұл уақытқа дейін бақытсыз болып келіп, бүгін ғана бақытты болмақшы ма? Бүгін бақытты болуының себебі не? Жүрек неге алқынады?..

Көрпесі жыбыр еткендей болды. Суық бірдеме қолына жақындады... Сақып шошып кетіп, мысық па екен деп «бырш» деді... Адам екен, қолын ұстады.

— Қорықпа, қарындасым! — деді.

Байбол екен!.. Жақындады... Қолын о жер, бұ жерге жүгірте бастады. Байболдың быттиған, тырбық қолы Сақыптың денесіне тікендей қадалды. Сақып қалтырап кетті. Не қыларын білмей, састы. Басы айналғандай болды. Мысық па әлде ит пе, бірдеме бетін жалаған секілденді. Бүрттік-бүрттік бірдеме бетіне қадалып барады... Сақып ышқынып кетіп, бар даусымен:

— Әже! — деді.

— Әу, қарағым, әу! — деп Жамал басын көтеріп алды...

Байбол бұрынғы әдетін істеп, көнбей қайтер дейсің деп, Сақыпты құшағына алып, аймалап сүйіп жатыр еді, кенет шыққан дауыс мұның да зәресін алды. Төсегіне қарай қарғыды.

* * *

Түндегі болған оқиғаны Сақыптың өзінен басқа сезген адам жоқ. Әжелеген даусына Жамал оянса да, не екенін ашып білмей, ұйқылы көзімен бір-екі рет «қарағым, қарағым» деп қайтадан ұйықтап қалып еді.

Ұзақты түнге Сақып ұйықтаған жоқ. Байболдың бұл ісінің не екенін, өзінің қорқып айқайлағанының жөн, жөн емесін айырып біле алмады. Қыз бен жігіттің ойнап-күлуі, ерлі-байлы болу секілді жұмысты Сақып тәжірибе қылып көрмесе де, жеңгесі Нағиманың айтуынан азырақ сезеді. Нағиманың айтуына қарағанда, сүйген жігіті келгенде әйелдің бойы еріп кетпекші, Байбол келгенде Сақып кірпікшешендей жиырылды. Мұның себебі өзі қатар қыздар біртіндеп күйеуге шығып жатыр. Соның бірі де үйінде жүргенде ешкімді сүйген емес. Бірақ байға тиген соң, сүйген-сүймегені белгісіз, бәрінің де үні өшеді. Сақып та сондай қыздың бірі. Әзір ешкімді сүйген жоқ. Осы күйінде біреуге берсе, еріксіз сүймекші. Мәселен, Байболға берсе.

Байбол еске түскенде, тұла бойы шымырлап кетеді. Жан шошытарлық бір суық нәрсе денеге жабысқан секілді болады. Тікенек сияқты бүртіктер денесіне аяусыз кіріп, қан сорғыш жылан мойнынан орап алып, қылғындыратындай болады. Қысылғаннан Сақыптың маңдайынан тер бұршақ-бұршақ ағады.

Шай құйып отырған Сақып көзінің астымен Байболға қарады. Түндегі ісіне ұялатын шығар деп ойлап еді. Бірақ Байболдан ондай пішін көре алмады. Бұрын қандай болса, сондай, бетінен түгі шығып, қызара бөртіп отыр; еш нәрсе көрмеген, білмеген адам секілді. Қайта Байболдың жүзі жанбайтындығына Сақып ұялды. Ішінен «ұятсыз, бетсіз» екен деп ойлады. «Еркек біткеннің бәрі осындай бола ма екен?» деген ой бір жағынан бас көтерді. «Шынында, еркек біткеннің бәрі солай болатын шығар-ау! Мынау Байбол жасы қырықтан асып кеткен, өзінше елге бас болам деп жүрген жігіт, Сақыптар мұның баласымен шамалас дерлік. Сөйтіп отырып, ұялмай сөз айтып отыр!..».

Байболға қараған сайын, Сақыптың жаны түршігеді. Байбол Сақыпқа жан алатын өзірейіл секілді көрінеді. «Үйден тезірек кетсе екен!» деп тілеуге айналды. Әкесі өңгімеге жұбауратса, шешесі жағынып сөз айтса, Сақып оларды көзімен атып жібере жаздайды.

Байбол жүретін болды. Әбекең тысқа шығып, атын дайындатты. Жамал аяғын-шарасын далаға шығып, самалуырыннан қалған сумен жуа бастады. Сақып сезген де жоқ, үйде Байболмен оңаша қалған екен.

— Қарындасым, тартқан сыйыңыз естен қалмас, — дегенде, ұйқыдан шошып ояңғандай Сақып селк етті. Жалма-жан тұрып кетуге айналды.

Махоркасының түтінін аузынан бұрқыратып отырып, Байбол миығынан күлді.

— Қанша қашар екенсің, бір тұтыларсың, сені тоқалдыққа алмасам, Байбол атым құрысын! — деді.

II

Қаратомар басындағы қалың ауылдың сырт жағындағы белесте екі жігіт сөйлесіп отыр. Біреуі төртбақ келген, мұрты көрінер-көрінбес, адырақ көзділеу келген қара жігіт. Бұл осы ауылдағы мектеп мұғалімі Қасен еді; екіншісі — ұзын бойлы, арық қарасұр жігіт. Шын аты Ғабдолла, елі жақсы көргендіктен бе әлде Ғабдолла деген атты оған лайықсынбағандықтан ба, өйтеуір Ғабдолланы өзгертіп, Қапан деп ат қойған. Қапан бұл елдегі жігіттердің ішіндегі ең тірісі. Азырақ жазу таниды. Ауылдағы мектеп ашылғалы мұғаліммен араласып... газетін оқитын болған, бірақ шаруаға қыры жоқ жігіт және үйінде сенері бар, күндіз-түні талмай жұмыс істейтін өгіздей сүзеген бір інісі бар. Бір-екі қарасына шөпті де інісі шабады. Аз ғана егін-таранын да інісі жияды. Сондықтан Қапан жұмыстан шығып, сал болыңқырап кеткен. Қолы бос жігіттің өзі сияқты бос жүрген адамды айналдыратын өдеті ғой, мұғалімді қырға алып шығып, көр-жерді әңгіме қылып жатқандары еді.

Күн күз. Кеш болса тымырық, аяз тартып, қырау түседі. Бүгін де тымырсықтанып тұр. Желдің лебі бетке ызғырық секілденіп тиеді. Ай қараңғы, ауыл қара шоғырланып, арасындағы мал, адамдар көрінер-көрінбес болып тұр. Бірен-саран жерошаққа жаққан оттың сәулесі жылтылдап, ерсілі-қарсылы кесіп өткен адамдар көрініп қалады.

— Солай десейші, Қапан, — деп мұғалім шынтақтап жатты.

— Мен естіген-білгенімді айттым ғой, енді сен айтсайшы.

— Мен немді айтайын. Біз бозбалашылықтан тазамыз. Былтырғы, осы ауылдан кеткелі дамыл көргенім жоқ, өкем жарымжан, үйде жұмыс қылатын адам жоқ болған соң соқа айдадым. Жаз екі курсте болдым. Одан келіп тағы шөпке, егінге түстім. Менің бітіргенім осы.

— Курс демекші, сол көрістеріңе бізді алар ма еді?

— Оқимын десең, саған курс табылады ғой. Әлі жапжассың, жұмыстан қолың бос. Оқып кетуіңе дұрыс-ақ қой.

Қапан күлді:

— Өзің сөзіңде тұрмайсың ғой, жаңа ғана «ауылнай бол, ел жұмысын атқаруға кіріс» деп едің, енді оқы дейсің.

— Байғұс-ау, ел жұмысын атқару үшін де оқу керек қой. Көзің сен не білесің? Бірер жыл оқып алсаң, едәуір ашылып, іске қарайтын адам болар едің...

Ауыл жақтан шаң-шұң дауыс шықты. Қасен де, Қапан да құлақтарын салып тыңдай қалды. Ауылдың ар жақ шетінде «өлдім, өлдім» деген бір әйелдің даусы, «өлітір» деп барылдаған бір еркектің даусы естіледі. Әлдекімдер арашалап, біреуі «дүзі қара» деп әйелге шаптыққандай болды. Қапан біраз тыңдап тұрғаннан кейін:

— Бұл ұрысты мен білдім. Ырысбайдың үйінен шығып жатыр, — деді.

Ырысбай осы ауылдағы байшікенің бірі. Бұрынғы қатыны бала таппайды деп, өткен жылы Жұмабай деген кедейдің сүттей ұйып отырған қатынын тоқалдыққа азғырып алған. Тоқалдың аты Мәлике. Жасы жиырмадан жаңа асқан. Мәлике Ырысбайға өз ризалығымен келген секілді болды. Өйткені өткен жылы Ырысбай Мәликені алғанда, «тоқал алып отыр» деп Қасен газетке жазып еді, милиция келіп жауап алғанда, бұрынғы қатыны: «Өз ризалығыммен айрылдым» деп, Мәлике «риза болып тидім» деп жауап берген. Жауап берерден бұрын Қасен адам жіберіп: «Мына милиция келіп отыр. Мәлике мұңын жасырмай айтсын» дегенде, Мәлике: «Сүйген байыма тидім, менің ешбір мұңым жоқ» деп қайырыпты. Қадірін білмейтін адамға болысамын деп ұятқа қалған соң, Қасен содан бері Мәликені жек көретін секілді еді.

— Өлдім деп жатқан Мәлике ме? — деді.

— Иә, сол.

— Байғұсқа обал болды-ау!

Қапан ашынып сөйледі:

— Сол иттің несін аяйсың, өзіне өзі тілеп алып отыр. Адам болып сөзге түсінсе, былтыр сен милиция алдыратыңда Ырысбайдан айрылып шығар еді-ау, енді обал жоқ, жаны шықсын, — деді.

Мәликенің Ырысбайға неліктен тигені, милиция келгенде ағасының, ел қуларының ауыздықтауымен бой те-

жеп қалғаны бөрі де Қапанға жасырын еді. Қапан қанша ойласа да себебін біле алмай, пәленің бөрін Мәликеге жүктейтін еді. Қасен бұл туралы білгенін, есіткенін Қапанға бейнелеп түсіндірді. Мәликеге ренжіп отырса да, мынадай себептерін көріп отырғанда, аяйтындығын білдірді.

— Дүние пәленің бөрі сендерде ғой, — деді Қапан.

— Неге?

— Әйелге бостандық деп закон шығарып, бүлдіріп жүрген сендер емес пе? Бостандықты арқаға тағып, кедей біткеннің қатыны желігіп болды. Байы бірер қатты сөз айтса я бірер күн тамағы аш болса, «мен кетем» деп тұра келеді. Әйел бостандығынан кедейдің көрген пайдасы аз, байлар пайда көріп отыр. Бұрын жалғыз қатынмен жүргендердің көбі осы күні қатынның санын екі-үшке жеткізді. Әйелге бостандық туған екен деп, қалың мал тоқтап тұр ма? Сүйгенін қалыңсыз алып отырған кедейді көргенің бар ма? Міне, закон шығарарда осының бөрін ойлау керек еді.

Қасен басын көтеріп отырып, бейнелеп түсіндіруге айналды. Ел арасында әйел бостандығын қате түсіндіріп жүргенін, қазақ әйелдерінің сана-сезімінің кемдігінен елдегі қуларға қолжаулық болып жүргенін айтты.

— Қалың малға сатылып, жылап кетіп жатқан қазақ қызы бар ма? Әкімет декрет шығармаса, соның бөрі өткен өміріне күндіктен құтылмай кете берер еді. Жаңа декретті шығарумен іс бітпейді. Оны орындау керек. Орындаушы елдегі ауылдық, болыстық кеңестер, жергілікті сот, милициялар болу керек. Бірақ біздегі жаман жері, осы айтылған орындарымызда отырған кейбір адамдар әйел туралы шыққан декретті орындауға шабан, орындаудың орнына, өздері декретті бұзып іс істейді.

— Мына Әбілбайдың қызын тоқалдыққа алам деген Байбол сияқты ғой, — деп Қапан күлімсіреп еді, Қасен таңырқағандай болып, Қапанның бетіне қарады.

— Сақыпты алмақшы ма?

— Иә.

— Не дейді?.. Бозбалаға таңдап барарлық қыз Байболға қатын үстіне тимекші ме?

— Әкесі берсе, қыздың тимейтін шарасы бар ма. Байболға қарсы келетін Әбілбайда не күдірет бар. Ерегіссе, бірер пәлені жауып, шауып алмай ма? Бірақ Әбілбай да,

қатыны да: «Әзірге бала жас, ел арасы жақын ғой, хабарласып тұрармыз» деп, келген адамын сылап-сипап қайтарған екен.

Қасен бірдеме есіне түскендей алақанымен Қапанды жауырыңға қағып қалды.

— Тоқта, қызық бар, Сақыпты сен былтыр алмақшы болған жоқ па едің?

— Ол екеуіміз оңаша сөйлескенде ермек орнына айтылатын сөз еді ғой. Сен кеткен соң ұмытылған.

— Неге, Сақып алуыңа олқы соға ма?

Қапан басында ойын секілді көрсе де, Қасеннің шын ойымен сұрап отырғанын сезген соң, жауапты дұрыстап беруге кірісті:

— Сақыпты олқы соғады демеймін. Бірақ мінезінде ұяңдық бар, ешкіммен ашылып сөйлеспейді, ең арғысы, кісінің бетіне тура қарамайды да, сөйлеуге реті келер ме деп үйіне де талай бардым. Болмайды. Және әкесінің көже тоғы бар. Кім біледі, тәуір орынға беремін деген ойы болса, сөз салғанмен, бермей жүрер деп қауіптенем. Және осы ауылда менің жалғыз үйлі-кермен екенімді ұмыттың ба?.. Маған қыз бере қояр ма?.. — деп шын сырын айтты.

Қасен ашық пікірлі жас. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін оқуға кірсе де, үй ішінің күйі нашар болған соң, шарасыз оқудан шығып, бірер жылдан бері бала оқытуға кірісіп жүрді. Осы ауылда Кәрім дейтін жездесі бар. Өр мінезді, бірбеткей, тымырық адам. Өз дегені болмаса, оңайлықпен кісі сөзіне көне қоймайды. Ертеректе осы мінезі үшін Кәрімбай сияқты ақсақалдардың таяғы талай рет басын да жарған. Осы Кәрім өршеленіп жүріп ауылдан мектеп ашты да, Қасен осы мектепке мұғалім болып келді.

Қасен мұғалім болғанда, бір жағынан, бала оқытса, екінші жағынан, ел жұмысына араласып, елде болып жатқан түрлі жолсыздықпен күресіп, кедей бағырақтардың басын ұйыстырып, ұйытқы болармын деп ойлап еді. Байбол сияқты түйені түгімен жұтып жүрген алаяқтарға, Кәрімбай сияқты көкжалдарға қарсы күрес салармын деп еді. Ол ойы бірден орындала қоймады. Ақсақал аузына қарап, ата, ру намысын қорғап әдеттеніп қалған ел Қасен сияқты «тыраштанған» бір жас баланың соңынан ере қоятын болмады. Бірен-саран кедейлер, «солдай екен-ау» деп, жайшылықта қолдаған сияктанса да, жеме-жемге кел-

генде, ойларын ашып айтпай, бұғып қалатын сияқтанды. Жалғыз ғана Кәрім даурығып айқайлап, жұрт тыңдасын, тыңдамасын, өзінің ойын айтпай қалған емес.

«Бай деген не?.. Байдың атасының аузына ұрып, шапырағын ортасына түсіру керек!..» деп келеді сөзі.

Өткен жылы ауылдық кеңес сайлауы болып еді, жұрт басын құрап, сайлауға айналдырды да жіберді: ата ұлы боп бөлінді, әруақты атап мүшеге таласты, Қасен кірісіп, түсіндірейін деп еді, елеуреген жұрт мысқыл көзімен қарады:

— Осыған не жоқ екен? Осы сөзді қайтеді екен?.. — деп мысқылдап күлгендер болды.

— Сайлауға қарсы үгіт таратып, елді бүлдіріп жүр, — деп Байбол пәле салудан да тартынбады.

Қасен жастар жағын айналдырайын десе, олардың ішінде де селт етіп бас көтергені сирек кездеседі. Көбі әке-шешесінің аузына қарап, солардың айтқанымен болып, жұмыстан қолдары босаса, солаңдап ауыл қыдырып, ыржың күлкімен өмірін өткізеді. Қасеннің маңына үйірілгендері шамалы. Қасен оларды оқытпақшы да болды. Сауық кешін қойып, оларды қатынастырып та көрді. Көбі селт етіп бой жазбайды. Көзге көрінгісі келмейді, қайта солардың ішінен жырылып шығып, Қасенге ере бастаған осы Қапан. Аздап хат таниды, Қасеннің айтқанына аздап елігеді. Бірақ бұ да жалыққыш, ел жұмысы туралы Қасен ұзақ әңгімеге кіріссе, бұл оны бұрмалап, ауылдың ұсақ тұрмысына әкеп соқтырады; қыз-қатын әңгімесін кірістіреді. Сосын Қапанды жібере тартайын деген адамдай, Қасен де мұның ыңғайына көшкен адам сияқтанады. Сөйтіп, Қапанның өзіне де сездірместен, баулып, икем-деп келе жатқан беті еді.

III

Аспан жүзі түнерген бұлт. Сылбырап жауған жауын. Аз ғана ескен жел жаңбырдың дымқылымен қосылып, бетке салқын тиеді.

Ауыл өбiгер, бұзау-торпақ, қой-қозы үйді ықтап, үйге кіріп шыққанында жол бермейді. Жер батпақ. Бір жағынан, малдың қиымен араласып, адам аяқ басуға жиренеді. Ел адамының бәрі де үйде, от басында. Су тезекті қалап, үргіштеп, көздеріне түтін кіріп, берекелері кетіп отыр.

Бірен-саран жинақты кісілер, киімін алмастырып киіп, мал жабдығында тыста жүр.

Жаулығын басына түмшалай ораған, үсті-басы малмандай су болып Жамал үйіне кірді. Сақып отты жандыра алмай үргіштеп, мазасы кетіп жатыр еді.

— Қалқам-ай, әлі жаға алған жоқсың ба? Шалағай-сың-ау, ертең күйеуге шыққанда қайтер екенсің? Әкенің де келетін уақыты болды. Тезірек шай қойшы, — деп отты жандыруға Жамалдың өзі кірісті.

Сақып самауырыңға су құйып, ұсақталған ағашты ойға қалап жандырды. Кештің қара көлеңкесінде заулап жанған оттың сәулесі үйдің ішін тегіс жарық қылды. Жамалдың жүзін де жарық қылды. Ажарында біртүрлі кейістік бар секілді. Сақыпқа бірдемені айтқанда, бұрынғыдай жекіре айтпай, әсіресе соңғы айдың ішінде, аянышты күймен айтатын болды. Сақыптың бірер ісі көңіліне ұнамаса: «Ертең күйеуге шыққанда қайтер екенсің?!» дейді.

Бұл қайдағы күйеу? Неге жиі айта береді? Әлде, әке-шешесі сырттан сөз байлап, Байболға бергісі келіп жүр ме екен?

Жоқ, оның қисыны келмейді. Байбол адам жібергенде, ауыл адамдарының бәрі де беруді қолайлаған. Әкесі де беруге ыңғайланған, сонда кесе түсіп, арашалап алып қалған осы әжесі. «Ұл орнына ұл қылып отырған жалғыз қызым! Менің қызым әзір байсырамайды» деп, бет қаратпаған. Таза бермеймін деп айта алмаған, айтуға аузы бармайтын секілді. Байбол ашуланса, Сақыпты еріксіз алатын секілді.

Енді Байболға бермейтін болса, мұның айта беретін «күйеуі» кім? Осы болар деп дәмеленгендей, шынында да, басқа қыздар құсап, Сақып неге көзге ілінбейді екен?.. Әлде өзі теңді бозбалалардың көз салып жүргенін Сақып сезбей ме екен?

Бозбала дегенде, Сақыптың ойына Қапан түсті. Қапан ауылдағы жігіттердің ішіндегі еті тірісі және әйел алмаған, басы бос. Жалғыз айыбы жұмысқа жалқау деп, ел жек көреді. Қапан, шынында, жалқау. Дүние айналып кетсе де ісі жоқ. Домбырасын тартып, үйінде отыра береді. Баласына кейіген кемпірлер: «Қапан құсап ішер асқа, киер киімге жарымай жүрерсің» деп Қапанды мысалға келтіреді. Бірақ Қапан жамандық жағымен танылғандай қолынан дым келмейтін жігіт те емес, істеп кетсе, кімнен болса да

өнерлі, кім біледі, жас қой, жалғыз басты болған соң, дүние қадірін білмейтін шығар, үйленсе, ділгерлік көбейсе, бұл күнгі салдығын тастап, бәлкім, түзеліп те кетер еді...

Соңғы екі-үш күн ішінде Сақып Қапанды көп ойлайтын болды. Қапанның жалқаулығы, ерсі мінездері — бәрі де, Сақыптың қарауынша, жас жігітке жарасты іс секілді.

Қапан кеше де келді, алдыңғы күні де келді. Келгендегі жұмысы шамалы: бірдемені сылтау қылып келген болады. Әбекенмен, Жамалмен, қайдағы-жайдағыны айтып, көп сөйлесті. Сақыпқа жалтаңдап қарай береді. Бір сөздің ретінде өзілдеп те қойды. Сақыптың ойында еш нәрсе жоқ. Кезінде оның өзіліне жауап қайтарып, ашылып сөйлесе алмады. Сөйлесуге ретін де келтіретін еді, бірақ соны керексінбеген секілді еді. Енді кешеден бері, неге екені белгісіз, Қапанды ойлай береді. Отырса да, тұрса да ойынан шықпайды. Насыбайды ерніне қыстырып алып, шырт-шырт түкіріп, жымыып әңгіме соғып отырған секілді болады. Әсіресе күлімсіреп қарағаны естен кетпейді.

Есік ашылып еді, жел гулеп қоя берді. Жанып тұрған от шалқыды. Әбілбай екен. Үсті-басы малмандай су, ажарында кейістік бар. Есік жақтағы шылапшын аяғына қақтығып еді, салдыр еткізіп теуіп жіберді.

— Құдайдың атқан иті, нәрсені бір жия білмейсің-ау! — деді.

Жамал әшейінде жауап қайыратын еді, бұл жолы жауынмен су болып кейіп келген соң, қарсы еш нәрсе айтпады, шылапшынын жиып, Әбекеннің үстіндегі күпісін жеңінен тартып шешіп, керегеге апарып ілді. Сақып екеуі қылмысты адам секілденіп үндемей жүріп шай жабдығына кірісті.

Бір-екі кесе шай ішіп жадырай бастаған соң, Әбекен сөйлейін деді: машинада жүретін көк атты Смайылдың ұстап алып, он пұт потыраба сұрағанын, ауылнайға барып айтқанда, «егінді жегізуге болмайды» деп, өзіне қарсы закон көрсеткендігін, «шөбімізді бір жейді, егінімізді екі жейді, осылар-ақ күн көрсетпейтін шығар» деп Сарымсақтың Смайылды жақтай сөйлегендігін қалдырмай айта келіп:

— Кейіген адамға кейістік тап бола береді, ауылнайдан ыза боп шығып келе жатсам, әлгі мұғалім... — деп, сөзін аяқтамай, Әбекен май мен нанды аузына толтыра шайнады.

Жамал да, Сақып та Әбекеннің бетіне қарай қалды, Жамал шыдамай, сұрай бастады:

— Мұғалім бірдеме дей ме?

— Не жөнді сөз айтушы еді, еріккен жұрт енді бізді ермек қылатын шығар...

Әбекен тағы сөзін бөліп, нан жеуге кірісті. Жамал бұл ретте кейіін деді.

— Байғұс-ай, адам құсап сөзіңді бөлмей айтсаң қайтеді?

— Е, не қылды, жаның шығып бара ма? Онша ынтығатыны шамалы. Сақыпты Қапанға бер дейді... Естідің бе? — деп Жамалдың бетіне қарады.

Жамал да, Сақып та аң-таң болған адамның түріне кірді.

Әбекен өлденеге шіміркене сөйледі:

— Бара-бара жұрт қолжаулық қылуға айналатын шығар. Менің қызым бай іздеп отырған жоқ, күйеуге бере қалғанда да, сондай сұмырайға ділгерленбеспіз ғой. Ерегіссе, Байболдың өзіне берермін! — деді.

«Байбол» дегенде Сақып шошып кетіп, қолындағы кесесі сылқ етіп жерге түсіп кетті. Екі көзінен жас парлап, өкіріп қоя берді. Әкесі де, шешесі де қорыққан пішінмен ожырайысып отырды. Бұрынғы қалыпты шешесінің тағы рақымы келді. Байына ұрса бастады.

— Аузыңа келгенді сөйлейсің де отырасың. Баланың көңіліне қарау жоқ... Дүниеден байсыз өтсе де, Байболға бергізбеймін! — деді.

Әбекен жеңілген кісі тәрізденіп, үндемеді.

* * *

Түн қараңғы. Жаңбыр сіркіреп, үздіксіз жауып тұр. Кейде азырақ желдің екпіні білініп, үйді сықырлатқан секілденеді. Үйдің ығындағы малдардың ыңырсығаны, үйге сүйкенгені естіледі.

Үй іші ұйқыда, күні бойы аттан түспей шаршап келген Әбекен бұрынғысынан да бетер қорылдап, үйді басына көтереді. Ояу жатқан жалғыз Сақып. Сақыпта уайым бар. Байбол адам жіберіп айттырғанда, су түбіне кететін шығармын-ақ деген еді, бірақ әжесі кесе түсіп, айырып алып қалған секілді. Әжесінің қашанға шейін болысатынына көзі жетпейді. Әкесінің басында билік жоқ адам, көленкесінен қорқады, елі ауқым қып бер десе, беріп жіберуінде сөз жоқ.

Мына Қапанның айттыруы ойда жоқ әңгіме еді. Сақыптың Қапанды есіне алғаны, Қапанға назар салғаны осы екі-үш күннің ғана ішінде. Бірақ құр есіне алғаны болмаса, Қапанға тиім деген ой басына да келген емес. Енді, жоқ жерден айта қалған екен, әкесі оған шыдамай-ақ, шамданбай-ақ, дұрыс жауабын берсе қайтетін еді? Қапан бір қызға бай болуға жарамайтын жігіт пе? Жалғыз айыбы келейлігі шығар. Кедейлікке күйетін Әбілбайда не күй бар?

Есік сықырлағандай болды. Сүйкенген мал шығар дейін деп еді, оған ұқсамады, адам тәрізді. Есіктің байлауын іздеп, оны шешуге ыңғайланған тәрізді. «Түнде келетін кім бар еді, әлде ұры ма екен?» деген оймен қорқыныш кіріп, Сақып әжесіне айқайлағысы да келді. Бірақ әлденеге айқайлаудан тыйылды. Қанша қорықса да, не екенін білгісі келді. Кім екенін ептеп сұрап білгісі келді.

Есік әлі сықырлайды, тегінде, мықтап байлаған-ау. Сақып орнынан тұрып, есікке барып қалғанын өзі де сезбеді, әлдекім есікті жамылып тұр... Қалтыраған дауыспен:

— Бұл кім? — деді.

— Мен.

— Менің кім?

— Сақыппысың!.. Мен Қапан ғой...

Сақып не болғанын білместік халге келді. Өңі екенін, түсі екенін айырып біле алмайтын секілденді... Есік ашылды. Әлдекімнің жылы-майда қолы құшағына кіріп кеткен секілді болды... Жүрек алқынды... Көз қарайды... Әлдекім құшағына алып, аймалап сүйген тәрізденді...

IV

Октябрь ішіндегі шуақ күн. Жел жоқ, тынық. Ауылдың бәрі де земленкеде. Мұржадан шыққан көк түтін тіптік болып аспанға созылады. Жұрт жұмысын бітірген, бұрынғыдай ерте тұрмай, ұйқысын қандырып, сәске кезінде шай ішуге кіріскен.

Ауылдан оңашарақ қыстауы қомақты келген бір үй бар. Жанында үлкендеу бір ақ үй мен тігулі қара үй тұр. Маңайы жыбыр-жыбыр адам, көгенделген қой, секірген ешкі-лақ.

Ауылдың қатындары қолдарында қос сабауы, емпендей басып барып ақ үйге кіріп жатыр. Сөйткенше болмады, елді басына көтеріп сабаудың даусы шыға бастады. Жұрт

шайын ішіп болып, шалдар таяғын қолына алып, сабау даусы шыққан үйге қарай түс-түстан жинала бастады...

Еріккен шалдарға ермек керек, жұмыс істеп жатқан жерге екеу-үшеуінің басы қосылса, қайдағы-жайдағыны сөз қыла бастайтын әдеті ғой, өткен күндерін ауызға алды; Бекмағамбеттің болыстығын, кезінде елді бір уысына сыйғызып, дәуірін жүргізгендігін айтысты. Қашанда болса, әңгіменің дені Даубай шалдан шығады ғой, ол сақалын бірер сипап алып:

— Талас штат жылы еді. Сайлау болады деген соң, Қызылжарға бардық. Онда Дамбар мен Әйеттің бүлінбеген кезі. Елдің адамдары қандай, кілең ығай мен сығайлар. Бекмағамбет ызғарын төгіп, үстіне жанды кіргізбейді. Жиылған жұрттың ішінен барып жолығып сөз өкелуші Ахмет пен Арғымбай молда болды, — деді.

Елде болыс болған жалғыз Бекмағамбет пе. Шүйіншөлі де болған. Жаппасбайдың Ахметі де болған. Әсіресе Ахметтің болыстығына шалдардың айызы қанады.

— Шіркін, байлықтың қолынан келмейтін ісі жоқ. Талас штатта Ахмет малмен-ақ жеңіп болды ғой. Сайлауға сонда граф келді білем. Ел екі партия. Жаппасбайдың Мұстапасы ақшаны уыстап шашып жүріп, елулік біткенді өзінің жағына шығарып алды. Жұрттың айызының қанғаны ғой. Мұстапаға сол жылы «бала граф» деп ат қойды...

Сөйлей келе, сөз Ахмет, Мұстапаның ұрлығына келіп тірелді. Сол күнде мыңнан аса жылқысы бар екен, соның үстіне ұрлық қылдырыпты. Шалдар соны айтысып, жағаларын ұстады.

Сембі дейтін бөкене ғана сары шал, Ахмет, Мұстапаның ұрлығы туралы әңгіме бола бастаған соң, шыдап отыра алмай, сөзге кірді:

— Бекер сөз ғой, олар ұрлықтан сау еді ғой, — деді.

Отырған жұрт жабыла Сембінің бетіне қарай қалды. Кейбіреуі жымып күлісті. Ысқақ отырып:

— Біз құр даурығып отыр екеміз ғой, анығын білетін мына Сембі ғой, — деді.

Сембі жасында баукеспе ұры болған кісі. Ахмет, Мұстапа дүрілдеп тұрғанда, жиырма жігітті күндіз-түні үйіне сақтап, ұрлық қылдырып тұрған. Сембі жиырма жігіттің бірі.

Отырған жұрт:

— Сондағы істегендерінді айтшы, — деп Сембіні кеу-кеулей бастады.

— Өткен істің керегі не, — деп Сембі бой тежесе де, жұрт жабылған соң айтуға кірісті.

— Жиырма жігіт едік. Бізді Мұстапа үнемі ұрлыққа жұмсайтын еді. Ерегіскен жеріне ғана жұмсайтын еді. Біз барған жерімізді үйітіп келуші едік. Болысқа арқа сүйеген соң, теңдік беру қайда, малын сұрап маңымызға жан келе алмаушы еді. Әлі есімде. Бір жылы боқырау базары кезінде, амандағы Арғынның бір байымен Ахметтің алакөзділігі болып, соның жылқысына тиіндер деп бізді жұмсады. Атты сайлап мініп алып, бір түні барып тидік: жылқысынан таңдап жүріп қырық жылқы алдық. Бетіміз Қостанай, базарда шеттен келіп күтіп жататын жолдастарымыз бар... Таң сыз беріп келе жатқанда, Қазанбасы ағашының тұсынан өте бергенімізде, бір құр ат семіздіктен жүре алмай, зорығып пышаққа ілінді. Қазысын ойып алдық та, қалған етін ал деп жанындағы бір ауылға хабар бердік. Сонымыз мықты қате болыпты, сонымыздан қуып келе жатқан қуғыншыларға ет алушылар бізді түстеп айтып беріпті... Базар кезі, жұрттың бәрі қалада, Арғынның адамдары Ахметке келіп жолығып, өтініш айтыпты:

— Еліңдегі бір тентек жігіттер біздің елді жөбірлеп кетіпті. Тентегінді өзін тыйып, малымыздың көзін бергізсең, айып-анжысыз бітісер едік, — депті.

Ахмет олардың өтінішін қия алмай, ертеңіне жылқыны қоя бергізді. Арғындар жылқысын алған соң, пристапқа барып: «Малымызды Ахметтің ұрыларынан таптық» деп мәлімдепті. Сол кездегі уезд де Ахметке теріс қарап жүреді екен. Дереву полиция жіберіп, бізден екі адамды ұры деп ұстады. Ахметтің өзіне де көр қылуға айналды. Елдің ерлігі сондайда болады екен, біздің басымызды қосып жіберіп: «Жылқы иесі арғындардан бүгін түн қырық жылқы ұрлап алындар», — деді.

Орындадық. Ертеңіне: «Ендігі арманым мына уездің жегіп жүрген көк атының қуырдағын жесем екен деймін, қайтсеңдер де соны қолға түсіріп, елге апарыңдар» деді.

Тоқтау бар ма, әр көшеге тарап, екінді өлетінде уездің үйін торыдық. Үйдей көк атқа кішкене арбаны жегіп, көшірімен уездің қатыны қақпаға келіп кірді. Жүгіре басып біз де жақындадық. Қатын мен көшір үйге кіріп

кеткенде, жүгіріп барып құлақ бауды қиып жіберіп, көк атты міне шаптық... Базардан келген соң, Ахмет сойғызып, қанды қуырдағын жеді...» — деді.

Ескілікті өңгіме аяқталуға айналды. Қой қырқылып болған шамада шалдар үйді-үйіне ыдырады.

V

Үлкен үй гу-гу өңгіме: киіз қарпып жатқан қыз-келіншек, епті бозбалалар, жан-жағын бүргіштеп тіккен өре киізді он бес, жиырма адам ортаға алып, төселген шидің үстіне тізерлеп отырып, қолдан-қолға жүгіртіп жатыр. Біресе киізді шыр көбелек айналдырады; біресе жоғары көтеріп шиге өкеліп ұрады. Ыстық сумен пісіріп тастаған жас киізден буы бұрқырап шығып жатыр.

Көппен істеген жұмысқа адам шаршай ма, әсіресе бозбала жағы қыздыра түседі, көтерген киізді апарып келіншектердің басына кигізеді. Әйел-еркек екі жік болып, кейде алыс та басталады.

Бозбалалардың ішінде Қапан бар. Әйелдердің ішінде Сақып бар. Қапан Сақыппен бір рет қатар отырып қалып еді, Жамақтың қатыны бірдемесін сезген кісідей екеуінің арасына кіріп киікті.

— Бұрын-соңды сол жігіт мұндай орынға келмейтін еді, бүгін неғып келіп отыр? — деп кейбір қатындар күңкілдеген болды.

Бір-екі қатын өзара сыбырласып сөйлесіп, Сақып пен Қапанға кезек қарап күлісті. Бұларына қарағанда, жасырын сырды білген секілді. Бірақ білмесін деп жүрген Қапан емес қой, жұрттың сезгеніне қуанбаса, күйінбейді ғой, әйтсе де Жамақтың қатынының қызғанған кісі төрізденіп араға келіп кіргеніне ашуы келді. «Ақсақ ит, сыбағанды берейін» деген ойға мініп, бозбалалармен көз қысып ымдасып, киізді бір көтергенде, ақсақ қатынның басына апарып кигізе қойды. Ақсақ қатын қапелімде сасып қалса да, артынан киізден құтылып шыққан соң, ашу шығарды.

— Бейбастақ қаңғырғандарды осындай жерге кім шақырады екен, — депті.

Жұрт айыпты осы ғой дегендей Қапанға қарады. Қапан ұялуға айналды. Қатынмен бажылдасып ұрсысуды ар көрді. Көп ортасынан тұрып кету жөне қиын болды.

Қапанның ренжігенін Сақып сезіп отыр екен, Жамақтың қатынына күңк ете қалды:

— Жеңеше-ай, жоққа ашу шақырасың-ау, ойынға адам ашулана ма екен, — деп еді, ақсақ қатын Сақыпқа ажырайып қарады:

— Жанашырың екенін білдік. Бұл жерде кіріспесең де болады!

Сақып қып-қызыл болып, төмен қарады. Сақыптың жақын жеңгесі Күләш төзіп отыра алмай кетіп, ақсақ қатынды тақымдай бастады:

— Бейпіл ауыздығыңды үйінде істесейші, біреудің қызын сен тыюшы ма едің?

— Ойбай, адыра қал, жақының екен, білдік... Жаның ашыса, Қапанмен тамыр қылма!

Үйде отырған қыздар да, келіншектер де ақсақ қатынның сөзін ерсі көріп, беттерін шымшыды. Сақып жыларманға келді. Күләштің жақындық намысы қозып, күйеуіне қарап қатты-қатты сөйледі:

— Осы топтың ішінде қарындасыңның не бар мінін айттырып алайын деп отырсың ба, шірік неме? Ана көк айылдың аузынан қанын келтір! — деді.

Күләштің байы Бөркей дейтін, көп үндемейтін, мінезі томырық жігіт еді. Қатынының сөзі шымбайына батып кетіп, ақсақ қатынды тұра жүндеді. Өз жаулығын өзі айырып, бес саусағын бетіне салып, ақсақ қатын ойбаймен үйді басына көтерді. Жұрт үрпиісіп қалды. Жүгіре басып ентігіп Жамақ та келді. Ай-шайға қарамастан, шеткерек тұрған Қапанды қолындағы таяғымен басқа салып өтті. Абайсызда тиген таяқ Қапанға оңай соқпады, Қапан есі ауып, жерге отыра кетті. Сақып бұрын ойласа да, талып құлаған Қапанды көрген соң, ойбайын салып келіп құшақтай алды. Жұрт бетіне су бүркіп, біраз жатқаннан кейін барып есін жиды.

Қапан есін жиғанда, үйде екі-үш ақ адам бар еді.

VI

Күземде болған төбелес әңгімесі қоюлана бастады. Көп ішінде қызын масқаралағаны үшін Әбілбай, Әбілбайдың туысқандары Жамақпен араз болды.

Оның бер жағында, Қапанның басы жарылып қалған соң, істі жолға жіберіп мүдіртіп жүре ме деп күн бұрын камшылау үшін, Жамақ атқа мінді. Пәле бакқан адам-

ның табатыны Байбол ғой, бұ да оған барып әңгімені бастан-аяқ айтты. Сөз қызға келгенде:

— Әбілбай жасырын сөйлесіп, қызын Қапанға бермекші болды. Саған түнеугі айтқаны алдау, — деді.

Әдейі адам жібергенде бермегеніне Байбол бұрын да кектеніп еді. Оның үстіне, мына Жамақтың сөзін есіткен соң, мүлде ашуға мінді:

— Қазірде өйел ұрғаннан жаман нәрсе жоқ. Бұл қылмыс заңының 507-статьясына жатады. Ол статья бойынша, ұрушы бес жыл түрмеге жатады. Аман болса, Әбілбай мен Қапанның басын түрмеде шірітейін, — деді.

Дау іздеген Жамақ пар атын жегіп, Байболды арбасына мінгізді: қатынды докторға алып барып, бетіне түскен таңбаны көрсетті. Ерсілі-қарсылы он шақты күн жүріп, екі атын бірдей арықтатып, ақырында арызын беріп, үйіне кірді...

Жамақтың істі сотқа жіберуінен Әбілбай да, Әбілбайдың жақындары да кек алайын дейді. Байболдың ашулы екенін сезісті. Байбол араласқан ісін қара болса да үске шығаруы мүмкін. Мал бағып, ошақтың үш пұтынан сұрап отырған шаруаға мезгілсіз кезде жауап беруге қалаға бару да оңай ма, сондықтан бұлар да елдегі законшіктің бірі Балқаймен сөйлесіп, Қапанның жарылған басын докторға бұлар да көрсетіп, Жамаққа қарсы дау қылмақшы болды. Бірақ мұны істеу үшін Сақыпты Қапанға беру керек. Сақыпты беру мәселесі қозғалғанда, Әбілбай шын сөзін айтты:

— Жас бала болса да ауызға іліп кетіп отыр. Пәленшемен жүріпті деген атақтың тағылғаны. Енді одан қашып құтылуға болмайды. Сақыпты беруге қарсылығым жоқ. Бірақ мына Байбол қанды тұяқты адам еді, қазір Жамақты қолына ұстап, күшейіп отыр ғой. Нақ осы күйінде қызымды Қапанға берсем, жоқтан пәле тауып, басымды сотқа іліктіруі мүмкін. Сондықтан әңгіме аяғы басылғанша сабыр етелік, — деді.

Бұған Қапан да көнді. Тиісті адамдарына бұлар да жолығып, Жамаққа қарсы арыздарын жолдады.

VII

Ноябрь іші, күн жылы-шуақ. Қарашаның қары аз күн жатып еріп кеткен. Шалдар «биылғы күз ұзақ болар» деп аңыз қылысады. Ел адамдарының қолы бос, ұзақты күнді әңгіме іздеп қыдырумен өткізеді. Қол босағаннан бергі

елдің қызу кірісіп жүрген әңгімесінің бірі сайлау жұмысы еді: биылғы сайлауда Байбол ауылнай болмақшы. Ел ақсақалдарының бірсыпырасымен сөйлесіп, олардың ризалығын алып та қойған. Өз ойынша, әңгімені бітті деп есептеп еді. Бүгін сол ойынның аяқталатын күні. Кеше сайлаушы келіп, бүгін Көрекең ауылына жұртты жиып отыр. Ел ішіндегі арқасына мінуге жарайтындардың көбі сайлауға келіп отыр. Сайлаумен жұмысы жоқтардың көбін Байбол әдейі шақыртып алған. Сайлау талас болып кете ме деген қауіп де жоқ емес. Оның үстіне, сайлауға келген жігіттің сыңайы келіспейді, Байбол екі ауыл бірдей үйіне қонаққа шақырса да оған бармай, мектеп мұғалімі Қасеннің үйіне барып түскен. Жұрт бұдан өздерінше мағына шығарып, ауылнайлықты Көрекең ауылына байлап кетпесе игі еді дегенді де айта бастаған. Өйткені сайлауға шыққан жігітті Қасен мұғаліммен таныс екен деген лақап бар. Ол рас болса, мұғалім бұрмалап, өзіне төн адамды сайлатады дейді. Міне, осы жөнді ойлап келіп:

— Әй, мұғалім бүлдіріп жүрмесе игі еді, — деседі.

— Мұғалім кімді сайлатады екен, білесіңдер ме?

— Кімді сайлатсын, күндіз-түні соңына еріп жүрген Қапаны бар ғой, соны сайлатар.

— Қапанды?!

Қапанды ауылнай қылады десе, бұл отырған жұрт имам түршігетін секілденеді...

Көрекең ауылы ығы-жығы адам: шеттен келгендер аттарын иіріп байлап тастап, екеу-екеу жекеленіп сөзге кірісіп жатыр. Елдің арты әлі келіп болмаған. Сайлаушының әйелдерді де «шақырт» дегенімен, ауылнай жақын ауылдың әйелдеріне де хабар айтқан екен, көріксіз жайдақ арбаға тиеле мініп, шағаладай болып әйелдер де келе жатыр.

Топтанған аттың жел жағында, ішінде Байбол бар, он шақты кісі сөйлесіп отыр. Бәрі де елдің сүбе билері. Ауылнайлықты Байболдың қанжығасына байлап, басқа орынды мүше қылып бөлгелі отырғандар. Жебелі қара кісі тымағының оң жақ құлағын жымқырып алып сөзге кірді:

— Адам болам деген жастың алдына шығып көргеніміз жоқ. Байбол талаптанған екен, бұған да бол деп отырмыз. Бір ауылнай ел болғанмен, құрама секілдіміз; ішімізде арғын да бар, жаппас та бар, керейіт те бар. Орынның

бәріне алдымызды сайлай берсек, «мүшенің бәрін қыпшақ өз бауырына басты» деп олар мінеп жүрер. Сондықтан Байбол ауылнай болса, «көндилатын» жаппасқа берейік. «Песірін» арғын алсын, біреуін сайлай жатар, — деді.

Бұл кісінің сөзіне былайғылары бөгелгендей болса да, бақылаушы кісі қарсы сөйледі:

— Қыпшақ, сендердің мазақтарың қалмайды, бізге ылғи ойдан шығарғандарыңды бересіңдер. Мүйіздерің шығатын болса, баяғыдан бері болып келесіңдер ғой. Ауылнайлықты бізге де бір ұсынсаңдар қайтеді? — деді.

Бұл Кәрім еді.

— Әй, жөнсіз, шіркін, ұсынғанда кімді сайламақсың?

— Кімді сайлайтынымызды өзіміз білеміз. Байбол сияқты біреу бізден де табылар.

— Байғұс-ау, Байболдың жолы басқа ғой. Байболдың көзі қарақты. Басты кісілермен таныстығы бар. Елге салық түссе де я басқа бір ауыр таян жұмыс болса да зиянын көрмейміз ғой.

— Зиянын сен көрмессің, біз көріп-ақ отырмыз. Қит етсе, тізе көрсетеді, ортамыздағы жесірімізді тал түсте-ақ сатып отыр ғой. Байбол ауылнай болса, мүлде үйтіп жеуден тайынбас.

Байбол ашуланып:

— Әй, сен, кімді айтып отырсың? — деп жүгініп алды.

— Сені айтып отырмын!

— Бөлем, арғын, құтырайын деген екенсің!..

Сөз ерегіске кетті. Жебелі қара кісі кіжінді:

— Ай-қай, баяғы дәуреніміз-ай, мұндайды қарсы келгенде тіліп алушы едік-ау! — деді.

Екінші біреуі оның шашпауын көтере сөйлеп:

— Сайлаушы төрені арқаға таңып істеп отыр ғой, — деді.

Сайлаушы төре жұрт көзіне шешілмейтін бір жұмбақ болып қалды...

Көрекең албары сығыса толған адам. Ауылнай жүгіріп, бөйек боп ортаға стол қойып, бүлініп жүр.

— Төре келе жатыр, — деген дауыс естілді.

Ұзын бойлы қара жігіт қолындағы папкасын әкеп столдың үстіне қойды. Қасен мен Қапан бірге ере келіп, столға жақын жерге отырды. Жұрттың көзі төреде, Байбол

жағы Қапанға ала көзімен қарап, атып жібергендей болып отыр.

Сайлаушы ауылнайға мәжіліс аш деп еді, қалай ашуын білмеймін деп, ауылнай шегіншектей берді. Сайлаушы мәжілісті өзі ашып, мәжіліс басқарушыларды сайлауын өтінді. Қасен бірден Қапанды атады. Екінші жақтан біреу Байболды атады.

Сайлаушы:

— Мәжіліс ағасы Қапан, хатшысы Байбол, — деп жариялады.

Қапанның Байболдан жоқ жерде жоғары шыққанына жұрттың бірсыпырасы танданды. Бірсыпырасының іші күйіп, көңілдеріне шөк ала бастады.

Күн төртбіндегі бірінші мәселе — мемлекетіміздің ішкі-сыртқы күйі туралы еді. Бір жағынан, мәселе жұрттың ұғымына терең болған соң, екінші жағынан, өкіл сөзге олақ болғандықтан, бұған көңіл қойып тыңдаушы жан болмады. Жұрт өзара сыбырына кірді. Ысқақ дейтін кесір сөзді біреу Байболды сықақ қыла:

— Байбол қанша тыраштанса да, Қапанға хатшы болудан артыққа бара алмай жүр екен ғой, — дейді.

Байбол жағының бір жігіті мұның өзілін шам көріп, қатты сөз айтады. Екеуі ерегесіп, дауыс шығарып боқтауға айналды. Баяндамашы сонымен «герман үкіметі...» дей бергенде, Ысқақтың «өкеннің аузын...» деп біреуді салып жібергені көрініп қалды. Жұрт ойпаң-тойпаң, боқтау, арашалау, кімнің кімге жақ екенін айырып боларлық емес...

Жанжал зорға дегенде басылды. Байбол Ысқақты өкілдің алдына жетелеп өкеліп:

— Мынау жиылыста төбелес шығарды. Бұл — контр. Протокол істеп, мұны түрмеге айдау керек! — деді.

Баяндама аяқталмай қалды. Жұрт асығатын болған соң, бірден сайлауға кірісілді. Өкіл сөз алып, сайланатын адамдардың тізбесін оқып шықты.

— Төрағасы Қапан Жаманбай ұлы, мүшелері Ерім ұлы Көрім, Жақай ұлы Құлабай...

Байбол ұшып тұрды.

— Сайлау еркі халықтың өзіне берілу керек. Бұл тізбедегі адамның біріне де риза емеспіз! — деді.

— Риза емеспіз! — ауқым жағы шулап қоя берді.

Өз жағының адамын атаған соң, Қисық жағы жым болып, үндемеді.

Барлыбай дейтін мырза бөркін қолына алып, жүгініп отырып сөзге кірісті:

— Сайлау жұмысына бұрыннан таныспыз ғой. Мұндайда ақсақалдар ымырасымен іс істеуші едік.

Өкіл оны иекке алып кетті:

— Сіз байсыз ғой?

— Күн көргіштігім болмаса, байлығым жоқ.

— Малайың бар ғой?

Барлыбай үндей алмай қалды.

— Сайлау ісінде сіздің жұмысыңыз болмасын. Өзіңіз кейінірек отырыңызшы, — деп оны тұжырып тастады.

Аяқ алысын байқаған соң, басқалар үндей алмай қалды.

— Ал осы тізбедегі адамдар сайлансын дегендерің қол көтеріндер!

Әйелдермен қоса санағанда жүз жиырма адам қол көтерді.

— Кім қарсы?

Сексен адам қарсы болды. Бәрі де ауқым тобы екені анықталды.

Байбол тағы тұра келді:

— Сайлауға әділшілік жоқ. Тізбені ел көрсетіп отырған жоқ, ол — бір; екінші — сайлау Қисыққа қараған елде болып, олардың әйелдері қатынасып отыр. Біздің елдің әйелдері шақырылмай, үйде қалып отыр, сондықтан копия алып, ізденеміз!.. — деді.

Бірен-саран жігіттер ғана Байболдың шашбауын көтерген болды. Көпшілік жағы: «Жау кеткен соң, қылышыңды боққа шап» деген ғой» деді.

Қапанды ауылнай қылып, жиылыс тарады...

VIII

Қаланың өзен жақ тар көшесімен қаздай шұбырып үш адам келе жатыр. Ымырт қаранғысы. Көше қойыртақтанған батпақ, кейде аяқты ұстап жібермейді. Ерсілі-қарсылы жүрген адамдар сиырдың ізіндей ғана соқпақ ізбен шұбырып жүреді.

Көшенің мүйісіне келгенде, батпақ бұрынғысынан үдеді. Алдыңғы жағында келе жатқан Байбол еді. Ырсылдап терлеп, бөрікті қолына алды. Күлімсіреп, арт жағына еңге-

зердей имиген, қыр мұрынды қара орыс мұрты тікірейіп, Байболға тақалып тоқтады.

— Әй, Иван-ай, тіл алмайсың-ау, дайын тұрған пар атқа мінсек қой, әлгіде зырқырап келіп қаламыз.

Иван да күлімсіреген төрізденді. Бірақ атқа мінуге қарсы екендігін тағы қайырып айтты:

— Жарамайды, осы күні біреуді біреу бағып жүреді, көзіне түстік дегенше, сөзге қоса бастайды, — деді.

Ең артқы қаба сақалды қара кісі еді. Басындағы жалбайы милықтанып, буы бұрқырап терлеп, ентіккендей болып тұрды. «Төрелермен» сөйлесуге өзін лайық көрмесе де, бақытымды сынап көрейін дегендей ештеп қана үнін шығарды:

— Ойпырым-ой, жердің түбі екен ғой, — деді.

— Ауылнай болатын адам мұндай жүрісті көпсінбеу керек, — деп Иван оны төлкек қылып қойды.

— Иван дұрыс айтады. Тегін жатқан нәрсе бар ма? «Мехнаттанбай, рахат жоқ» деген ғой, — деп Байбол көтеріп қойды.

Іздеп келе жатқан жерлері бұрыштағы тас үй екен. Маңдайында жылтыраған электр оты жалғыз көзді пері секілденіп тұр. Бұлар төніп есікке келгенде, ұйқыдан маужырап тұрғандай біреу төлтіректен шығып, екпінімен ауылнай болғыш мырзаны иығымен қағып өтті. Мырза сескеніп, қорқып кетті. Байбол онымен байланысайын деп еді, мырза араға түсіп, өңгімені басқанша асықты.

Үй іші толып жатқан бөлме. Гу-гу өңгіме. Сылдыраған шынының даусы, кірген қарқында мырза таң қалып, аңырайып аузын ашты. Байбол бөрімен таныс секілді. Жүгіріп ана бөлмеге бір, мына бөлмеге бір барады. Бұрыштағы бір кішкене бөлмеге үшеуі келіп отырды. Жалаңдаған жас жігіттер бөйек болып жүгіріп жүр. Ә дегенше болмай столдың үстін шыны қаптап кетті.

Иван мырзаны иыққа қағып:

— Бағғыдан бері жиғаныңның игілігін көр, әйдө, іш, — деді.

— Ал ендеше, байдың жолының болуына ішейік, — деп Байбол стақанын көтеріп алды.

Бұрын ішіп көрмеген нәрсесі болса да, бай тартына алмады, ішпесе, қонағының көңіліне келетін секілденді. Бастапқы кезде пиваның күрмек дәмі ауызға білінсе де,

іше келе үйренді. Шыны артынан шыны алмасылды. Бай ықылық атып, басы айнала бастады.

Түнгі сағат 12-де үшеуі теңселіп тысқа шықты. Бұрышты орала бергенде, байдың аяғы тайып кетіп, батпақты сүзе құлады, бет-аузы қап-қара балшық болып, сүрініп-қабынып тұрып жатыр:

— Байбол, — деді.

— Әу.

— Іс реттелетін бе?

— Біз кіріскен соң, іс реттелмеуші ме еді, Қапанды түрмеге тықсам, ісін саған алып берсем, одан артық не керек? — деді.

IX

Кешкі мезгіл, үй іші қара көлеңке. Бұрыштағы сандықтың үстінде Қапан домбыра тартып отыр. Теректен істеген ақ домбыра сабаған сайын безілдеп, өлдеқайдағы күндерді еске түсіріп отыр. Өмірдің қайғылы кезі еске түскенде, домбыра мұңды күйге түсіп, жыламсырап, қуанышты күндерді ойлағанда, аспанға шарықтап, бұл-бұлдай сайраған секілді болады...

Қапан не көрмеді, екі жастан жетім қалып еді; екі-үш жыл кісіге жалданып, інісі ер жеткен соң, жалдануды тастап, үйінде отырды. Жұмысқа қыры болмады. Ертеңді-кеш айналдыратыны ақ домбыра еді. Ауыл көршілері Қапанды ұнатпай қарап: «Кедейдің кербезінен сақта» деп мысқылдай күлуші еді. Қапанның ол кездегі ісіне қарай олардың күлуге жөні де бар еді.

Қапанның азырақ түзеле бастағаны бұл ауылға Қасен мұғалім болып келгенінен былай қарай еді.

Ел себепкер болды ма, қаладан келген сайлаушы себепкер болды ма, өйтеуір, ойламаған жерден Қапан ауылнай болды. Бір жағынан, ауылнай болып, екінші жағынан, өзінің сүйген қызын алып, осы соңғы төрт айды Қапан қызықты тұрмыспен өткізді. Бұрынғы қайғының бөрі де қойылған төрізді. Алдағы өмір бұдан гөрі де қызықты болып өтетін төрізді...

Ауылдың көзінде өзінің беделі өсейін деді. Кедей-кепшіктің Қапан ауылнай болғаннан бері белі көтерілейін деді.

— Үкімет өзіміздікі, ауылнай өзіміздікі, бөлем, байлар енді көзінді ашып қара!.. — деп, Кәрімнің даусы бұрынғыдан да ашық шығатын болды.

Ауылнайдан қорқып үрпиіп, соған жарамсактануға асығатын ел шаруалары Қапан ауылнай болғаннан былай еркін дем алып, Қапанды өзімсініп, кеңес жұмысының не екенін сезіне бастады.

«Бізге қалған не сөз бар? Бізді кім елейді?...» деген сияқты үмітсіздікке салынған жас жігіттер де, Қапанның жоқ жерден ауылнай болып кеткенін көрген соң, жігерлері көтеріліп, әңгімеге бұлар да үйірлесе бастады. Жұмыстан қолдары босаса, Қапанның үйіне жиналады. Жастардың бастары құралса, Қасен олардың ортасына келіп газет, журнал оқиды; жастардың жігерін өсіре сөз сөйлейді. Сөйтіп жүріп он шақты жігітін басы құралып, кешкі мектеп те ашылды. Сауатсыздар мектебіне кіріп, бірен-саран әйел де оқи бастады. Оның бірі Сақып еді. Үйінде жүргенде ынжықтанып, кісі бетіне қарауға ұялатын қыз, мұнда келгелі ашылып, Қасеннен оқып хат тануға да айналып қалып еді...

Бірақ әлдеқалай жалғыз отырып ойға шомса, қызықты өмірмен қатар Қапан алдағы өмірінде қорқынышты да сезгендей болады. Әлдекім мұның істеген ісін аңдып жүріп, кезінде шалып қалатын секілді болады.

Ауылнай болғанына төрт ай. Төрт айдың ішінде Қасеннің нұсқауымен Қапан көп істеді. Бұрынғы ауылнайларға қарағанда, ел кедейлерінен мақтау алды. Бірақ жақсы ісімен қатар бірер білместігі де болды. Қапан оны Қасенге айтса, сөз жоқ, істетпейтін еді.

Ауылнай болып іс алған соң, Қапан өзін ірі кісі болдым деп ойлап еді, ел арасындағы жұмысқа ылаумен жүруді лайықсынбай, Ырысбай деген байдан барып аттың майын сұраған. Ырысбай қандай қу адам. Бұрын есігінен қаратпай жүрсе де, ауылнай болған соң, ескі күйін бірден өзгертіп, қадірлеп төріне шығарған. Бұрын «қаңғырған неме қайдан келді» деп жиырылатын бәйбіше де бұл жолы Қапанды ашық жүзбен қарсы алып, «қайным» деп өзілдескенде, Қапан жұмысын айтқан соң, бай бір-ауыз сөзге келместен: «Жылқының маңдай алды еді, саған беремін» деп тор төбел атты берген. Атты нөкталап бергелі тұрғанда, Ырысбайдың інісі қалтасынан бір қағазды алып: «Ертең базарға жүрмекші едім, мал сататын едім, мынаған мөр басып берші» деп, бір қағазға мөр бастырып алған.

Атты үйіне әкелген күннің ертенінде-ақ: «Қапан ауылнай болмай жатып пара алуға айналды» деп ішінде күңкілдеушілер де табылды. Әңгіменің шет жағасын Қасен естіп, Қапанға ренжіп: «Жаяу жүрсең де, Ырысбайға жоламауың керек еді. Ұры ұстайды деген сыбыс бар, енді сақ бол» деп ақылын айтып еді, Қапан сол жерде мөр бергені есіне түсіп, не қағаз екенін оқып барып мөр баспағанына өкініп, санын соғып еді. Содан бері жатса-тұрса ойынан қалмайтын. «Ырысбай баласына берілген мөр, ұрлық мал болып, иесі табылып қалып, жазалы болып калам ба» деп ішінен ойлап, үрпиеді де жүреді.

Кешкі қараңғылықта отырып ойға шомған соң, Қапанның ойына осы мөр келіп түсті. Бұрынғыдан бетер қорқыңқырап: «Егер біліне қалғанда қайтер едім? — деп ойлады. — Кеңес үкіметі кедейдің үкіметі ғой, менің бірер істеген қатемді кешпес пе? Әлде басқаларға үлгі қылу үшін, ел арасында бұзықтықтың тамырын жою үшін, біліне қалса, шынымен жазаландырар ма екен?...»

...Мектеп үйі, сығырайған кішкене шам. Есік жақтағы байлаулы қозы, лак, бұзау бырт-бырт күйсейді, ыңыранып қасынады. Дала жел, жазғытұрғы қара суық. Жел екпінімен терезеге әлденелер келіп тырсылдатып тиеді. Жел сызғырады, аш қасқырдай ұлиды. Қою қараңғылықты жамылып, адам өмірінің келешегіне атпас таң өзірлеген төрізденеді... Әлдеқайда лапаста ма, әлде қой қораның төбесінде ме, ұйлыққан иттердің маңына бара алмай, ақсақ құтпан ұлиды. Ұлығанда, аянышты даусын неше құбылтып, үзіліп ұлиды. Қазақ әдетінде ит ұлудан жаман не бар? Ауылды ма, әлде ауылдағы бір аяулы адамды ма аңдып тұрған пәле бар ма? Әлде өзірейіл қармағын дайындап, бір сырбаздың жанын тартқалы тұр ма?!

Үстелге сүйеніп, көзі үмітсіз мөлдіреп, Қапан ауыр ойға батып отыр. Аз күнгі қызық көргені түсі секілденіп, енді шықпас шыңырауға батып бара жатқан төрізді... Жел ұлиды, табиғат та, жан мақұлық та Қапанға келетін бір ауыр-малықты сезіп, бәрі де жыламсырап, аяушылық қылған секілді.

Қапан күрсінді, ұйқысынан оянған адамдай жан-жағына қаранды. Жанындағы Қасен тұнжырап, ескі істерді ақтарып отыр. Бірінен соң бірін аударады. Қапанның қолы

койылған мөрлі қағаздар көзіне түсіп жоқ болады... Мұны неге аударады екен?... Қапанның тағы бір қылмысты ісін тапқалы отыр ма? Әлде Қапанға келетін жаманшылықты жоюдың бірер шарасын қарастырып отыр ма?..

Қапан төзіп отыра алмады:

— Енді қайтеміз? — деді.

Қасеннің ойында да осы сұрау еді: «Енді қайтеміз?..»

— Өзі қалай болған екен, сен ашып айтшы, — деді Қапан.

Қасен алдындағы қағаздарды азырақ жия түсіп:

— Әңгіме биылғы Ырысбайға берілген мөрде болып отыр ғой, — деді. — Сол ат ұрлық екен ғой. Оны мына Сәрсенте сатқан екен. Байбол тіміскілемей жүре ме. Түбі шикі екенін біліп, керейден бір кісі әкеліп ие қылған көрінеді. Куәсі Жамақ дейді.

— Ырысбайдың інісін де ұстай ма екен?

— Ырысбайдың інісі ұсталар ма, Байболмен ауыз жаласып «сенен сатып алдым» деп жауап берген көрінеді.

Қапан бұрынғысынан да жаман үрейленді. Айналасының бәрін жау қамап, шыға алмастық ұйыққа батқан тәрізденді. Жан ұшырып, кейіп кетті.

— Апырым-ай, менің ұрлық қылмайтындығыма, менің сол атты сатпайтындығыма бүкіл ел куә емес пе?! Сен өзін де соған куә болмайсың ба? — деп Қасенге қарады.

Қасен куә болады ғой. Бірақ іс Қасенге тіреліп отыр ма? Ертең сот бола қалса, «мөрді неге бердің демей ме». Соған беретін жауап Қасенде де, Қапанда да жоқ қой...

Екеуі де сөзді доғарды. Екеуі де терезеге көзді қадап, ызғарлы желдің сызғырғанын, ақсақ құтпанның өлдеқайда көмескі дауыспен үзіліп ұлығанын тыңдады... Істің ақыры немен бітері белгісіз: жол тауып шыға ала ма, әлде мәңгі адасып кеткен бойымен кете бере ме, ол жағы қараңғы секілденді.

X

Қапан ұсталып, түрмеде төрт ай жатқаннан кейін сот болды. Сотқа куә болып Байбол, Ырысбай, Жамақ жағынан оннан аса адам келді. Қапанның ауылдастарынан, қайын атасы Әбілбай жағынан жан келмеді.

— Егер куә болып аттап басушы болса, Қапанмен қоса түрмеге тықтырам! — деп Байбол күшті соқса керек.

Сотта Қапанды жақтап жалғыз-ақ Қасен шығып еді, Байбол жағы көптеп бүктеп кетті.

— Өзі ұрлықтас, олжалас болған соң қорғап тұр, — деп Байбол шап берді.

Сот куәлардың төндіруімен, ұры деп тауып, Қапанды үш жыл түрмеге салуға қаулы алды. Қапанның келейлігін, бұрын сотта болмағандығын еске алып, жазасының бірсыпырасын кешті. Бірақ бұл хабар елге «Қапан түрмеде он жыл жататын болыпты» деп тарады.

Қапан ұсталғаннан бергі өмірін Сақып жылаумен өткізіп келіп еді. Енді мына «он жылға жататын болыпты» деген хабар естілген соң, мүлде дағдаруға айналды.

Әке-шешесі күн құрғатпай келіп, Қапан ұсталғалы үйіне шақырумен болды. Ондағы мәнісі Қапан ұсталып кеткен соң, Байбол Әбілбайға кісі салып: «Сыйынған құдайын түрмеге тықтым. Енді Әбілбаймен сөйлесем, маған дос болам десе, ана қызын азғырып маған алып берсін; болмаса, менен жақсылық күтпесін» депті. Әбілбайдың жақындары бәрі де көлеңкесінен үркіп отырғандар: «Қайтсең де Сақыпты азғырып алып бер. Бір қыз үшін басымызға пәле тілеп ала алмаймыз» деп қысыпты. Екі жақтап қысқан соң, әке-шешесі сасып, Сақыпқа барады. Жылап отырып жайларын айтып: «Түбінде көре жатарсың, әзірге бізді пәледен құтқара гөр» деп жалынды.

Сақып әке-шешесінің бұл өтінішіне баста қарсы болып: «Дүниеден қаңғырып өтсем де, Байбол босағасын көрмеймін» десе де, Қапанды он жылға жататын болды деп есіткен соң, не қыларын білмей, сасады. Сақыпқа сүйеніш болатын жанашыр Қапан да жоқ. Енді не қылмақ керек? Кімге ақылдаспақшы? Апырым-ау, қызғылықты өмірдің шынымен кері айналып кеткені ме? Қапанмен қосылғанда өмірлік бақытты болдым деп ойлаған жоқ па еді? Сол бақытты бұдан қызғанған кім?! Шынында, Сақып бақытты болуға, Қапанмен қосылып қызықты өмір өткізуге лайық емес пе? Сүймеген, өмірлік жауы деп санаған Байболға қалай ғана әйел болып бармақшы? Жылаған көздің жасын көретін кім?..

Сақып талды...

Әке-шешесі, жақын ағалары болып:

— Қайтсең де барасың, — деп сіресіп отырып алды. Тіл алмаса, көтеріп арбасына салып жіберулері анық еді...

1924 жыл.

ҚАЙНАҒА ӨТІРІК АЙТАДЫ

Досмағамбет ауылнай болып сайланғанда 8-ауылдың мазасы кете бастады. Бұрын Зөкір, Зілмандар ауылнай болып жүргенде үйезден, болыстан келген өкілдер ауылнайдың үйінде жатып жұмысын бітіріп аттанып кеткенін жұрт бір-ақ біліп қалушы еді.

— Ауылнайдың үйіне бір өкіл келген екен, сол Қалжекең үйіне түсіп, тоқты сойдырып жеп кетіпті, — деп бұл хабардың өзін де байдың үйіне қымыз іше барған қыдырмалар естіп, елге солар жаюшы еді. Өкіл кім екен, неге келіпті, не бітіріп қайтыпты? Мұны керексінетін адам жоқ сияқты, өйткені елдің қарауынша, ондай өкіл елге керекті бір жұмыспен емес, әшейін қыдыру үшін, ет жеп, қымыз ішу үшін, ауылнайдың жұмысын тексеру үшін келеді.

Досмағамбеттің ауылнай болуы-ақ мұн екен, келген өкілдер ауылды аралайтынды шығарды. Бүгін біреу, ертең екіншісі келіп, ауылдың адамын жинап, ананы бір, мынаны бір сұрайтын болды. Кейбіреулері жылмаңдап, адамның іші-бауырынан өтіп, ауылдың жастарын өуейілendirетінді шығарды.

— Апыр-ай, осының өзі келіспеді-ау! — деп бірсыпыра шалдар күрсініп, сақалдарын сипай түседі...

Осы Досмағамбет, жаздың бір өдемі күнінде, ауыл ақсақалдары қымызға қанып көлеңкеде жатып, тыныштыққа жаңа кіре берем дегенде, Сәкең ауылын у-шу қылғаны!.. У-шу болмастық жұмыс па, ауылдың қыз-келіншегін жинап үгіттемек, сабақ оқытуға жазбақ, Артықбай дейтін бір собал осы ауылдан селсовет болып сайланып еді, сол Досмағамбеттен жаман дінкілдеп:

— Қыз-келіншек түгел жиналсын, бірі қалмасын, болыстан өкіл келді, соның сөзін тыңдайсың! — дейді.

— Бармаса қайтеді, — деп Демесіннің қатыны сұрау қойып еді.

— Бармасаң, протокол істейді, «под сот» кетесің, — дейді Артықбай.

— Ой, жағыңа жылан жұмыртқаласын, қағынғырдың сөзінің жаманын қарашы! — деп, бір қатындар Артықбайды қарғаумен жүр.

Бірақ протоколдан қаймыкса да, өкілдің сөзін тыңдауды әуес көріп, ауылдың жас әйелдері түгелге жақын жиналды.

— Бізді шақырған төресі қайсы! Е, мына біреу ме? Құжырайған біреу ғой, — деп жас әйелдердің біреулері өкілді тәлкек қып жатыр.

— Жай шақырып па, келін?.. Масқара-ай, не сұмдықты көрерміз-ау, енді әйелді де тыныш отырғызбайын дегені ғой, — деп бір кемпірлер шүйкелеген жүнін шынтағына іліп алып, әркімнің аузына барып бір телміреді.

Көлеңкеде жатқан ақсақалдар, жігіттер, пысықтар, көйлекшен, дамбалшан, жалаң аяқтарына кебіс киіп, қымыз кернеген қарындарын сипай түсіп, ауылдың тұс-тұсынан олар да ағыла бастады. Дүйсенбайдың қикайған кішкене үйінің көлеңкесі бұл жиналған адамның жартысын да сыйғыза алмады. Жиналғандардың көбі күн көзіне шақырайып, бірсыпыралары желендерін жамылып, көлеңке іздеді.

Көзі ойнақшыған қара әйел ыстықпен быршып, мұрнының ұшы тершіп, маңындағы әйелдердің бәрін ауыз жигызбай күлдірумен болды.

— Қойшы, Бикасап, біреу естіп қалар, ұят-ты, — дейді бір әйел салмақты кісіміп.

— Е, несі бар, бозбаланикі бозбала болсын, сақалы желбендеп шалдарға не жоқ! Солардың бір жиылысына да барып көргеміз жоқ қой, өмірімізде көрген бір жиылысымыз екен, өзімізге жеке берсе қайтетін еді?! — дейді әлгі қара әйел Бикасап.

Шалдардың кейпі тұнжыраңқы, тыныш жатқан жерінен біреу еріксіз оятып әкелген секілді.

— Әлгі ауылнай қайда? Неге бастамайды жиылысын? — дейді біреуі қабағын кіжірейтіп.

— Бәйсеке, асықпаңыз, әйелдердің әлі келіп болмағаны бар, — деп Артықбай бір бүйірден қойып қалды.

Артықбай сияқтылардың Баймағамбеттерге басалқы айтуы қызық-ау. Бәйсеке Артықбайға оқты көзімен бір қарап, күлдіретінен келсе, атып жібергендей болды.

— Келіп болмады деген не? Бірсыпыра жұрт отыр ғой, келмейтін қатындарды зорлап әкелмек пе? Бастасын әрі, жиылысын, — деп Кебекбай, жалаң аяғын соза түсіп, көсілді.

Дүйсенбайдың үйінен сылаң қағып Досмағамбет шықты. Отырғандардың жастар жағымен жымымдасып қарасты да, шалдарға қарағанда жүзін суыта түсті.

— Біз әйелдерді жинап отыр едік, шалдар күнсіп отырмаймыз десе, үйлеріне қайта берсін, — деді.

— Ау, мұның бізге кет дегенің бе? — деп Кебекбай онымен ілінсе түсіп еді, ауылнай именбей, саспай ғана жауап берді.

— Асыққандарға айтқаным ғой, асықпағандарың кешке дейін отырам десеңдер де рұқсат!

— Уа, тоба!.. Мұндай да сөз есіттік пе? — деді Баймағамбет отағасы күрсініп.

Үй арасын қуалап соққан құйын Бөйкеңнің сұлу сақалының ұйқы-тұйқысын шығарып, ауылнаймен қосылып о да мазақ қылған секілденді.

Ауылдық кеңес ағасы жиылысты ашық деп жариялады да, болыстан келген өкілге сөз берді. Ашаң жүзді, аққұба жігіт портфелін сүйреп топтың орта шеніне келді де, «маған керегі осының қайсылары» дегендей боп, аларған көзімен тұнжырап отырған көпті сүзіп бір қарап шықты. Бетін әйелдер жағына бере отырып, портфелінен қағаздар шығарды. Шетке төмен шашырап отырған әйелдер бірін бірі жеңінен тартып, өкілге таман төне түсті.

— Бай-бай, біздің ауылдың қатындары-ай, — деп қызыл шырайлы кербез әйел тыржиып, далаға қарады.

— Бізді неге жазғырады, шақырған соң келіп отырғамыз жоқ па?! — деп Биқасаппен бірге отырған әйелдер күңкілдесті.

Өкіл сөзін бастады:

— Жолдастар! «Оқыған жарық, оқымаған көн шарық» деген нақыл да бар ...әрбір асбасшы әйелге дейін үкімет жұмысын жүргізе білсін» деп ұлы ұстазымыз Ленин өсиет қалдырған...

Өкіл оқудың маңызын бірсыпыра түсіндіре келіп, осы ауылдан сауатсыздар мектебін ашатындықтарын, соған әйел-еркегі қалмастан оқу керектігін, осы жиылыста оқимыз дейтіндердің тізімін алатындығын айтып сөзін бітірді.

— Ал сұрауларың бар ма?

— Түсінікті ғой, бұрыннан түсініп жүрміз, — деп еркектер жағынан төлкек қып күлгендер болды.

— Ау, осының өзі ықтиярлы ма екен, соны сұраңдаршы, — деп шеткерек отырған жылтыр қара кісі өңештеді.

— Сұрасан, тілің байланып отыр ма?

— Жок-ау, сұрағаным ғой.

— Әбден ықтиярлы, зорлау жоқ.

— Ендеше, тоқал алған қатыным бар, келінім бар, екеуі де оқымайды.

— Е, оқымайтынын сіз қайдан білесіз?

— Енді, білгенім ғой. Мен айтқан соң, оқымайды ғой...

Өкіл шіміркеніп, оған түсініс беріп жатыр.

— Жоқ, шырағым, зорлаймын десең, өзін біл, әйтпесе, оқымайды...

— Жолдас, мен бір ауыз сөз айтайын ба? — деді денелі келген қарасұр кісі.

Сұлу мұртын ширатып бұрай түсіп, көпке қарап күлімсіреді:

— Ауыл біздікі. Осы ауылдың не ойлайтыны, не айтқысы келіп отырғаны бізге аян. Үкімет жұмсаған соң, келесіздер ғой, келгеніңіз әбден жақсы... Бірақ мен білген ауыл болса, мұның ішінен оқимыз деп құлшынып шығушы бола қоймас. Бір-бір қара сирақ баламыз бар, соларды оқытып алсақ та аз олжа емес қой... Солай шығар, шалдар? — деп ол жағалай қарап еді, алқа-қотан отырған еркектер жағы бірден көтеріліп, мұның сөзін қостап, араның ұясындай боп гуілдесті.

Әйелдер жағы жым-жырт. Жаутандаған көздер кім не айтар екен, кімнің аузынан жылы сөз шығар екен дегендей боп біріне бірі қарасады.

— Осы әйелдер жағы неге үндемей отыр? Айтсандаршы оқығыларың келмесе, оқымаймыз деп ашып айтыңдар, — деді Досмағамбет.

— Әйелдердің несін қысасың, олар не айтушы еді, — деп бір сүбе би ортадан киліккенше болмады, Биқасаптың маңындағы әйелдер күбірлесіп, біреулері Биқасапты итермелегендей болды...

Биқасап жаулығының жақтауын кейін қарай ысыра түсіп, ілгері қарай бірер қозғалып алып:

— Қайнаға бекер айтады, біз оқымаймыз деп ешкімге сөз бергіміз жоқ! Оқытушы болса, неге оқымайық. Мына қатындардың бәрі де оқимыз деп отыр... Айтсандаршы өздерің, тілдерің бар ғой, — деп Биқасап жанындағы қатындарға қарады. Ол қатындар қызарысып, біреулері жер шұқып, басын жоғары көтеруге жүзі шыдамайтын сияқты болды...

Аксақалдар, кемпірлер, пысықсыған жігіттер ежірейісіп, самсаған ашулы көздер Биқасапқа қарады:

— О кім өзі?

— Бұл не деген көргенсіз?!

— Байы қайда?

Имек түмсық, кара қожыр жігітті бірсыпыра адамдар іліп-қағып, тілдерінің уын қадап жатыр:

— Ау, сенің қатынын адам болып қалған екен ғой...

— Е, бөсе, біздің ауылдан да біреу шықсыншы!..

Қара бұжыр жігіттің самайынан сорғалаған тер бетін жуып бара жатыр. Жұрттың сөзі шымбайына батып кетті білем, шіміркеніп орнынан тұрып:

— Әй, қатын, жүр үйге! — деді.

— Немене, мені сағынып бара жатырсың ба? Жаңа ғана үйден шыққан жоқ па ек?! — деп, Биқасап күйеуіне өзілмен жауап берді.

Ашуға тығылған күйеуі не істейтіндігін, жұрттың сөзінен қайтсе құтылатындығын нақ сол минутта ашып біле алмады. Ашуланған еркектің қатынын сабауы ресімге кірген сияқты жұмыс қой, ол осыған бой ұрды.

— Әкеңнің аузын!.. — деп, арбиған саусақты құшырлана түйіп, аузы ыржиып, ұмтыла берем дегенде, бір күшті қол кеудесінен тіреп тұра қалды.

— Көзінді ашып кара, ұра алмайсың!

— Неге ұра алмаймын, неге тірейсің кеудеден?

Кеудеден тіреп тұрған Артықбай. Отырғандардың бірсыпырасы Артықбайға түйлікті:

— Ау, сенің неден қимаң қышыды? Ұрса, өз қатыны...

— Қатынды ұрсын деген заң көрдіңдер ме?

— Бетім-ай, масқара болыппыз ғой, ерлі-байлы адамның арасына кіріп, — деп бір кемпірлер аузын қайыстай созып, беттерін шымшыласып жатты.

— Әй, Артықбай, жібер, ұрсын... Қане, көре қалдық, ұра ғой, — деді Досмағамбет сұрлана түсіп.

Білек сыбанған батырың өлденеге бөсенсіп, жыларманға жақындаған адамдай кірпігі жыпылық атып, теріс айналып жүріп кетті.

— Бұларың не? Бұл не деген сұмдық? Біреуді шаптап. Осы шалдарды шақырған кім?.. Шақырусыз келген соң, тыныш қана отыру керек, — деп Досмағамбет бұрқырап, шын ашуға жаңа мінгендей.

— Ау, Досмағамбет, ақырын, жалғыз әкім болған сен емес, — деп Баймағамбет сөз бастап келе жатыр еді.

— Отағасы, сіздің би болғаныңызды білеміз. Ол билігіңіз Николай кезінде болмаса, бізге керегі жоқ. Біраз бұлдіріп болдыңыз ғой, өзіңіз аман-сауыңызда барыңызшы, — деді Досмағамбет мүлде ашуланып.

— Ау, Досмағамбет-ау, кімге айтып тұрсың?

— Нақ мына кісіге! Барыңыз, отағасы, қалжақтың орны бұл емес. Тыңдаңыз. Әйтпесе, оқу жұмысына кесел келтіргеніңіз үшін тиісті шара қолданамыз...

Әкіл жігіт сұрлана түсіп, Баймағамбетке көзін қадай түсіп, бір нәрсені жазғалы жатыр. Өзі өз болып жаннан қаймықпаған Баймағамбеттің жүрегі тап осы жерде тітіркене бастады. Өйткені көпшілік тына қалып, мұның сөзін сөйлеп жатқан ешкім көрінбеп еді, Баймағамбетті жазалауға ауылнай біреу жұмыс істеймін десе, мына көпшіліктің сыңайы соны қостап кетуден тайынатын емес еді. Көпшіліктің осы қалпын Баймағамбет тап осы жерде сезгендей болды.

Баймағамбет сүйретіліп орнынан тұрғанда, өріске беттеген түйедей боп бес-алты шал еріп бірге кетті.

Әкіл жігіт оқимын деушілердің тізбесін жазып жатыр.

— Қалампыр-ау, сені жазалық па?

— Күмісай, сені ше?

— Әлгі біздің жігітті де жазыңдаршы, — деді Биқасап күлімсіреп.

— Е, оның ашуланып кеткен жоқ па?

— Табысамыз ғой, ашуында кек болмайтын...

Екі-үш күннен кейін Сөкең ауылында сауатсыздар мектебі ашылып, қырыққа тарта адам сабақ бастады...

1925, август.

ЕЛ КҮЙЕУІ

Биғаншаның өлімі Жұматай, Сыдық, Байбосын үшеуіне айрықша батты. Жұматай — Биғанша марқұмның күйеуі, Байбосын — ішінен шыққан баласы, Сыдық — қайыныларының ішіндегі ең жан сүйері.

Бұл үшеуінің қайғысы үш түрлі болды: Жұматай қатынсыз қалғанына, төсекте жалғыз жататындығына күйін-

ді; Байбосын мейірімді анасының құшағынан айрылғандығына өксіді; Сыдық шын сырласынан, жанынан артық көретін адамынан айрылғанына қайғырды.

Биғанша марқұм дер кезінде өліп кетті: жасы жиырма-ның үшеуінде еді. Екі беті алмай, көзі мөп-мөлдір қара, тал шыбықтай бұралған таңдаулы сұлудың өзі еді. Биғанша Жұматайға он төрт жасында күйеуге шықты. Жиырмаға келгенше бой түзеу, қатарға кіріп адам болу дегенді ескерген жоқ. Ескермеген себебі, біреуге әйел болып тиген соң, бар міндеті соның қойнында жату, соның тілегін бұлжытпай орындау ғана деп білді. Жұматайдың мінезі де осыған еріксіз әкеліп салғандай еді. Жұматай өмірінде кісімен ашылып сөйлескен адам емес, қабағы жабылып, иығы салбырап, сүзектен тұрған адамша қатып-семіп тұнжырайды да отырады: қайғыға кездесе, құлап қайғыруды білмейді, қуанышқа кездесе, тасып қуануды білмейді, ашуы келсе, шошқа құсап қорс етеді. Нақа бір жадырап кеткендей болса, аузын ыржитып күлген болады. Бірақ мұнысы да нағыз күлкі емес, күлкі болғанмен де, дені дұрыс адамның күлкісінен әлдеқайда бөлек тұрады...

Басқаға қалай көрінетінін кім білсін, Биғаншаға Жұматай тап осылай болып көрінді. Биғанша Жұматаймен бірінші қосылған күннен бастап осы мінезінің бәрін сезгендей болып, бұдан өзгеше мінез шығады деп ойлаған жоқ. Екеуі тоғыз жыл бірге өмір өткізді. Осы тоғыз жылдың ішінде Жұматай Биғаншаның жоғарғы ойын түгелінен жарыққа шығарды да отырды. Бірдеме керек болса: «Әй, қатын» дейді. Даусы күрр... ете қалады.

Ашуланса: «Әкеннің аузын... Түбінді!..» деп жеті атадан қозғайды.

Түн болса, шам сөндіріп жатса, түлкі соғып жатқаннан жаман екіреңдеп болады. Жұматай екіреңдесе, Биғаншаның денесі суық су құйғаннан жаман мұздап, қалтырап кетеді. Бетке тиген демі иттің демінен де жиіркенішті: «Әрі... қой» деп айтатын дәрмен қайда, Биғанша демін ішіне тартып булығып, зорға дегенде: «Байғүс екенсің... не болды? Тым болмаса үйдің іші ұйықтасын да...» дейді.

...Биғанша езіліп, мүжіліп, өзін адам қатарынан шыққанға санап жүргенде, осы Сыдық кездесті. Сыдық кездескенде, алыстан ат арылтып іздеп келген жоқ, ауыл үйдің арасынан кездесті.

Кездесулері де қызық: неден басталғанын, қалай болғанын өздері де білмейді, екеуі әзілдесе кетсе, жүздері жайраң қағып, сөздері жабыса кетеді, сөйтіп жүріп Биғанша Сыдықты ойынан тастамайтын болады.

Орта бойлы, қара бұжыр жігіт. Оң жақ бетінде тыртық дағы бар. Көзі қысықтау. Мұрны қолағаштай үлкен де емес, таңқиған қысқа да емес, орташа. Жебелі келген мұрты бар, әзілқой, сөзшен. Домбыра тартып, аздап өлең де айтып жібереді. Той-томалақта күреске шығып, өзі қатар жігіттерді жығып, бөйге де алып жүр. Ауылдағы бірқатар жас жігіттердің ішіндегі көрнектісі осы деуге болады. Бірақ Сыдықтың әйелі тең болып кездеспеген қара қожыр, атжақты, еңгезердей — еркек пішінді адам. Жас адамның әйелі екем деп имену жоқ, сәмпылдап сөйлеп, үйден үйге жүгіріп өсек тасиды. Сыдықтың қатыны туралы сөз қылғанда, жұрт: «Бір үйге қыдырып барғанда, қатыны үстіне келсе, Сыдық ұялып шығып кетеді екен...» деп өсектейді.

Шын жақындық осыдан былай басталды. Биғаншаның өмірінде бұл бір жарық таң болды. Биғанша қайта жасап, жастық дәуірін өткізуге енді кіріскен сияқты болды. Күн сайын құлпырып, ажарланып, бойы-басын түзеп адам болып, қуанып кетті...

Абысын-ажынның өсегі ұлғайғаннан ұлғайып, шет жағасы Жұматайдың құлағына шалынды. «Жұматай есітсе, я ұрып өлтіріп тастар, я айырып жіберер» деп ойлайтын еді Биғанша, бірақ Жұматай мұны істемеді.

— Ит, сен неге ойнас қыласың? — деп түнеріп келіп, қамшымен тартып-тартып жіберді, Биғанша даусын шығарып жыламады, ұрма деп жалынбады да...

Кешке шам сөндіріп жатқан соң, Жұматай бұрынғысын бастады. Аймалап сүйіп, өзіне қарай тартты. Биғанша ішінен тынып, ернін тістеумен болды: «Мына шіркін малмен бір төрізді екен ғой... Біле-көре мұнысы несі!..» деп ойлады.

...Биғанша, Жұматай, Сыдықтың арасындағы бір-біріне байланыс, жақындық түрі, міне, осы еді.

Осы күймен жүрген Биғанша марқұм болды. Жұматай қатынсыз қалды. Сыдық шын сүйіскен жүректен айрыл-

ды. Жұматайға қарағанда, Сыдықта қайғы денірек. Бірақ Жұматай олай деп ойлаған жоқ: «Сыдықтың жұбаныш қылатын қатыны бар, менің сорым қайнады-ау» деп ойлады. Жұбаныш қылатын қатын болса, Биғаншаны ойламайтындығы, оның өліміне қайғырмайтындығы анық еді.

...Жұматай қатын алудың жабдығына кірісті. Өткен-кеткеннен сұрастыра бастады. «Пәлен жерде бой жеткен қыз бар екен» деген хабарды айтқан адам Жұматайдың бес биесінің қымызын тойғанша ішетін болды. Қыз қандай, сұлу ма, ақылды ма, өнерлі ме? Әлде ақсақ, таз, соқыр, мәжнүн бе?... Жұматай ол жағынан қазбаламайды, «бой жеткен» десе, соған қанағат қылады.

Бойжеткен қыздардың бірнешеуін айттыра барды, бірінің де сөті келмеді. Қыз әкесінің беретін жауабы қысқа:

— Ерік қыздың өзінде, зорлап бере алмаймыз!

Бұл сөзді есітсе, Жұматайдың жыны келеді. Қорс етіп, теріс айналып кетеді. Атына мініп, еліне сызады. Замандастары сұраса:

— Реті келмейді, ерік қыздың өзінде екен, әкесі билеп бере алмады, — деп күңк етеді.

— Ерік қыздың өз басында болса, тіпті жақсы емес пе? Өзімен сөйлесіп, үйлесіп, малсыз өкете қою керек қой!.. — деп замандастары кеу-кеулейді.

Жұматай жақтырмай, ондайға ала көзімен қарайды. Қызбен үйлесу деген не? Әкесі берсе, мал беріп айттырса, некесін қидырып, төсегіне өкеліп жатқызса, «үйлескен» деген сол емес пе? Осыдан басқа «үйлесуінді» Жұматай білген емес. Жұматай болып жаралғалы қазір жасы отыздың алтауына келіп отыр екен. Осы жасының ішінде үйлесу дегенді білді ме екен?! Үйлесу былай тұрсын, қызға қарап бір ауыз сөз айтып көрді ме екен?!..

Жұматай үш ай қатынсыз жүрді. Қатынсыздықтың зары өтті. Бір күні салбырап Сыдықтың қасына барды:

— Жай жүрмісің, Жұматай?

— Жай емес қой... Не қылмақшы ем... нетіп... — деп бірсыпыраға шейін ойын ашып айта алмай тұрды.

Сыдык түсіне қалды.

— Қатын керек-ау, сірә, — деп күліп еді.

— Менің жайымды сен білесің ғой, — деп Жұматай күлген төрізденіп ыржиып қойды.

Сыдык жымындай түсіп, әлденеге көтеріле сөйледі:

— Рас, саған қатын керек. Мен де білмей жүрген жоқ емес едім. Бірақ өзін дамылсыз іздеп жүрген соң, бір ретін келтірер деп үндемеп едім... Менің бір балдызым бар, әйда, соған барайық!

— Бой жеткен бе?

— Бой жеткен...

— Жездем келді, — деп талдырмаш қараторы қыз үйден жүгіріп шығып, қарсы шықты. Сыдықтың иығына асылып, үйге кіргізбей әуреледі. Қыздың әке-шешесі де аңқылдап мәз болып қалды.

— Рәшжан, шөйінді қой. — Рәшжан, етінді ас! — деп қара кемпір үсті-үстіне бұйрықты беріп жатыр.

Рәш күліп жүріп бәрін де істеді. Жұмыс арасында жездеlep Сыдықтың қасына келіп, тізесіне асыла отырды.

— Саған оңаша айтайын деген бір сөзім бар еді.

— О не, жезде, осы жерде айтшы?

— Жайырақ айтармын...

Рәш күлімсіреп отырды да, жүгіріп жұмысына кетті. Сыдык Жұматайға қарап:

— Оңды бала, іскер. Ақылды. Мұны алсаң, қатынға жарисың... — деді.

— Бері кел, Жұматай, — деп Сыдык Жұматайды қораның алдына алып барды. — Әне, көрдің бе, сиырларын байлап жатыр... Мен айттым: «Саған күйеу ертіп келдім, сөйлес, осыған ти» дедім. Барып сөйлес, икемге келер. Бір икемделсе, ар жағын өзің нетесің ғой... — деп Сыдык сыбырлап айтты да, Жұматайды ішке кіргізіп, қақпаны жапты.

Абажадай кең қора. Қаранғыда жұлдыздай жылтырап әр жерден қораның тесігі көрінеді. Мүйіздері сартылдап сиырлардың сүзіскені естіледі. Жұматай есіктің алдында әлі тұр. Не істеу керек?

Қыз жылысып есікке жақындады. Жұматайға төніп келіп, кішкене тұрды да:

— Бұл кім? — деді.

— Мен.

— Не ғып тұрсыз?

— Жай.

Тағы тұрды екеуі қарама-қарсы. Қақпадан сәуле кіріп тұр. Екеуінің де бет ажарлары анық көрінеді. Жайылып

біткен шырпыдай бет-аузы жүн-жүн болып, өңірейіп Жұматай тұр. Қараторы көзі күлімдеп, талдап өрген шашын арқасына бос салып, Жұматайдың баласындай болып Рөш тұр.

...Қорадан шығуын аңдып тұр екен, Сыдық жетіп келіп:

— Немене, сөйлестің бе? — деді.

— Сөйлескен деген не, әкесіне жолығып, қанша мал алатынын білсейші, — деп Жұматай күңк етті.

— Байғұс-ау, алдымен қызды үйірілту керек ғой, қыз көнбесе, әкесі бермейді ғой...

— Қыз көнбейді деген не?.. Алатын малына келісіп, қайтсең де бүгін сол қызды қойныма сал, — деп Жұматай өмірінде бірінші рет жүзін жылытып, жымың етті.

Ертеңіне Жұматай мен Сыдық бөлініп, ауылына екі басқа қайтты.

8 декабрь, 1925.

КҮЛТАЙ БОЛЫС

Алғашқы ерімен екі жыл отасып, ері өліп, Күлтай жесір қалды. Ері өлгенде Күлтайдың қолында бір ат, бір бұзаулы сиыр, жазғы-қысқы үй, салқамданған сайман қалды. Күлтай осы үйдің босағасын аттап кіргеннен Жұмабай дейтін қайның бар деп есітетін, бірақ жүзін көріп танысқан жоқ. Жеңелі болған екем-ау деп Жұмабай қайнысы іздеп те келген жоқ. Ағасы да оны елеп еш уақытта аузына алмайды. Тек күзге қарай соғым керек еткенде, ауылнай сбор жинап ақша тап деп қысқанда ғана ағасы өлгі Жұмабайды іздеп барып, тұрған жылының еңбек ақысын алып, алдағы жылға тағы шегелеп кетеді. Күлтай кейде осы қайнысы туралы ойланып: «Я асқан данышпан шығар да, я дым білмейтін милау шығар» дейтін.

Күйеуі өлген Күлтайға ие көбейді. Қатыны бар тұрса да, «жақындарының ішіндегі бой-басы тұзуі мен ғой» дегендей боп, Бірмағамбет қырындап, Күлтайды өзіне икемдей бастады.

Ата жөнінен тым жақын болмаса да, «Нұрпейіс ақсақалды риза қылсам, маған керте болатын кім бар» деп қатыны өлген Әжігерей мырза иемденді. «Қарындасымды

ешқайсыңа қолжаулық қылмаймын, алам дегенін менімен сөйлесіп аласың» дегендей боп, Күлтайдың елдегі ағасы да келіп жағалады. Жұмабайды есіне алған, о да осы үйдің бір адамы ғой деген жан болсайшы...

Абдол дейтін Күлтайдың немере ағасы мына Нұрпейіспен ішек-қарны араласып жатқан адам. Нұрпейістің өкшесін баса атқа мінген бөлтірік қой. Сондықтан Некеңнің нұсқағанынан ол қайда кетсін, қарындасын Әжігерей мырзаға икемдеп, үгітке кірісті:

— Аш-жалаңаш болмайсың, өзін би, өзін төре бола-сың!.. — дейді Абдол қызықтырып.

Күлтай бұлардың мұнысына ғажаптанып:

— Апырым-ау, осы үйдің тағы бір адамы бар емес пе еді? — десе:

— Ойбай, атама, ол саған тең емес, онымен күн көре алмайсың! — деп Абдол без-без етеді.

Күлтай абысын-ажындарымен сөйлесіп, Жұмабай туралы сөз тартып көрсе:

— Жуас бала еді, үндемейтін еді, бұл елден кеткелі көп жыл болды ғой, — дейді.

Абдол ағасы жылмандап Әжігерей мырзаға икемдеген соң, Күлтай шалқая түседі. Абдолдың мақтаған сөзі Күлтайға шаншу болып қадала береді.

Күлтай қыз күнінен де Абдолға қарсы болып өсті ғой. Күлтайдың бірге туысқан ағасы бар еді. Сол кезде оқып жүруші еді. Күлтайды өлердей жақсы көріп, жас күнінен баулып, хат танытуға себеп болып еді. Сөйтіп жүргенде Абдол ағасы Күлтайды бір кедейге бермекші болып, малын алып еді. Арада бірер жыл өткеннен кейін: «Қаталасыппыз, күйеуің кедей екен, жасы да қырыққа келіп қалған екен, тегі, саған ол тең болмас, басқа біреу табайың» деп, сонда Абдол ағасы бір азғырып еді. Өлгі Күлтайдың оқып жүрген ағасы бұған қарсы түсіп: «Бермесің бар, ол кедейді неге өуре қыласың? Малың неге аласың?» деп, Абдолдың мұнысына қарсы түсіп, «осы жеріңе бар, өлмесің, күнде бір сатылатын мал емессің ғой» деп Күлтайды үгіттеп еді. Күлтай сол ағасының демдеуімен осы үйдің босағасын аттап еді.

Ауыл әңгімесінің көбі Күлтай маңында болып, дәмелілердің саны күн сайын өсе беретін болған соң, Күлтай жұрттың бетін қайтара жауап береді:

— Ешкімнің керегі жоқ, мен өз қайныма тиемін, — дейді.

— Бөрекелде, кісі екен, шанырағын бұзбайын дейді-ау, — деп кемпір-шал жағы риза болып қалады.

— Мына қатын Жұмабаймен бір күн де отырмайды, мұнда бір сыр болу керек, — деп атқамінерлер сенімсіздік көрсетіп, бастарын шайқасады.

— Жеңгесін қосамыз, — деп Жұмабайды адам жіберіп шақыртса:

— Ақысын бұрын алып қойған, күнін толтырмай бара алмайды, — деп Жұмабайдың қожасы барған кісіні төлкек қылыпты.

Жұмабай бір ауыз сөз айтпастан қала беріпті. Күлтай Жұмабайды жібермеген байға бір ашуланса, басына билігі келмеген Жұмабайға екі ашуланды: «Саған кейігенде, мыналарға тиіп кетсем қайтеді» деп те ойлады. Бірақ Жұмабайды сыйлағаннан емес, ағасына, ауыл-аймақтың пысықтарына ерегіскендіктен, Күлтай бұл ойдан аулақ болды.

Жұмабайды Күлтай өзі іздеп барды. Шегір көзді, үрпек қас, сары жігіт еді. Үндемейтін ынжық, момын еді. Күлтай өзін таныстырып сөйлесіп тұрып ауыр күрсінді.

— Байым болса — өлді, бір үйде жалғызбын, қайнымды босатып алуға келдім, — деді Күлтай байға.

Қызыл шырайлы келген, жап-жас әйел. Сөзі мірдің оғындай. «Мұндай әйелдің байы өлсе, ақсақалдардың мұралы беріп, қатын алам деген мырзалар бір жабылып қалар болар еді. Жұрттын осы өдетіне бағынбай, «адамдыққа сән жоқ қайнысын» іздеп жүрген адам таңқаларлық жұмыс-ау» деп, бай бір ауыз сөзге келместен Жұмабайды босатып берді.

— Сенің ниетің арам, соның жылтыраған бетін көрген соң, малайынды босатып отырсың, — деп байды бөйбішесі бұрумен болды.

Күлтай Жұмабаймен қосылды да, шаруашылығын істеп, көп кедейдің бірі боп жүре берді. Ешкімге қолжаулық та болмады, ешкімнің төлкегін де көтермеді.

«Мына жаманды байым бар деп отыралы дейсің бе» осының өзі, «жігітшіліктен құр емес шығар» деп қыңыржақтанғандардың меселі қайтып болды.

Төңкеріс болғаннан кейін, Күлтайдың баяғы оқыған ағасы ел аралап жүріп осы ауылға тап бола кетті. Бірің-

бірі көргеніне екеуі де жаман қуанды. Ағасы коммунист екен, жауапты орында екен, Күлтайға бірсыпыра кітаптар беріп кетті. Содан былай Күлтайға тұс-тұсынан газет, журнал келіп жататын болды. Күлтай үйде отырып соны оқумен болады. Қасымжан сияқты ауылдың хат таниғындары жұмыспенен жүріп ел араласа, бұл үйге соқпай кетпейді. Күлтайдың үйін жағалап:

— Келін шырағым, жаңадан келген газетің бар ма, үйге апарып оқиың, — дейтін болды.

Кейде Жұмабай жұмыстан келіп, төсегінің үстінде ұзыннан сұлап жатса, үй түйтігін бітіре салып, Күлтай оны жағалайды:

— Шаршап келдің бе, мен де баратын ем, апармаған өзін ғой. Өлең тыңдайсың ба, өлең оқиың, — дейді. Жұмабай тыңдаймын, тыңдамаймын деп бір жауап бермей, ыржиып күліп жата береді. Жұмабайдың бұл мінезіне Күлтай әбден үйреніп болған ғой. Сондықтан ол да кектемей, кітабын оқуға кіріседі. Көрші үйде Ыбырайым шал бар. Кітап сөзіне құмар-ақ. Жұмабай жоқта келінге келіп кітап оқы деуге ұялады. Жұмабай келсе, кітап басталып оқылса, күлімсіреп Ыбекен де жетеді. Көрші-қоланңың бозбалалары да жиналады.

— Әй, Мөкен, мұнда кел, өлең тыңда, — десе, от алып жатқан Мөкен:

— Сендерден бұрын тыңдағамыз, — деп күледі.

Ақтам деген бір жылмаң бір-екі жылдан бері, Жұмабаймен құрдас болып шығып, осы үйді жағалайтын болды. Құрдаспын деп Күлтаймен де ойнайды.

— Осыдан сайлау болса ма, сені ауылнай сайлатамын-ау, — дейді Ақтам төлкектеп.

— Мені қайтесіңдер, өкімдік өздеріңе жетсе болмай ма, — дейді Күлтай өзілдеп.

Ауылдық кеңес сайлауы болғанда, Ақтам жоғарғы сөзін шынымен орындамақшы болып жабысып еді, жұрт оны бет бақтырмады.

— Ақтамның не үшін жан салып жүргенін білеміз, — деп өздерінше бал ашқандар да болды.

Күлтай ауылнай болмағанмен, сельсовет мүшесі болып сайланды. Болыстық кеңес съезіне өкіл болып өтті. Бірмағамбет, Әжігерейлер тірі болып оған өткізетін емес еді, әйелден біреу болсын деп сайлаушы жігіт күшпен жібергендей болды.

Байғасқа мен Нұрғожа осы сайлауда болыстыққа тала-сып, ел екі жік боп, екі жағы қолпактап тұрған. Күлтай ауылнай Нұрқожа жағында. Болыстық сайлау орыс поселкесінде болып, екі партия ел қаланың екі жағын алып, біріне бірі жансыз салу, сөз тарту, болыстық съездін өкіліне таласу сияқты жұмыс шегінен асып қызып тұрған. Екі жағы күшін теңдесе, Нұрғожа жағы басым секілденеді. Ашық күреске түсіп Нұрғожадан жеңілу Байғасқаға өлім емес пе, сондықтан ол Нұрғожадан бұрын қайлаға кірді.

— Болыстықты Күлтай келінге байлаймыз, 8-ауыл бізге қосылсын, — деп ол кісі салды.

Сегізінші ауылдан сайланған алты өкілдің бастығы Әжігерей мырза. Әжігерейді бас қып, басқасын белгісіз адамдардан сайлаған. Сол «белгісіз адамдардың» ішінде Күлтай да бар. Бұлар, елдің ойлауынша, Әжігерей қайда болса, сонда болуы керек.

Байғасқаның ұсынысын есіткенде, Әжігерей мырза сықақ қып күлді:

— Қатынға күніміз түскендей болған жоқ, ол мазағы-на еліге алмаймыз, — деді.

Бірақ 6-ның өкілдерінің арасынан күңкіл шығарушы болды:

— Ау, мұныңыздың қандай жөні бар? Болыстықты беретін болса, неге ала қоймаймыз?..

Ақтам бір жағынан астасып толқып тұрған өкілдерді үйірілтіп барады:

— Көнбесе, Әжігерей кетіп отырсын, бесеуің тұтас қосылсаң, Күлтайды сайлаймыз да шығарамыз! — дейді ол.

Өкілдердің ішінде Досақай дейтін шалдау кісі бар. Әжігерейден бөлінсе, басқаратын осы секілді.

— Балалар, Нұрғожаны болыс қылып сайлағанда не мақсұтымыз бітеді? Нұрғожадан көрген жақсылығымыз шамалы еді ғой... Келінді сайлайтыны рас болса, осыған қосылып-ақ кетсек...

Толқи келе Доскең бастаған бес өкіл Байғасқаның жағына шықты. Болыстықты Күлтайға беріп, кандидаттығын Байғасқа жағы алмақшы болды.

«Осымен сайлауды өткізейік, әйел қайдан болыс болсын, кандидаты істі қолға алады ғой» депті-міс деген де хабар тарап жатты.

Дегенмен, сол сайлауда Күлтай болыстыққа аталып шықты. Бекбосын дейтін аздап орысша оқығаны бар бір нысық Күлтайдың кандидаты болды.

Күлтай істі алмақшы болып кеңсеге келсе, бұрынғы болыс Дүйсенбай дейтін ел ағасы еліне жүріп кетіпті.

— Істі сұрап келуші болса, берсін, — деп хатшысына тапсырыпты.

Күлтайдың орынбасары Бекбосын хатшыдан істі алып, болыстықты өзіне икемдеп барады. Болыстық кеңсеге түс-тұсынан ағылып жатқан жұрт. Сол көптің бірі сияктанып Бекбосынның столының бұрышында Күлтай екі күндей жайдан-жай отырды да қойды. «Неге отырсын?» деп Бекбосын да сұрамады. Келген кісілер, болысымыздың түрі мынау ма?» деген секілді боп жымындап күліседі.

«Не істеу керек?...» деген сұрау екі күндей Күлтайдың басын қатырды. Осы әурешілдікке іліккеніне өкіне бастады. Осыған іліктіруге себеп болған Ақтамды да қарғап алды...

Бір жас жігіт болыстық кеңсеге келді де, Күлтайды сұрап, танысты. Жұмыстың қалай жүріп жатқандығын сырттан қарап, бақылаған сияқты болды. Сөйлеспекші боп, оңаша алып шықты. «Ойы бұзық біреу-ау, не айтар екен, көрейін», деп Күлтайдың оған да ашуы келді. Бірақ бұл жігіт Күлтайдың ойлағанындай «бұзық» болмады, бұл болыстық партия комитетінің хатшысы болып шықты.

— Қаладан түнде келіп ем, сіздің сайланғаныңызды естіп ем. Ысмағұл сіздің ағаңыз екен ғой, ол да тапсырып жіберіп еді, — деді өлгі жігіт.

Ысмағұлдың атын есіткенде, Күлтай жылап жібергендей болды. Күлтай осындай талып тұрғанда Ысмағұл қасында болса, бәрін түсіндіріп, жұмысын жөндеп беріп, жөнге салып берер еді-ау...

Болком хатшысы көп сөйлесті. Не істеу керек, жұмысты қалай басқару керек, — соның бәрін айтып берді. Бұдан былай да барлық жұмысына басшылық істеп отыратындығын айтты. Күлтай қуанып, тасып кетті. Осы қарқынмен кеңсесіне барды. Бірсыпыра жуандар, пысықтар Бекбосынды ортаға алып, арыздарын айтысып жатыр еді. Болыстың бұрынғы хатшысы ұры иттей жылмаңдап, Бекбосынға дәйек боп жүр.

— Хатшы жолдас, мен саған жұмыс тапсырайын, — деді оны шақырып алып. — Бірінші, маған осы бөлмеге стол қойып беріңіз. Екінші, Дүйсенбайды шақыртыңыз, келіп, істі тапсырсын; үшінші, қазіргі сағаттан бастап маған қол қойдырмай бір қағаз жіберуші болмаңыз!..

«Мынауың қалай» дегендей боп, хатшы жалтақтап, Бекбосынға қарады. Бекбосын қызараңдап, қысылып қалды:

— Іс алынды ғой, істей береміз ғой, — деді ол күмілжіп.

— Істі ал деп мен сізге тапсырғам жоқ. Жазу-сызусыз істі алып, Дүйсенбайдың былығын мойныма жүктей алмаймын. Тез шақырт, — деді хатшыға.

Бекбосын төмен қарап, қағазын шұқылаумен болды. Арыз айта келген жуандар бұл екеуінің қайсысы бастық екенін біле алмай састы.

— Солай, Рақа, тағы бірде соғыңыз, реттеп берерміз, — деді Бекбосын алдында отырған кісіге.

«Осының жұмысын саған реттетсем бе» дегендей боп, Күлтай оған ашулы түрде қарады.

Күлтайдың болыс болған хабары елге неше түрлі құбылып тарады, неше түрлі өсек жалғанды.

— Бекбосын мен Ақтамның сайлаттырып жүргені көрінеді, қуларға ермек керек қой, — деп күлісті.

Күлтай болыс болып, іс басқарады деп ешкім ойына да алған жоқ, бөрінің де көз тіккені Бекбосын болды.

— Пысық бала ғой, жұмысты дөңгелетіп кетеді ғой, — десті.

Бірақ Бекбосынға жұмысын істетіп алмақшы болып кеңсеге келгенде екінші күйге кездесті. Төменде жаулықты басына түмшалап орап, қағазға үңіле түсіп қызыл шырайлы әйел отыр. Тап тұсындағы үйдің қабырғасын тегісінен алдырып Лениннің суретін іліпті. Көзілдірік киген бурыл шашты хатшы бір қағазды жазып өкеліп, қол қойыңыз десе, өлгі әйел қағазды оқып, қабағын түйе түсіп:

— Бұл қазақшылықты қашан қоясыз, бір айтқан соң болды ғой, — деп, қол қоюдың орнына қағаздың бетін сызып-сызып тастайды.

Қағаздың бетін сызып жатқан қалам хатшының бетін сызып жатқанмен бірдей болды.

Арызшы кісі қайтерін білмей бірсыпыра тұрып, бір кезде бөркін қолтығына қысып, үстелге жақындай түсіп, ары-

зын ұсынды. Күлтай салқын жүзбен арызын оқыды да, қабағын түйе түсіп, арызшының бетіне қарап алды:

— Тоқалыңызды малайыңыз әкеткен екен ғой.

— Сөйтіп арыз беріп отырғаны... Басынып, сізден бір жәрдем болмаса... Тентектің өзін тыйып ұстамасаңыз...

— Неше жыл тұрған малай еді?

— Ойбай, сұрамаңыз, бала күнінен қолымда өскен. Өзім өсіріп, адам қатарына қосып ем. «Жаман адамды асырасаң, аузы-мұрныңды қан қылар» дегендей... көрмейсің бе, — деп арызшы шын мүсәпір түрге кіріп сөйледі.

— Жақсы, үйіңізге барыңыз, тоқалыңыз кетсе, әйелге бостандық. Малайың алса, бірін бірі ұнатқан шығар. Бұйым әкетсе, мініп кетсе, саған сіңген еңбегі бар... Бірақ қате істеген екен, сот арқылы еншілерін түгел алуы керек еді, — деді Күлтай.

Арызшы шал етіне біз сұғып алғандай боп шіміркеніп, кейін шегіне берді.

Күлтайдың кенет жоғарылап кеткені Жұмабайға ауыр тиді. Үйде жалғыз қалды, Күлтай сияқтанып мұны күтетін адам болмай қалды.

— Байғұс-ау, сен де өлмес қамыңды істе енді, саған аспандағы бұлт жуық қой, — деп жеңгелері Жұмабайдың «қайғысына» ортақтасатын болды.

Бір күні ауылнай келіп, Жұмабайға:

— Сені болыс шақыртып жатыр, — деді.

Жұмабайдың көзі адырайып кетті. «Антұрған, болыс шақырады демей-ақ, Күлтай шақырады десе қайтетін еді?..»

Жұмабай барды. Көк төбелі ағаш үй болыстың кеңсесі. Жүрегі дүрсіл қағып, Жұмабай көпке шейін кіруге бата алмай, есіктен сығалаумен болды. Күлтайдың үстінде таза киім, қолында қалам-қағаз. Жетіншінің ауылнайы кіріп еді, ел ішінде атағы бар төуір-ақ жігіт қой, Күлтай соны бүріп ала жөнелді:

— Айтатындарың өтірік, істейтіндерің подлог, сөйтіп отырып кеңестің ауылнайы болмақсын!.. — деп.

Бір рет есік ашылғанда, Күлтайдың көзі Жұмабайға түсіп кетіп:

— Әй, неғып тұрсың, кір! — деп дауыстады.

Жұмабай состиыңқырап кіріп еді, Күлтай күлімсіреп, жанындағы столға отырғызды.

— Ал денің сау ма, жүдеген жоқсың ба? Көшіп келсін деп ем ғой, бұратола келдің бе? — деді.

Маңдайынан тер бұршақтаған жетіншінің ауылнайы, өшейінде Жұмабайды көзге ілмесе де, тап сол жерде Жұмабай болмаған екем деп күнледі.

1925 жыл.

ӘБДІЛДӨ ТӨРЕ

Әбділдөнің кеңсеге келуін аңдып тұр екен, хатшы бала жанына жетіп келді:

— Ағай! Сізге айтатын өтінішім бар еді: үй іші кедей, өке-шешем көрі, жұмысқа жарайтын адамдары жоқ, маған телмірумен отырады... Бірер ай демалысқа шығып, үйдің кәсібін дұрыстап берсем деп едім...

Әбділдө қабағын кіржитіп, шатынап сала берді. Хатшының сөзін шала тыңдап, үстелінде жатқан газетті, қағаздарды аударыстырды, қалтасынан күміс сауытты шығарып, шылымын тартты. Мұржадан шыққан түтіндей екі танауынан түтінді будақтатып отырып, қысқа ғана жауап берді:

— Балалықты қою керек. Әлеумет жұмысын адам өз басының жұмысына араластырмас болар. Өке-шешен өлмес. Жұмысыңды істей бер...

Хатшы бала қипақтап, жүні жығылып, шығып кетті. Оңаша қалған соң, Әбділдө қара папкені ашып жіберіп, делалардың ішінен бір жапырақ қағазды суырып алды. Қызмет қағазына біреуге деп жазған сәлем хат еді. Жазуының бас жағында «орынбасар» деген тасқа басылған сөз адырайып тұр. Сәлем хатындағы сөзі мынау:

«Ержан!

Менің биыл ағамның өлгенін білесің ғой. Кемпір-шал бір жағынан, жесір қалған жеңгем екінші жағынан жылап, шақыртып отыр. «Пыришина убажителный», так што бір айлық демалыс алам ғой деймін. Хатың болса даярла, ертең жүрем...»

Хатшысын айқайлап шақырып алды да:

— Мына қағазды Ержанға жөнелт! — деді.

* * *

Сарманның адырынан асатын қара жолмен бір пар атты желдіріп келеді. Сөңдеп жеккен қос торы ат ауыздығы-

мен алысады. Жылтырауықты әбзел шылдырап, даланы басына көтерген секілді. Май ішінің тамылжыған күні бойды ерітіп, самал лебі бетті сүйіп, денені жайландырып бара жатыр. Құлпырған көк, қызыл-жасылды қызғалдақтар кілемнің түріндей жайнайды...

Таза ауаға шыққан соң, Әбділдөнің көңілі тасқындап, жүрегі алып ұшып, сықсыған көзі өзінен өзі күлкіге бейімделіп бара жатқан тәрізденді. Көтеріліп отырып, өлен айтты. Даусы барылдап, өлдеқайда кеткен секілденді:

«Балықты, қара қоға көлім деп ем,
Байдалы ұзын ата елім деп ем.
Жанбыз деп, Құдай қосса, біз қосылған,
Қалқатай, мен кетерде күлімдеп ең...»

— Сонымен, ақсақалдар не қылмақшы болды? — деп Әбділдө ат айдап келе жатқан көшіріне қарады.

Қара сақалды, еңкек келген қара кісі, қосардағы атты шаужайлап жіберіп, делбені жиыңқырап ұстап, бір қырындап бұрылып, Әбділдөнің сұрағанына жауап беруге кірісті:

— Ақсақалдар не қылсын, сенің баруыңды күтіп отыр.

— Маржан не айтады екен?

— Маржан да сені күтіп отырған көрінеді. «Төремнің жүзін көрмей, еш нәрсе айта алмаймын» деп өкесіне де айтыпты ғой...

Әбділдө аз-кем ойға шомды. Маржан жесір отырған жеңгесі. Ағасы жуан қоныш шаруа еді. Маржан келіншек болып түскеннен байын менсінген емес. Абысын-ажындарымен сөйлескенде: «Бұл Көрімге қатын болып бір күн де тұрмас едім, төремнің көңілі үшін ғана жүрмін» деп айтады-мыс деген сыбыс ертеден болушы еді. Маржан мұны айтарлық та өйел: ажарлы, кербез, ірі, ашық. Замандас құрбысымен өзілдескенде сөзден жеңілген емес. Ағасының тірі кезінде де, Әбділдө үйге барғанда, Маржан қайдағы жоқты айтып өзілдеп болатын. Әбділдөнің қатыны Кәмеш дейтін қарасұрлау келген адам. Ажары қатынқы, нәзік. Сөзге шебер емес, мінезі өте ауыр. Өзі теңдес өйелдер сәмпылдап сөйлеп жатқанда, ол үнсіз-түнсіз жұмысын істей береді... Маржан Әбділдөмен өзілдесіп отырып, бір ретте: «Инеліктей қатырып осы шіркінді қайдан алдың?» дегенді де айтып салған...

Әбділдәнің ойы ауылдан шығып, қалаға барды. Ойымен заң жинағын ақтарды: бір жағынан, партия мүшесі, «ескі әдеттермен күресу керек; әйел теңдігін жарыққа шығару керек!» деп өңешін керіп, күре тамырын білеулендіріп, талай жиылыстарда сөз сөйлегені бар. Оның үстіне, өзі жауапты орында қызметкер. Қайту керек? Заңды бұзуға бола ма? Әбділдә ауыр күрсінді.

* * *

Белеске шыға келіп еді, ауыл ылдида екен. Күн күлімдеп ұясына батып барады. Өрістен қайтқан мал қара құрым болып ауылдың үстін алып кеткен. Мал сауған қатындар, бие ағытқан қыз-келіншек, асыр салған балалармен ауыл іші базардай қайнап жатыр.

Әбділдәлар сыдыртып отырып келіп, ортадағы үлкен боз үйдің сыртына тұра қалды.

— Қарашығым! Құлыным!.. Есен-сау келдің бе? — деп еңгезердей жуан кемпір теңселіп басып келіп, Әбділдәнің бетінен сүйді.

Қара орамалды басына бос салған, қызыл шырайлы жас әйел сызылған болып, әдеппен қарағансып, Әбділдәмен ол да амандасты.

Белдемшесі белінде, екі шелек сүтті көтеріп, бие ағытып келе жатқан келіншегі жанынан өте берді. Амандасуға енесінен ұялды. Көзі жаутандап, сағынған адамша қайта-қайта қарап қана өтті.

Күн жұма еді. Әбділдә үйге кіріп отырысымен шешесі дастарқан жайдырды.

— Бүгін шелпек нан пісіртіп, ағаңа тие берсін қылдыртып едім. Жаңа жұртқа қонғанда, аруақтар дәме етіп тұрады ғой... Келе ме деп саған да алдырып қойғам, Құран оқып жей ғой, сосын қымыз ішерсін, — деді.

Тамақты бірер кенеп алып, Әбділдә «ағүзді» жіберді. Барылдаған даусымен ауылдың бала-шағалары жиналып қалды...

* * *

Бесіннен төмен түскен кез. Күн райы салқындап, аз ғана самал жел еседі. Ауыл адамдары екеу-үшеу бас қосып, көлеңкеде отыр.

Әбділдәнің үйінің сыртында он шақты адам алқақотан отырып, кеңеске кірді. Сақалдары сапсиган, бет-

тері қатпарланған ылғи шалдар, іштерінде сақал-мұртын етектеп қыркып, қарындары шерміп, болпыып отырған жуандар да бар. Бала-шағалар жыласып, маңдарына келе алмай, сөзін анадай жерден ғана ұрланып тыңдайды...

— Заң жағын бізден үйренбейсің ғой, бірақ қазақшылықты да, бір жағынан, қалдырып болмайды. «Шариғат — ағып жатқан бұлақ, көриялардың сөздері — жағалап біткен құрақ» деп үлкендер айтқан екен. Көриялардың сондағы айтатындары — не болсаң да, қайда жүрсең де қазақшылығыңды ұмытпа деу... Сені үлкен төре болды, көменеске жазылды, Құдайды жоқ деп айтады-мыс деген де өсек таралып жүрді. Бірақ төрелігіңе сенсек те, діннен шықты дегенге сенгіміз жоқ. Сенің бұл күнге шейінгі ісінде қазақшылықты аттап өткеніңді өзің көре алғамыз жоқ. Мұның адам болғандығың, жүрегіңнің тазалығы, ата жолын қуа білгендігің... Шалдар бүгін жиналып, саған ойларыңдағы мүдделі сөздерін айтпақшы. Айтқанда, әрине, сені тыңдайды деп айтады. Болмаса осы отырған шалдар қай көменестің үйіне барып билік айтады дейсің... Құдай бұйрығы шығар, ағаң өліп, жеңгең жесір қалып отыр. Мұндай оқиға қашанда болса болатын, «Аға өлсе, іні мұра» деген нақыл да бар. Шалдардың айтқалы отырғаны — осы жесір туралы, «жылын күтетін баяғы заман жоқ» деп Төлеу бір жағынан мазаны алып барады. Оның үстіне, жас адамның байсыз отыруын шариғаттың өзі де қостамайды... Елдің үміт етіп, көз тіккен баласын. Бір жолға елді сыйлар, ата-анасын жылатпас деген дөмеміз бар! — деп ортада отырған жуантық қара кісі сөзін айтып өтті.

Былайғылар қостауға кірісті.

— Қане, ағаларыңа не айтасың, жауабыңды ашып бер, — деп шешесі жақындай түсті.

Әбділдәнің ойында жалғыз ғана Маржан бар. Мржанның ажары, жүрісі, күлкісі, сызылып сөйлеген сөзі өмірде ойдан кетер емес. Маржан үшін не істе десе де Әбділдә көнетін төрізді...

Шешесіне қарап Әбділдә күлімсірейін деді.

— Көп білсін! — деп ерні жыбыр етті.

— Бөрекелде!.. Ата баласы ғой. Өркенің өссін! Көрпелерің ұлғайып, үбірлі-шүбірлі болыңдар! — Шалдар беттерін сипасты.

Жерошақ түтіні бүрқырады. Қазан-ошақ салдырлады. Жас қатындар шелек алып, суға жөнелді. Жылқышы бір бойдақты өңгеріп әкеліп, жерошақ басына алып ұрып бауыздады. Бас-сирағын ағашқа шаншып, балалар үйітуге кірісті. Бойдақтың терісін жылқышы жұдырықтап жатыр. Қан-жынына таласып, екі төбет ырылдасып, тістерін ақситып тұр. Ішек-қарын аршуға келген қатындар сойып жатқан қойға төніп, жүрелерінен отыр. Біреуі аузын сылтп еткізіп:

— Бетім-ай, ұятсыз адам бола береді екен ғой. Байының өлгені есінен шығып кеткен. Күйеуге жаңа шыққалы отырған қыздан жаман қылмаң-қылмаң етеді, — деді.

— Ана қатын да бір сорлы-ақ екен. Бүк түсіп жатып жылағаннан не өнуші еді. Одан да, «үстіме қатын алдырмаймын» деп ашып-ашып айтса қайтеді екен! — деп екінші біреуі кіжініп қойды.

— Қой, сендерге қалған билік жоқ, мына ішектерінді дұрыстап аршындар, — деп жылқышы оларды төлкек қылды.

Есік алдында, жанында бір-екі әйел бар, Маржан отыр еді. Келе жатқан Әбділдәні көріп, көзі көзіне түсіп, күлімсіреді, күлкісі Әбділдәнің ішін өртеп жібергендей болды.

Төсегінің үстінде келіншегі солқылдап жылап жатыр еді, Әбділдә жанына төніп келіп:

— Әй, мынасы несі?.. Ақылсыз екен ғой! — деді.

— Бетің тілінгір, неге жылайсың, жалғыз байыңды жұтайын деп жүрсің бе? — деп кемпір шаптықты.

Келіншек басын көтерді. Әбділдәға қарады. Көз жана-ры толған жас, сөз айта алмады.

Маржанның құшағы сиқырлап, Әбділдә елден шыға алмай қалды. Ел құлағы елу ғой, Әбділдә туралы жұрт өсекті көбейтуді шығарды:

— Төреліктен шығарып тастапты.

— Тұрған кеңсесінің ақшасын жеп қойыпты.

— Екі қатын алғаны үшін сотқа беріліпті...

Тағысын тағы толып жатқан өсектен адам аяқ алып жүргісіз.

«Менің ыслабай екенімді білесің ғой... Көптің талқысынан шыға алмадым!..» деп Әбділдә бір күні Ержанға хат жазды. Иығына асылып тұрған Маржан бетінен сүйіп-сүйіп алды.

Ертеңіне милиция келіп, Әбділдәні айдап апарып түрмеге тықты. Себебін анық білген адам жоқ.

— Төре болып тұрғанда пара жеген екен, сонысы білініп қалыпты, — деп ел іші алып қашып жүрді.

Ауылы Жосалы көлде. Жосалы көлдің шалғынының арасы қара құрым боп қаптап құстай жүзіп жүрген Әбділдәнің жылқылары. Ен малға, иесіз малға қарап тұрып, екі қатыны, көрі шешесі ертенді-кеш дауыс қылады:

«Көйлек кидім қос етек,
Қалқатай, бір келіп кет!
Досқа күлкі, дұшпанға
Таба қылды-ау күдірет!..»

1926 жыл, март.

ТАУБАЙ

Тобылдың бойы жердің шұрайы деп мекендеп отырған елі аңыз қылады. Мұның өтірік-шынын айыру үшін құйылыстан шығып, жоғары өрлеген адам біледі: өзеннің екі беті оба, тау, шың. Жерінін шөбі түп-түп болып бітіп, таздың басындай аламыштанып жатқаны. Өзеннің екі жақ басына қарай үзім жерге шейін егін салып пайдалануға болмайды. Өзен бойындағы елдің егіндік, шабындығы қыстауынан он бес, жиырма шақырым жер. Жиырма шақырым жерге қай кедей барып егін салады!

Бірақ Тобыл байларға пайдалы. Тобылдан 20—30 шақырым жерде Алакөл-балықты жайлауы бар. Алакөл-балықтымен жердің шұрайына оралып біткен қара бұйрасы ұйысып жатқан Құлынды жарысады, байлар жаз сол жайлауда болады. Жайлаудан шөп шабады. Жайлауда көсібін істейді.

Құйылыстан шығып, жоғары өрлеп бара жатқанымызда қара жолдың күнбатыс жағында, сайдың ішінде отырған төрт-бес үйдің төбесі көрінді. Үй сыртындағы төбенің басында қойға істеген қарақшыдай жарбиып біреу отыр. Маңайында төрт-бес бұзау жайылып жүр. Бұрылып, жанына бардық. Орта жасқа келген адам екен. Беті толықтау келген шоқпақ қара. Ұйыса біткен қою қара сақалы

бар. Молдалар секілдендіріп мұртының жебесін делдитіп, асқа батырылатын жерін жылтыратып қырқып қойыпты. Үстінде жамаулы қамзол, басында елтірі бөрік. Бір қарағаннан-ақ өлмелі кедей екендігін адам айтпай білерлік.

— Уа, қайдағы балаларсыңдар? — деп жөн сұрауға кірісті.

Күн екінді өлеті. Бұл ауылдан асып түсетін мерзімді жерде ел жоқ. Біздің қонуға ыңғайланғанымызды сезген соң, отырған кісі жай айта бастады.

— Байларымыз жайлауда. Мұнда кілең жатақтар отырмыз. Қымыз жоқ, ет жоқ... бүгін қатын үйде ұн да жоқ деп еді. Әйтсе де үйге жүріндер, айран-пайран ішерсіндер, — деді.

Шақатты жердің адыр-бұдырымен арбамызды шақырлатып біз ауылға төніп келгенімізде, алпамсадай бір қара қатын, үстіндегі боз көйлегі май-май болып, жыртық жаулықтан шаны бұрқырап шығып, үй жанында тұрып бізге көз салды. Арбаның алдында келе жатқан байын көрген соң, қонақты сол шақырып алып келе жатқандай, қатын байына шүйлікті:

— Жолды тосып отырып, өткен-кеткенді үйге тасиды да жүреді, — деді.

Үйге бізден бұрын кіріп кетіп еді. Ашуының күштілігінен болса керек, шылапшын, шелек шалдырлап, үйді басына көтеріп жатты. Үйге кіре бергенімізде, табалдырықтың алдында кесе көлденең бір ат жатыр екен. Аттың үстінен аттап өтуге тура келді. Кішкене ғана жолым үйдің үштен бірін ат алып жатыр. Маңайы қоқырсыған шөп, аттың тезегі, төгілген су. Төр алдында қиқпаған бір-екі кебеже, сандық бар. Сиыр терісі тулақты төрге ұзыннан төсеп тастапты. Қонақ келген үйге кісінің жиналатын әдеті ғой, бала-шаға анталап жинала бастады. Үй иесі қатын бізге бажырайып біраз қарап тұрды да, балаларға қарап шүйлікті:

— Көкала келгірлер, кім шақырды сендерді... батыр қараларыңды!.. — деді.

* * *

Үй иесімен бейнелеп таныса бастадық. Таубай деген кісі екен. Жасында сауыққой, әнпаз болған сал жігіт екен. Бері келген соң кедейшілік басып кетіп, мүгедектікке

айналыпты. Бұрынғыдай ел кезіп өн салып, байлардың тәтті тамағын жеуден айрылып қалыпты. Оның үстіне, биыл мықты кеселге ұшырапты. Жалғыз аты бар екен. Айт күні жұрттың кеу-кеулеуімен көкпарға шабамын деп, артқы аяғын мертіктіріпті.

— Жарықтық, жылқы-ақ еді. Тай күнінде Әлекең үйінен бір қашар, он сом беріп алып едім. Қара күшке бұдан жылқы өтпейді. Оның үстіне аяғының желі де бар еді, — деп босағада теңкиіп жатқан торы атты мақтап қойды.

Торы ат өңгімесі ұзақ. Қалаға барғанда тиеген жүгін, сайлау болғанда Сөнкібайдың пар атымен жарысып озып кеткенін, тағы-тағыларын айта келіп, торы атпен соққан түлкісіне тоқтады:

— Ақша қардың ұлпілдек болып жауған кезі еді. Тан сәрінде үйден шықтым. Жел тұрып, ысырма болып кете ме деп те қауіптенем... бұлан құйрықпен Атакем обасын айнала бергенімде, алдымнан бір із сап ете қалды. Түсе қалып қарасам, түлкінің ізі екен. Жалма-жан аттың айылын дұрыстап тартып жіберіп, міне жөнелдім. Орынбай құдығына барған жерде қызарандап кетіп бара жатқан түлкінің қарасы көзіме шалынды. Әйт деп жөнелдім. Сол қуғаннан қуып отырып, жиырма шақырымдай жерге барғанда түлкіні соқтым...

Таубай түлкі соққанын лепіріп айтып келсе де, түлкіні кімге бергеніне келгенде бөсеңдеді.

— Байларда бет жоқ қой. Қолымды үсітіп, бетімді қарытып, атымды өлесі қылып соққан түлкімді Әлекеңе апарып сыйға тартқанымда, ұялмай-қызармай үш-ақ сом берді, — деді.

— Саған о да көп, мен берме дегенімде тіл алмадың ғой, — деп ашулы қатыны Таубайды аяқтан бір іліп қалды. Таубай ажырайып қатынына қарады. «Сен қатынды ма, кісі кетсін!» деп кіжінген пішін бет ажарында көрініп тұрды...

Ауыл сыртындағы шөптесін жерде отырмыз. Маңайымыз толған қылқандай жас бала, бірен-саран шалдау кісілер. Төрт-бес үйдің ішінде бір жас жігіттің жоғына адам таңқаларлық. Бірақ оны шалдар шешіп берді:

— Өзімізде кәсіп қылатын күш болмаған соң, жұмысқа жарайтын балаларымыз байларда жүр, — деді.

Төрт-бес үйдің сиырының ұзын саны оннан аспайды. Минетін ат бірлі-жарым-ақ. Кәсіп жоқ шалдар ризықты Құдайдан күтіп отыр. Төрт-бес үйдегі мектеп жасындағы балалар оннан асады, аяқтары тілім-тілім болып, шоқпыт көйлектен денелері көрініп бүрісіп отыр. Біз барғаннан маңымыздан кеткен жоқ. Бізден бірдеме есіткісі келген кісі секілді, бізден бір жақсылық күткен секілді.

— Қалай, балаларыңызды оқытып жүрсіздер ме? — деп сұрағанымызда, отырған балалардың есі кіргендей күрсінді. Жалақ ерінді шөукиген кара шал насыбайын шырт еткізіп түкіріп алып:

— Бала оқыту ма? — деді.

— Немене, ауылдарыңызда мектеп жоқ па?

— Мектеп байдың ауылында. Байдың өз ауылының балалары оқиды білем. Біздің балаларымызды алмайды, жатқызатын жеріміз жоқ...

Сұрастыра келгенімізде, анығы былай болды. Бұрын мектеп бір кедей ауылда екен. Былтырғы болған ауылнай мен мұғалім жымын біріктіріп, мектепті байдың ауылына көшіріпті. Көшіруге сылтауы — ол ауылдан мектепке өдемі үй табылыпты. Бірақ мектеп үйі өдемі болғанмен, былайғы елдің балалары бара алмай, оқудан қол үзіп қалыпты...

Былтыр жабыла берген мезгілде төрт аяқты арбаға арық көк атты жегіп итініп келе жатқан біреу көрінді. Ағараңдаған жаулық арбасында әйел барын анадайдан-ақ білгізеді.

— Мынау Баянды шығар, — десті.

— Бұ да бір Құдайдың азғаны. Жаман қатынын арбасына салып, Өзденбайға шабады да тұрады.

Баянды осы ауылдікі. Қатынының көзі кетіпті. Денесінде жара да бар білем. Соны Өзденбай бақсыға апарып үшкіртіп жүр екен!

Баяндының қатынының наукасын есіткен соң, біз шек алайық дедік. Үйткені жанымызда отырған балалардың қолында, бетінде қызарған жаралары көрінген сияқты еді. Қазбалап сұрап анығын білген соң, докторға көрсетудің керектігін айттық. Тыңдап отырған шалымыздың бірі күрсінді:

— Әй, шырағым-ай, докторың қолға түсе қоя ма. Қалаға баруға көлік керек, расходтық ақша керек. Оны қайдан

таппақшымыз! Ол табыла қалғанда да, барған докторыңа ауруыңды айтып түсіндірудің өзі бір ақирет... Бірдеме айтсан, аңырайып аузың ашылып тұрғаны. Одан да, Құдай шипасын салса, жақын жерден қарата берген тәуір шығар деймін, — деді. Шал қаталасты, шалдың қатасын айтып біз түсіндірдік. Мойындаған сияқты болды. Бірақ ескі жырын қайта айтты:

— Баруға күш жоқ қой, пұл жоқ қой. Үкімет ісіне араласып жүрген балалар көрінесіндер, ел ішіне доктор шығартсаңдар, қой демес едік. Докторға-ақ қаратар едік, — деп сөзінің бір ұшын өкеп бізге тіреді.

* * *

Түнерген ымырт қараңғысын ай сәулесі жеңіп, бозарта бастады. Ауылдың қатындары бірлі-жарымды сиырларын сауып, жерошаққа сүт пісіруге кірісті. Жалындап жанған жерошақтың басында екіден, үштен жиылып отырған қатындар, өлденені айтып өздерінше жабырлап отыр. Тамаққа жарымай қарны ашқан балалар әжесінен сүт сұрап, кейде таяқ жеп, жылап та қалады.

Ел тұрмысын, ел күйін ойлай бастасаң, алысқа кетесің. Төрт-бес қана үй. Осы төрт-бес үйдің басында не өлеметтің бәрі бар; кедейлік те осында, ауру-сырқау да осында, надандық, қараңғылық та осында. Үкіметтің неғып жатқанын, үкімет басында кімдер отырғанын білмейді, орталықты былай қоялық, гүбірне, уездерде қандай мекемелер барын, онда кімдер отырғанын білмейді, болыстың, ауылдық кеңестің жұмыстарынан да шала.

— Түнеугүні ауылнай спесік жазып жүр еді, биыл да салықты артық салып қоймаса игі еді, — деп өздері әңгіме қылысады.

Төрт-бес үйдің ішіндегі ең тәуірінің екі-үш-ақ қарасы бар. Егіні бір-екі десятинадан артылмайды. Мұндай үйге салық түсер ме. Бірақ өздері түседі дейді, кім білсін, жөбір ауылнай болса, спесікте бұлардың малын артық жазып, салықты басып жіберуі де мүмкін ғой.

Біз ел жайын сұрап танысып болғаннан кейін, Таубайдың өлен айтуына көштік. Әнпаздығын, серілігін Таубай өзі де айтып қойып еді. Енді оның өнін тыңдау керек болды. Біз өтінген соң, басқа шалдар да қосарланды.

— Қонақ балалар ғой, бұларға айтуың керек, — дейді. Кешкі салқында жадырап отырып қара домбыраны Таубай безілдете бастады. Тартқыш екен, безілдетіп күй салды. «Ақсақ құлан — Жошыхан», «Нар иген», «Қоңыр қаз» күйлеріне салғанда, адамның бойын шымырлатып жіберді. Отырған орнында қозғалып теңселіп, қолын ілгерілі-кейінді сілтеп, күйдің ырғағына өзі түсіп отырды...

Бір кезде өнге кірісті. Ескілікті өндерді бастарда, өннің қайдан шыққанын, кімнің өні екенін күні бұрын түсіндіру өзінің әдеті екен. Бізге де соны істеді. Жалбаланған жеңін түріп алып, өннің тарихын айтуға кірісті.

«Төйтөй» өні.

«Баяғыда бір байдың Төйтөй деген сұлу қызы болыпты. Өзі ерке болып өссе керек. Ылғи құс салып, аң аулап дүзде жүреді екен. Сол жүрісінде бір жігітпен ұшырасып, көңілі кетеді. Қыз сол жігітке тимекші болып уәде қылысады.

— Пөлен жерден жол екі айрылады, сол жолдың айрылымында күт, мен шығайын, — дейді қыз. Жігіт келмекші болады.

Бұлардың сөзін қойшы сырттан тыңдап тұрады да, кешке ауылға келген соң, байдың жаратып жүрген екі жүйрігінің бірін мініп, бірін жетелеп, жолдың айрылымына барып тұра қалады. Қыз келеді, күтіп тұрған манағы жігіт екен деп, жетектегі атқа мінеді — қыз қалай жүрдік десе, былай жүрдік деп қойшы бастай жөнеледі...

Бір кезде жолдың айрылымына баяғы жігіт келіп, өрібері күтеді, қыз жоқ. Таң білінеді... із кессе, екі аттың кеткен ізін көреді. Жігіт жылап, отыра қалып өн салады:

«Құс салып, ит жүгірткен Төйтөй қызым,
Дүниенің кім біледі опасызын.
Айтылған уәдеден тайып кетіп,
Екі жол тарауында отырғыздың...»

Өн ашы, зарлы өн. Аяғы еңкілдеп жылап келеді. Әсіресе Таубай зарлатып салғанда, кемпір-шалдар жылап жібере жаздайтын...

Бұдан кейін «Ақиіс» өніне салмақшы болды. «Бір байдың Ақиіс деген қызы болыпты. Өзі сұлу, сөзге шебер — ақын екен... Заманында жер тігіреткен Мұхтар дейтін правитель малды көп беріп, бір жағынан, зорлығын істеп, Ақиісті тоқалдыққа алыпты... Сонда Ақиіс отауында отырып мынау өлеңді айтқан екен:

Ұйқысы правительдің қаршыға ұйқы,
Ауылда күнде жиын, күнде күлкі...
Келді де бір ақ сұңқар іле түсті,
Мен едім тауда жүрген қызыл түлкі...

Бөйбішенің сөзін сөйлейтін бір жігіт бар екен. Сол мынау өлеңді есіткен соң, былай депті:

Мұхтардың бөйбішесі Қашым еді,
Жұлдызы өзге әйелден басым еді...
Ақиіс мұнда келіп кеми берлі,
Түнеугі төркінінде тасып еді...

Ақиісті жақтайтын бір жігіт оған былай деп жауап қайырыпты:

Жылқыға кеше барсам, торы тай жоқ,
Қашымда бұрынғыдай тәтті шай жоқ.
Ақиіс мұнда келіп кемісе де,
Байқасам, сол Қашымда енді бай жоқ.

Правительдің Ақиіске ауып кеткендігін бөйбіше де сезетін болса керек, бірақ сөзге мерт болмайын деп:

Торы арқандаулы күйінде тұр,
Бұл күнде халықтың ісі биінде тұр.
Қатынды қартайды деп кемітпендер,
Қазақтың мұндай қызы үйінде отыр... —

деген екен...».

Ақиістің жыры — таусылмайтын жыр. Таубай бөріні де айтты. Әр өлеңнің алдында мынаны пөлен айтқан екен деп түсіндіріп отырады. Қол өршеленіп кетеді. Арқасын жыбырлатып қозғалтып қояды. Нақ сол минутта Ақиістің жанында отырып, бұлбұлдай сайраған сөзін есіткендей боласың. Күндестіктен зарлағанына жаның ренжиді...

Ай көтеріліп, сөскелікке келгенде өлең тоқтады. Таубай демін алып, домбыраны жанына қойды. Жұрт біртіндеп тарай бастады. Бірен-саран ұйықтап қалған балаларды жанындағылары жұлмалап оята бастады.

Біз далада жаттық. Ай сәулесінің жарығында, тынған табиғаттың құшағына кіріп, өткен-кеткендерді ойлап жатып ұйықтап та кетіппіз.

1926 жыл, август.

ҚҰРЫМБАЙДЫҢ ЖІГІТШІЛІГІ

I

Күзгі күн еді.

Күн ұзаққа екпіндетіп соққан долы жел кешке қарай тынып басылып, әлем жүзі құлаққа ұрған танадай мүлгуде. Күн батып бара жатыр. Батар күннің сәулесі қызарып шашырап, дөңес жерлер карауытып, қабағын жауып түнеріп тұр. Күншығыс жақтан құшағын жайып келе жатқан қою қараңғылық жаман даланы ұзатпай бүркейін деп тұрған сияқты.

Дала бос. Дала көңілсіз. Сарғайған шөп, мал тұяғымен қырқылып, тақырланған жер жүректі тартпайды. Жүрек өлденені іздеген секілді. Қызықты жаздың құлпырған жерін жоғалтқан секілді. Мынау жол жанында жатқан кішкене шалшық су бұдан екі-үш ай бұрын шалғыны балбырап ұйысып жатқан көгал еді. Енді таздың басындай аламыштанып, ұйысқан шалғынның әр жерінде бір түбірі ғана қалыпты. Мына түріне қарағанда, бұған көкорай шалғын бітті, кемерінен асып суы шалқыды деп кім айтар.

Күн бата Ырысбайдың белесіне жалғыз атты қақпаппа, қорапсыз арбаға мінгесе мінген екі адам тырмысып келе жатыр. Жеккен аты арық, көтеремге шалдыққан малша сүйектері ырсиып тұр. Бауырына шабан шыбыртқы тисе, бар денесін салып жіберіп, солқылдап жортқан болып, кішкене жүргесін тағы аяңдай бастайды. Арбаны қиқая бір жақ иығымен тартып, бір көзін айдаушының шыбыртқысынан айырмайтын сияқтанады. Шыбыртқы көтеріле бергенде-ақ, аз қымсынып, жүре бастайды.

Арбадағының алдындағысы домалақ бетті, көзі кішірек келген, бақа қара кісі. Көрінер-көрінбес мұрты бар. Ернінде бұлтиған насыбайы. Атын шаужайлап бірер рет шыбыртқылап қойып, шырт-шырт түкіреді. Үндемейді. Екі көзі алдында, терең ойға шомып келе жатқан кісі секілді. Бұл бесіншідегі пысық жігіт, осы күнгі ауылнай Кебекбай еді.

Кейінгі отырған қызыл шырайлы жас жігіт, үстінде көнелеу қара шинель, басында фуражка, мойнында асыңған қылыш, арбаға аяғын салбыратып жіберіп, қылышты алдына кесе қойып келе жатыр. Бұл — болыстық милиция. Атымен таныс болғыларың келсе, аты Құрымбай. Өз елінде

«таз Құрымбай» деп аталатын еді. Қайың болысына келгелі «Құрымбай», «Күреке!» аталған.

Бұлар белеске шыққан кезде шашыраған нұры семіп, күн ұясына кірді. Меңіреу қараңғылық жер жүзіне қанат жайған секілді болды. Түсе беріс ылди ауыл екен. Мұнарланған түтін, үрген ит, ыңырсыған мал. Ауылда ма, өлде өрістен мал құлатып келе жатып па, біреудің өн салған даусы естілді.

«Торышам семіреді жем жегенде,
Жоқ еді түк алаңым сен дегенде.
Ренжимін, жан серігім, қан жұтамын,
Жеріңе уәделі келмегенде!..»

Кешкі өн — жігіттің қызына өкпелеп айтқан өні Құрымбайдың жүрегін қытықтағандай болды. Жүрегіннің өлде-қайдағы түкпірінде жасырынып жатқан ескі сырлар біртіндеп бас көтеріп, «мен ше», «мен ше» деп көз алдына елестеп келген секілді болды...

...Я, ол кезде Құрымбай жас еді. Жастығының үстіне, ауылдың жабайы адамының бірі еді. Құрымбайды адам екен деп елеуші жан жоқ секілді еді. Басқаныкі басқа болсын, Байкөбектің тоқалына не жоқ еді? О да теріс қарады-ау! Теріс қарамақ түгіл: «Әдіра қал, бұ да адам болып, кісіге сөз айтпақшы ма екен?!» деп нос та берді ғой. Сол тоқалдарға осы күні көрінер ме еді? Не дер еді?..

Құрымбайдың жол жүргенде, жұмыстан қолы босағанда ойлайтыны ылғи әйел жайы. Кейде төсекке жатқанда ойға шомып қиялданып, көрер таңды көзінен атқызатын да күні болады. Құрымбайдың ойынша, дүниеде әйелден қадірлі нәрсе жоқ. Әйелі бар адам дүниедегі бақытты адамның бірі саналуға тиіс. Өз ауылындағы Жұман кедейліктен зарланып мұңын айтқанда, Құрымбай ішінен кеюші еді: «Құшақтап жататын қатыны бар, енді бұған не керек екен?...» деуші еді.

Құрымбай милициялыққа жеткен соң, ойлаған мақсатқа жетем бе деп еді. Бұрын көзге ілмейтін әйелдер енді ашылып сөйлесер, тандап жүріп біреуін аламын деп ойлап еді. Милиция болғанына қазір бесінші ай. Содан бері көп ел аралады. Қайың болысында бармаған ауылы жоқ. Әсіресе сұлу қызы бар, сұлу келіншегі бар деген үйге арнап та қонып жүрді. Бірақ арылмайтын бір қырсық, реті

келген емес; кейде қыздың шешесі ұйықтамайды, кейде қызымен бөтен үйге барып жатады. Әйтеуір, Құрымбайға дегенде сылтау табылады.

Құрымбай біраз ойға шомып отырды да, басын көтерді, жан-жағына бұрылып қарады.

— Күн батпай жетеміз деп едің, өзі алыс екен ғой, — деп есінеп, керілді.

Обыраған шинелін дұрыстап, тақымына қымқырып басты.

— Алыс емес еді, мына арам қатқырдың аяғын баспай келе жатқанын көрмейсің бе? — деп Кебекбай атын шыбыртқымен сираққа тартып-тартып жіберді. Өзі қоқиладанқырап отырып:

— Кедейшілік те басып кетті. Бұрын мұндай атты жеге қоймайтын едім. Торбесті деген атым болып еді. Әй, жануар, мал еді-ау, ауыздығымен алысып отырушы еді. Осы ауылдарға лезде келіп қалушы еді.

Ерніндегі насыбайын сұқ қолымен іліп алып, жерге секіртіп жіберді де, бірер түкірініп алып, Құрымбайға қарап күлімсіреді:

— Асықпаңыз, жетеміз. Бүгін ырымымыз жаман емес қой, ретіне келер, — деді.

II

— Күләшжан, күйшы, қаным кеуіп қалыпты ғой, — деп кесесін итеріп жіберіп, Нұржан шапанының түймесін ағытты.

Жұмыстан алқынып келген адам, оның үстіне, ыстық шайды ішкен соң, сасық тер бұрқырап шыға бастады. Қатпарланған маңдай, имиген ұзын тұмсығы тершіп, самайынан, сақалының арасынан тер сорғалап аға бастады.

Шайды Күләш құйып отыр. Қатыны Меруерт байы мен Күләштің екі ортасында, жұлығынан шұлғауы шығып жүрген бастамалы мәсімен көсіліп жіберіп, құрсаулы ала кесемен шөйді сіміріп отыр. Байына жаны ашитынын білдірейін дегендей, байының шаршағандығына қынжылғандық қалпын көрсетейін дегендей, самайынан шығып тұрған шашын жаулығына тығыңқырап қойып, сөзге кірді:

— Байғұс-ай, өзің қартайғанда, жоқ нәрсені шығынсынбай-ақ, жалдап үйдіретін шом еді ғой, — деді.

Кейіп отырғанда Меруерттің сөзін шам көретін Нұржанның әдеті еді. Бұл жолы да сол күйге басты. Шынтақтап жатқан күйі Меруертке ажырайып қарады:

— Еш нәрсенің жәйін білмейсің-ау, байғұс, кісі жалдайтын не сиқымыз бар. Айналдырған үш сиыр, бір ат, бір-екі қой бар екен. Оның төлі жаз бітеді. Аз ғана егін ішуден артылмайды. Борыш бастан асып жатыр. Бәнкеден алған биылғы 50 сомды төлейтін уақыт та болып қалды. Киім жоқ, тұттай жалаңаш отырғандарың мынау...

Меруерт жеңілді. Байының ашуын жадыратайын деген кісідей мұнына сөйкес келе сөйледі:

— Қайтейін, жазған, шаруашылығыңды мен білмей жүрмін бе? Өзіңді аяғаннан айтам. Жасың болса 50-ден асып кетті. Жұмыс істейтін не жәйің бар. Нақұрыс қылып берсе де, Құдай бізден бір жаманды аяды ғой... Мына құрып қалғыр қызға, өкеңе барып жәрдемдес, шом үйіс десем, өзімді тәлкек қылады... Жұмыс істеудің не айыбы бар, ертең біреудің үйіне барғанда осындағыдай ылғи бойыңды бағып отырамын дейсің бе?! Кісі үйіне барғанда отымен кіріп, күлімен шығарсың, — деп қызына ақыл қылып, айта бастады.

Күләш ерке өскен балалары еді. Еркек балалары болмаған соң, кемпір-шал ұлдан артық мәпелеп өсіріп, жастай жұмысқа үйретпеген өздері еді. Күләш есі кіріп, бой жеткелі өкесін аяса да, өкесімен қосылып жұмысын істегісі келсе де, ауылындағы қыздардың, қатындардың сөздерінен қашушы еді. Көңілінде «менмендік» бар еді. «Пөленшенің қызы кедейліктен жұмыс істеп жүр» деп айтады деп намыстанушы еді. Кейде, өкесін аяп кеткенде, жоғарғы ойын категе шығарып, жұмыс істеуге бой ұрса да, енді істеуге келгенде беттемей шыға беруші еді. Бірақ өкешешесін алдауға, олардың көңілін табуға ұста еді, қандай жабырқап отырғанда да оларды күлдіріп мез-мейрам қылушы еді. Шешесі қарқылдап күліп, қызының мінезіне риза болып: «Қарағым, жұмыс істемесең де, тірі бол!» дейтін еді...

Лапаста жатқан Жолдыаяқ арсылдап үрді. Есікте сыбыр білінді. Біреу сипалағандай болды. Үй адамдары шөйін тоқтатып, есікке қарады. Кесек байлаған қойша мойнындағы қылышы салақтап, винтовкасын сүйретіп, Құрымбай мен Кебекбай артынып-тартынып үйте кірді.

— Кеш жарық!

Қылышты, мылтықты көргенге ме, үй іші үрпиісіп қалды. Әсіресе Меруерт үрпиді. Жақын арада Сылқымның қызын милициямен келіп алып кетті дегенді есітіп еді. Сондай бір сойқанға ұшырамасақ игі еді деп зәресі қалмады.

Сығырайып жанған бестік шамның сәулесі кара көлеңкеленіп келген кісілердің бетін ашық көрсетпеді. Әйтсе де ауылнайды жоспарлап тануға мүмкін еді.

Қонақтар төрге шығып, қыз айттыра келген сыпайы құладай шірене барып отырды.

— Ауылнаймысың, аман ба?

— Шүкіршілік.

— Мына жігітін кім?

— Болыстық милиция ғой.

— Жол бола берсін, қайдан шықтыңдар?

— Берекең ауылынан шықтық. Биылғы берілген нәлөктің спескесін кем жазылған деп, болыс нанбай жатыр. Қайтадан жүріп жазыңдар деп мына кісіні жіберген екен, соған шыққанымыз ғой, — деді.

Үйге кіріп отырғаннан Құрымбайдың көзі Күләшқа болды. Алдымен Күләштің мәнерлі қызыл тақиясын көрді. Қою кара шашын маңдайынан екі айырғандағы ағарған жігін көрді. Одан төмен жазық маңдайын, күлімсіреген кара көзін, мұрнын, аузын, тағы тағыларын көрді. Әсіресе көзі, мұндай көзді Құрымбай өмірінде көрмеген секілді болды. Әлде көрді ме екен? Жапақтың үйіне қонатында бой жеткен қызы шай құйып беріп еді. Оның көзі де осы сияқты емес пе еді? Жоқ, ол өлген балықтың көзі секілді бозғылт еді. Мына көз басқа!

Құрымбай Күләштан көзін алмады. Қайта-қайта қарай берді. Бастапқы кезде қандай жігіт екен деп Күләш та қарап көріп еді, тікелей ала көз жұтып қоятындай болып қала-ла қойған соң, мына шіркіннің қарағаны қалай еді дегендей, өз жұмысымен болып, шөйін құя берді. Қадалып отырған ала көзді елемеді, елеу ойында да болған жоқ...

Төсек салатын кез жақындағанда Меруерт қонақтарына жөй айтты:

— Ағаларың шал. Көсіп қылатын адамымыз жоқ. Бір-екі қойдың төлін жазды күні сойып қойғамыз. Күзгі келген қонақтарға ұяттымыз.

Ауылнай:

— Дұрыс қой, — деп ернін жыбыр еткізген болды...

III

— Қой деймін, сізге не болған, — деген Күләштің бөсеңдеу даусы шықты.

Үй іші қараңғы. Сығырайған терезеден азырақ саңылау-сымақ жарық шалынғандай болады. Үй іші қалың ұйқыда. Бит-бүргенін шаққанына шыдай алмай аунап түсіп, Нұржан мен Меруерт қорылдап үйді басына көтеріп жатыр. Әкешесінің бас жағындағы бұрыштағы қуыста Күләш жатыр еді. О да ұйықтаған секілді еді. Бірдеме төс жағында жыбырлағандай болған соң, қымсынып оянып еді.

— Қой деймін... қойыңызшы!.. — деп көрпесін қымтап жамылды.

Күләштің бас жағына таман қалтыранып, жүрегі алып ұшып үнірейіп Құрымбай отыр. Сол қолы жерді тіреген. Тырнап алар деп қорыққан адамдай оң қолын ептеп қана созады. Көрпеге жақындата бергенде, Күләш жиырылып, итеріп тастайды.

— Қойыңызшы!..

Алқынған жүрек, ынтыққан тілек ерікке қоймайды. Үміт үздірмейді. «Адам баласы ғой, заты әйел ғой, елжіремес дейсің бе, жібімес дейсің бе» деп ойлайды. Елестеген төтті үміт баяғы қолды еріксіз тағы созырады; тілек тілеген қайыршыдан жаман өлердегі сөзін айтатын пішінмен өлімсіреп созылған бақытсыз қол жылы көрпеге жақындай бергенде, әлденендей белгісіз бір күш итеріп келіп тастайды.

— Қойыңызшы!..

Құрымбай сескеніп, қалтыранып кетті...

Үй тастай қараңғы. Терезеден жылтырап бір жұлдыз көрінді. Жұлдыздың сәулесімен есік жақтағы пеш ақ аяң тартып Ю бұлдырланған секілді болды. Пеш жанында бұйығып ұйықтап жатқан ала мысық пырылдап оянып, Құрымбайға қарай аяңдады. Жанына келіп еңкейіп отырған Құрымбайдың бетін құйрығымен сипап өтіп, Күләштің көрпесіне барып кіре бергенде, белең алған Күләш оны да итеріп жіберді. Ала мысық Құрымбайдың алдына келіп түсті. Құрымбай ала мысықты сықақ қылғандай, «байгүс-ау, сен түгіл, мені де жолатпай жатыр» дегендей езу тартты. Бірақ ала мысық Құрымбай секілді жалтақтық қылмады, Күләштің көрпесіне қайтадан барып кірді. Күләш бұл жолы тимей, ала мысықты көрпесіне кіргізді. «Апы-

рым-ау, мысық құрлы болмағаным ба? Мені мысық құрлы көрмегені ме» деген ой Құрымбайдың мазасын алып барады.

Ой теңіз ғой. Шарықтай отыра аяқты жоғары салды. Құрымбай бір болыс елдің милициясы. Бір болыс ел сыйлап отыр. Әйел түгіл, еркектер қарсы келіп көрген емес. Еркектің де дәулерімен алысып көрді. Қайың болысындағы жеті атасынан уызы арылмаған Бықырия дейтін кісі ұрлықпен былғанып, соны ұстауға тура келгенде, еңкілдетіп алдына салып айдап-ақ келген Қүрекен еді. Бір ауылнай ел болып жалынып, бір күн қондыр деп сұрағанда да, көнбеген кісіні осы заңды дұрыс орындауда, атқа мінерлердің, жуандардың алдауына ермеуде Құрымбай бөйге алып-ақ жүрген жоқ па? Милиция бастығы мұның қызметін жақсы деп мақтап отырған жоқ па?... Ендеше... ендеше, осынша қарысқандай бұл қызға не жоқ?

Құрымбай ашуға да мінгісі келеді. Бірақ белгісіз бір күш еркін алып, жуасытады. «Ашудан еш нәрсе өнбейді, жалынып бақ» дегендей болады...

Неге екенін өзі де сезбеді, Күләштің жанына жанай жатты. Күләштің жастығының бұрышына басы тигенде бойы еріп кеткен секілденді... «Осындай қараңғы түнде мынадай бой жеткен қызды құшақтап жатса, содан қызық не бар екен?!» деген ой баста тайталасып жарысып, мазаны алып барады...

Алқынып, тығылып, зорға дегенде үнін шығарды:

— Сіз мені танымай жатырсыз ғой деймін...

— Жоқ, таныдым.

— Ендеше, замандас емессіз бе?

— Болса қайтеді? Әлде замандастығыңызды сатасыз ба?

— Сатпаймын ғой... Замандастыққа лайық іс қылсақ деймін.

— Мен тілемеймін...

— Сіз менің сөзіме түсінбей жатырсыз. Мені елдегі жабайы жігіттің бірі деп ойлайсыз. Оныңыз қате. Мен іс басындағы адаммын. Мен әйел затын теңгеруге қарсы емеспін. Соның үшін де өзім келіп отырмын. Менің ойым... Менің ойым... — деп Құрымбай сөзін аяқтамай тоқтады. Өзінің не айтқанын, не айтайын дегенін білмеді.

— Жұмыс адамысыз ғой, ұйқыңыздан қалмаңыз, барып жата қойыңыз, — деп Күләш ірге жаққа аунап жатты.

«Жұмыс адамысыз ғой...». Бұл өзілдеген сөз емес пе? Я, өзілдеген сөз. Өзілге келген соң, енді не тұрыс бар» деп ойлады... Жатқан күйі, басқа сөзді қойып, құшақтай берем дегенде, белең алған Күләш сескеніп, қолын көтеріп қалғанда, Құрымбайдың маңдайына так ете қалды. Басын белең алған атыша Құрымбай кекен еткізді. Тұла бойы суынып, денесіне суық суды құйып жібергендей болды. Не болғанын, не қылғанын сезбестен, қалтыраған күйі аз-кем төніп отырды да, жылжып төсегіне келді.

Ауылнай ұйықтаған жоқ екен:

— Немене, іс бітті ме? — деді.

Құрымбай көрпесін жамылып жатып күрсінді:

— Болмайды! — деді.

IV

— Қане, Қүреке, малыңызды айта қойыңыз, — деп ауылнай қысып барады.

Нұржанның тезек шоланының ішінде он шақты адам қатарынан отыр. Ішінде байсымақ Көрім, сүбе би Дәуіт бар.

Нұржан кібіртіктеп, мүдірді. Сырттан қарап тұрған Меруерт төзе алмады білем, шалына болыса бастады:

— Ауылнай қайным, ағанды тым қысып кеттің ғой. Бір-екі сиыр мен бір аттың барын өзің де білесің, оның несін сұрай бересің?

— Мен ешкімнің малын түгендеп жүргенім жоқ. Кімде не барын мен білмеймін. Айтқандарыңды жазам, айтпай, жасырсандар, ертең айып тартасыңдар, малың қазынаға түседі...

— Оның дұрыс қой, бірақ менде жасырылып отырған мал бар ма? Бір-екі қараның есебі өз қолыңда. Мені қыса бергенше, мына Көрім, Дәуіттер де отыр, алдымен солардан-ақ сұрасайшы...

— Бай-бай, Нұржан-ай, қыршаңқы тілің қалмайды-ау. Біреуді шалдырмай-ақ, өз малыңды жаздыра берсейші, — деп Дәуіт кейіп қалды.

— Қайным-ау, нені жаздыр дейсіндер?

— Жаздыр ана қойынды! Әкене ас бересің бе? Қазынадан мал ұрлайтын қайдан шықтың?

— Өзің жаздырмайсың, сенің қойың жоқ шығар?

— Мен қойымды кімге жаздыратынымды білем.

— Біз де білеміз.

— Өңгімені қой, жаз, мына Нұржанның екі қой, бір ешкісі бар.

— Ендеше, мына бидің 15 қойы бар, алдымен соны жаз, — деп Меруерт тағы киікті. Дәуіт Меруертке ала көзімен қарады... Ауылнай Нұржанның екі қой, бір ешкісін жазды. Дәуіттікін жазбады. Дәуіттікін жазған, жазбағанын Нұржан да, Меруерт те қазбалап сұрай алмады. Дәуіттің ашулы ала көзі өңмендерінен өтіп кетті. Бір пөлеге ұшыратар деп қорықты...

V

Нәрсе қарасын алып жүрейін деп жатқанда, үй жанында тұрған Күләшқа Құрымбай кездесіп қалды. Күләш жымып күлді. Түнде ашуланса да, неге екенін өзі де білмей Құрымбай да күлді.

— Түндегіге ашуландыңыз білем.

— Жоқ, ашуланған жоқпын.

— Ашуланбасаңыз, айып алуыңыздың жөні қалай?

— Қайдағы айып?

— Айып емей не, байлардың жүздеген қойын көрмей, біздің үйдің екі қойын жазып кетіп отырсыздар, төрелігінді былай қоялық, мұның тіпті жігітшілігіңе лайық емес қой.

Құрымбай апалақтап қалды. Істеген істерінің бұрыстығын жаңа сезгендей болды. Ұялып, бетінен оты шықты...

Арбаға мініп, ауылдан шыға бергенде, Құрымбай артына қарады. Екі шелегін иығына салып, Күләш суға кетіп бара жатыр еді.

— Но, маладес қыз екен, өттең, оқымай, қор болған екен!.. — деді.

* * *

Ауылға салық қағазы келгенде, кім жазғаны белгісіз, Дәуіттің 15 қойына салық салынып келді. Мұны естігенде, Нұржан миығынан күліп:

— Оқасы жоқ, көптен бірге тарттың ғой, — деп кенеліп қалды.

Шөй құйып отырған Күләштің есіне Құрымбай түсті. Құрымбайдың кетерде ұялғаны, құлағына дейін қызарып, қайырып жауап бере алмағаны көз алдына келді, өз-өзінен жымып:

— Қалай да жігіт екен, жарады! — деп риза болды.

1926 жыл, 6 ноябрь, Қызылорда.

ӨЖЕ

I

Злиха бүгін көңілсіз. Көңілсіз болғанда, жайшылықтағыдай емес, бүгін өзгеше өңі қашып, жақ жүні үрпиіп, берекесі кетіп отыр. Не істейтінін, не істеп отырғанын өзі де білмейтін секілді. Қол сандықты алдына алып ашқанына едәуір уақыт болды. Сандығында көптен жиналып қоқырсыған матаның киқымын, суыртпағын, ширатқан жібін әлденеше рет ақтарды. Осыларды о баста неге арнап жинағандары есіне түсті. Мына бір қиықша сисаны, осындайлан құрастырып, бір жасар баласы Бақытқа көйлек тігіп бергелі жүр еді. Мына біреу ақ жіптің қалдығын қызы Ұлпаға көйлек тіккендей болса, етегін қаюға керек болар деп сақтап жүр еді. Қоқырсыған құрактың әрқайсысының өзіне орны бар, бұлар сары майдай сақтап жиып жүрген мүлкі. Енді осының бәрі текке қалатын секілденіп көрінеді. Неге олай, себебі не? Қоқырсыған құракты жиыстырып, Бақытқа көйлек тігіп берем десе, қарсы келіп отырған біреу бар ма? Келіншек болып түскеніне биыл тоғызыншы жыл екен. Содан бері төрт құрсак көтерді. Екеуі өлді, тірі қалғаны Ұлпа мен Бақыт. Ұлпа биыл жетіде, Бақыт бір жасқа жаңа толды. Осы екі баланы қалай тәрбиелеймін десе де, Злиханың еркінде емес пе? Әлде байы Қарымсақ кесе түсе ме екен? Злихаға ерік бермей, еркектік қылып, қоқырандай бере ме екен? Бірақ олай деуге жөні келмейді. Қарымсақтай момын жоқ. Қарымсақ өткен өмірінде Злихаға мынауың теріс деп көрген адам емес. Злиха келіншек болып түскеннен өзін ерікті санаған. Оны жұрт екі түрлі жорушы еді; Злиханың үйі орта дәулетті үй; Қарымсақтың үйін баста тең көріп қыз берсе де, артынан бұл кедейленіп қалған; Злиха Қарымсақтың кедей күнінде келіп түсті. Екінші себеп, жұрттың жоруынша, бұл зілдірегі Злиха жасында ажарлы еді. Ажарлы өйелді бозбалалар жағалап, «тәуір өйел екен» деген атты тағатын әдеті ғой. Злиха мұны жас күнінде сезбеген секілденсе де, келіншек болып түскен соң ойлана бастады. Төкен ауылының тәуір деген жігіттері кездескен сайын іліп-қашып, Злиханы тереңдете түсуші еді. Басқа өйелдерге қарағанда Злиха еркін өсті. Злиханың жайдарылылығына, еркіндігіне қарап, сырт оны «бозбалашылықтан сау емес» деп жорушы еді. Бірақ Злиха намысына

кір келтіреді, кім көрінгенге қолжаулық болады деп Қарымсақ ойлап көрген емес.

Ендеше, Злиханы көңілсіздікке салушы кім? Кімнің тілі тиді? Кімнен жәбір көрді — бұл сұрауларға Злиханың өзі де жауап бере алмайды, жауап іздеген де жоқ, осы сұрауларды шешіп алудың керектігін ойлаған да жоқ.

Сопактау келген жер үйдің ортасын бөлу үшін салған ұзынша пеш бар. Сол пештің жанында жұлмаланған құрым киіздің тесігінен шөпті суырып Бақыт ойнап отыр. Кішкене қолы тырбиып, уысына сыйған бір-екі шөпті сырғауылды сындырғандай қылып сындырады. Терезенің көзінен түскен күн сәулесі Бақыттың бетінен сүйіп, еркелеткендей, ойнатқандай болады.

Шашы жалбырап, Ұлпа қуыршақ істеп отыр еді. Шөппен ойнап отырған Бақыт Ұлпаның қолындағы қуыршақты көріп қызықты, «мәм, мәм!» деп қолын созып сұрап еді, Ұлпа оған бере қоймады. Бақыт ызаланып жылап жіберді.

— Әже, әже, — деді Ұлпа.

Терең ойға шомып отырған Злиха ұйқыдан оянған кісідей басын көтеріп алды. Байбалам салып, еркелеп, жылап отырған Бақытты көрді. Екі беті томпиып, көзінен болар-болмас жас шығып, Злихаға қарай еңбектеп келе жатыр еді.

Ұлпа еркелей қарап:

— Әже, қуыршағыма көйлек істеп берейін, ана бір сисанды бересің бе? — деді.

Еркелеп күліп отырған Ұлпаны көрген соң, өтірік байбалам салып, әжесіне наз қылғалы жылап келе жатқан Бақытты көрген соң, Злиханың жүрегі елжірейін деді білем, өз-өзінен ызаланып жылап жіберді:

— Құдай-ау, осы пөлеге мені салғалы жүрген кім? Мен неден аздым? Маған не көрінді? Бақытжанды қайтем? Ұлпаны қайтем?

Еңбектеп келген Бақыт мамалап бауырына кірді. Ұлпа қуыршағын тастай беріп, әжесінің жылағанынан қорыққандай состиыңқырап тұрды да, иығынан асыла отырды.

— Әже, қарным ашты! — деді.

II

Сары, Көрібай, Жалмақ үшеуі Сарының шомының ық жағындағы күртік қарға отырып, кеңеске кірді. Әсіресе Жалмақ күпісінің жағасын жоғары таман көтере түсіп,

мақал-тақпағын араластыра, сөзді желдіртіп соғып отыр. Көрібай көп үндемейді. Жалмақтың сөзіне ырзалық білдіргендей окта-санда басын изей түсіп, күлімсіреп қана қояды. Сары қатты қарды таяғымен түрткілей отырып, бірдеме айтып күлімсіреп еді, Жалмақ іліп ала жөнелді:

— Сары, сенің сөзің екіұшты болып отыр. Көрібай да бір елдің адамы, сен де осы елдің жігіт ағасысың. Сені басып кететін, сенің сөзіңнен шығатын Қарынбайдан кім бар? Басқа сөзіңді қойып, «жесіріме кимам қышып отыр» десен, біз сөзді әлдеқашан доғарамыз ғой.

— Жесірімді бермеймін десем, менін айтуға да қақым бар. Қарынбай тұқымының намысын мен іздемегенде, кім іздейді. Бірақ мені қамай бергенше, өздерінді де қолға алуларың керек еді, — деп Сары күлімсіреді.

— Әй, құрып қал, құлқыныңды алға сала сөйлейтін өдетің-ау.

— Мен Көрібайдан үйренгем. Биылғы, Ұлтарактын келінін ала барғандағыны мен ұмытам ба екем?

Көрібай қа-қа-қа-лап күлді. Жалмақ Бейсенбайдың болыс кезіндегі секіртпе күлкісіне салды.

— Ал енді сенің дегенің-ақ болсын, ашып айтшы!

— Мен несін айтайын. Өз басым еш нәрсе дәметпей-ақ қояйын. Араға жүретін жігіттеріміз бар, әкімдеріміз бар, олардың сыбағасын толықтырмай болмайды ғой. Осы күнгі заманның түрін өздерің білесіндер, біреуді аңдып, атқа мінген жігіттің аяғынан шалып құлатқанша асық. Солай болған соң, олардың еңбегін бағаламай болмайды ғой...

— Әкім деп сенен олжа деме қылатын бұл елде әкім бар ма? Жантайдың баласын өз қолыңнан ауылнай қойып отырсың, көзді бір алартқанда жым болатындарыңды алға өкеліп тартпай-ақ қойшы!..

Жалмақтың тұқырта сөйлегенін Сары ұнатпады. Біреудің бақытын, дәулетін меншіктене сөйлеген адамнан жек көргенім жоқ деп Сары өзінше пәлсапа соғатын. Атқа міну, елге бас болу, Сарының ойынша, онай жұмыс емес. Елдің игі жақсылары ел аралай шықса, «адам болған жігіт еді» деп осының үйіне келіп түседі. Қонақ келген соң, шығын болатыны екі бастан белгілі. Азғана малды сатып, соя берсе, ертеңгі күні кедейленіп қалса, Сарының сөзін кім тыңдамақшы? Табысының да сөні кетіп жүр. 1921—22 жылдардағыдай билік айтып, олжа түсіретін, ұрлықтың өрбіген

заманы емес. Елде дау шамалы, бірен-саран болғандары, Сарының алдына келмей, сотқа тура тартатын болып жүр. Бірен-саран ер жеткен әйел балалар құтты жеріне өлде-қашан қондырылған. Жас әйелдердің де осы қалай дегені аударыстырылып, «мүшелі шапанды» Сарыға кигізген. Сарының ақтық азықтарының бірі осы болып отыр. Сондықтан бұдан ұтылмау жағына Сары аянбай күш салды.

Жалмақ әрі-бері арбасып, бөсеңсіген соң, түлкі тымағының құлағын көтере түсіп, сұлу мұртты бірер сипап алып, Көрібай сөйледі. Көрібай Сарыға жай айтуға кірісті:

— Сенен жасыратын сыр жоқ, мен осы қатынды алғанда, басқа зар болғаннан алғалы отырған жоқпын. «Ерегіскен жерде өліп қалу керек» деп өзің айтпақшы, бір ерегіспен болып отырған іс қой. Бір іске бел байлаған соң, шығыннан қашуға бола ма? Азды-көпті малым бар, мен қолыңды қақпаймын, мынау мынаған керек деп жұмса да, жұмысты бітіріп бер.

Сары ажарланып сала берді. Жымындап Жалмаққа қарады:

— Әй, Жалмақ-ай, абырой ала алмай-ақ өлдің-ау! Осы сөзді манадан бері сен айтсаң ғой, абыройын аласың да кетесің.

Жалмақ өтірік күлген болып, шақшаға жармасты. Сары албарындағы малайын жұмсап, Қоржынтайды шақыртып алды. Төртбақ келген толықтау қара жігіт, белбеуді көкірегіне таман буынып, адамсып келіп отырды. Сары оған үстемдік көзбен қарап, бұйрық есебінде сөз айтты:

— Мына кісілердің жұмысын бітір!

— Бітіргенде қалай болар екен, өзінің айнауды да көп...

— Айнығанда не дейді?

— Не десін, әйелдің сөзі белгілі емес пе, «көрмеген, білмеген адамға не деп барамын, ең арғысы, жүзін де көргенім жоқ!» — дейді.

— Әй, тәйірі, сол айныған болушы ма еді? Жүзін барған соң көре жатар, бүгіннен қалдырмай, жұмысын бітір!

— Қайдам! Көрікеннің ебі біледі, — деп Қоржынтай күлді.

Бері де жымыңдасты.

— Барған соң бәйбіше боласың, үлде мен бүлдеге оранасың деп соға берсейші, азбайтын әйел болушы ма еді, тәйірі, — деп Жалмақ пысықтап қойған болды...

III

...Қарымсақ пен Злиха екеуі үйінің қасындағы шыңның басында тұр екен. Қарымсақтың ойына баяғы жігіт күні, жігіт кезіндегі Злихаға ұрын барғаны түсті... Қатындар Злиханы алып келген екен, ынтық болып жүрген Қарымсақ бөкебайын ашып, Злиханың қызыл шырайлы жүзін, мөлдіреген қара көзін бірінші рет сол жерде көріп еді... Көптің көзінше ашылып сөйлесе алмаған соң, Злиханың ымдауымен екеуі тысқа шығып, Қайболдың үйінің тұсындағы терен жардың басына барып тұрған... Жазғытұрғы маужыраған тұн; жанада тасып, қарқыны басылып жетпеген өзен сарылдап, күрілдеп тынық түнді өзіңше тербетіп тұрған сияқты... Ай жарқырап бүлттан шығып, жарық сәулесін Злиханың бетіне сепкенде, Қарымсақ Злиханы айдан да сұлу екен деп ойлады... Злиха бұралып Қарымсаққа жақындай түсіп, ыстық лебімен бойын ерітіп, үнсіз ғана тұрады... Сол күндер есіне түскендей болады... Еске түседі де, еркін алып билеп, Қарымсақ Злихаға бұрылған секілденеді... Злиханы өзіне қарай тарта берем дегенде, өлдекім ар жағынан кеп, итеріп жібергендей болды, Қарымсақ жардан омақата құлап, басын көтеріп алса, ирелендеген біреу Злиханы қолынан ұстап дедектетіп өкетіп барады! Өлдеқайдан Ұлпаның «өжелеген» ойбайы, Бақыттың «мамалаған» жылауы естілгендей болады... Қарымсақ күйіп кетіп, ойбайды салды:

— Злиха, Злиха!

Өз даусынан өзі шошып оянды. Бұл түсі екен. Үйдің іші тастай қараңғы. Бесіктегі Бақыт шырылдап жылап жатыр. Бесікке таяу жатқан Ұлпа әжелеп ыңырсып жатыр.

Шошып оянған күйі, тұла бойы қалтырап, не екенін білмей, Қарымсақ аз-кем отырды. Бір кезде есін жинағандай болып, Злиханы оятуға кірісті:

— Әй, қатын, түр деймін!

Иығынан қозғап оятайын дегенде, созған қолы жастыққа тиді. Бойы өлденеге мұздап сала берді. Ұйқылы көзімен қайта сипалағанда, қалтыраған қолы жылаған Бақыттың бетіне тиді. Бесіктің бет жапқышы ашық, жаңа ғана емізген адам секілді.

— Әй, Злиха деймін, қайдасың?

Ыңырсып жатқан Ұлпа үрпиіп басын көтерді. Бесігінің бас жағынан жорғалап кеп, өкесінің қойнына кірді.

— Қарағым, әжең қайда?!

— Әжем, әжем, — деп Ұлпа жан-жағына қаранды.

— Злиха, Злиха! — деп Қарымсақ айқай салды. «Әжелеп», «мамалап» Бақыт шыңғырды. Үшеуі қосылып, үйді басына көтерді.

Далаға шығып кетті ме екен деп Қарымсақ баста дөмеленген секілденсе де, ұзап кеткен соң, қауіп үдей бастады. Апырым-ау, қайда кетпек, ашу-аразы болған емес. Ашуланбақ түгіл, бүгінгі түн — Злиханың өмірінде жайдары болған түнінің бірі: інірден отырып Ұлпаның көйлегін жамады, Бақытқа құрастырып көйлек тікті, Қарымсақтың ескі тонын бүргіштеп, киюге жарайтын етіп берді... Жататын кез болған кезде Бақытты шомылдырып, бабына келтіріп бөлеп, қайта-қайта сүйді. Ұлпаны төсегіне жатқызып, оны да маңдайынан иіскеді. Төсекке жатқан соң, Злиханың жайдарылығынан дөмеленіп, Қарымсақ жақынырақ жатып еді, бұрынғыдай «әрі, ойбай, шаршап жатырмын» деп жиырылмай, қайта өзі де жақындай түсіп, құшаққа құшақ айқасып жатты. Осыны істеген Злихада жаман ой бар деп кім ойлар? Ендеше, Злиха қайда?

Қанша ойланса да, бұл жұмбақты Қарымсақ та шеше алатын емес. Далаға шығып іздейін десе, «әкелеп» жабысып, Ұлпа жылап жібермейді.

Шам жақты, үй жарық болған соң, сезік мүлде ұлғайды. Злиханың күпісі, бөкебайы жоқ, жалма-жан жастықтың астын қарап еді, киіп жүрген шапаны да жоқ!.. Бір сұмдықтың болғанын жүрек сезді. Бірақ қандай екенін айырып білерлік шама жоқ. Шырылдап жылап жатқан Бақытты бесіктен шешіп алып, бауырына басты. Шашы үрпіп үрейі ұшып Ұлпа әкесінің тізесіне жабысты. Шамға төніп отырған күйі, сақалына суы сорғалап Қарымсақ жылады, үшеуі де әдегенше көріптік күйге түсті де қалды.

Таң атып, үйге сәуле кіре бастады. Бақытты Ұлпаға беріп, әжеңді шақырып келейін деп, Қарымсақ іздеуге шықпақшы болды. Әжесін шақырып келем дегенге Ұлпа қуанып, Бақытты ойнатуға кірісті.

Қарымсақ шыққан күйі інісінің үйіне жүгірді. Келіні таңнан тұрып, пешінің моржасын ашып жүр екен. Тымырсық аязды қыстың таңы жылы үйден шыққан адамның бетін жалап, қарытып барады.

— Келін шырағым, біздің қатынды көрдің бе?

— Жок, ойбай!

— Ендеше, қатын жоқ!..

Келіні шоқаң етіп сөлем етіп болып, аузын сылп еткізді:

— Бөтір-ай, сұмдық болмаса игі еді, кеше кешке Тасбақамен аузы жабысып сөйлеуі жаман еді! — деді.

Қарымсақ одан жаман үрейленіп, аяғы-аяғына жүкпай, бүкіл ауылды кезіп шықты. Көрген, білген жан болмады, өбден талған соң, ат арқасына мінген жігіт еді, бір хабарын осы таппас па екен дегендей жүгіріп Сарының үйіне барды. Сары төсегінде жатыр екен, басын көтермей, жатқан күйі ыңырысып, кейді.

— Маған не қыл дейсің, мен сендердің қатындарыңа бақташы болам ба?!.. Желіккен әйел тұрушы ма еді, қазір «слабоданын» заманы, өз қатыным кетем десе де ұстап тұрар жайым жоқ, — деді.

Талып барған Қарымсаққа Сарының сөзі өңменінен атып жібергендей болды. Сақалына жабысқан көздің жасы сауыс болып қатып, ілгері басқан аяғы кейін кетіп, салбырап үйіне келді. Кішкене күпісін киіп, жарбиып лапастың алдында Ұлпа әжесін күтіп тұр еді, әкесіне жаутандап қарады:

— Әке, әжем келе ме?

Қарымсақтың көзінен бүршіктенген жас ыршып шығып, бетін жуып жүре берді.

Қатын-қалаштар жиналып қалған екен, есіктен кіріп барған жағдайда, «мамалап» жылап қолға тұрмай безек қаққан Бақытты көрді.

Көріп болған балаларды кемпірлер мүсіркеп:

— Мүсәпірлер-ай, қайтсін! Әженің жолы басқа ғой! — деп олар да көздеріне жас алды.

IV

Қысқа тоны қаудырап, суыққа тонып жаурап, жақ жүні үрпіп, ашаң жүзді келген бір әйел сиырдың қорасын тазалап жүр. Жұмысқа мойындамағандығы, жұмысты көңілденіп істемегендігі ісінен де көрініп тұр. Бірден бітіріп тастайтын жұмысты сылтау қылып, күн оздырайын деген кісідей үнемдеп істеп жүр. Кішкене жүргеннен кейін, күрегіне сүйеніп демін алады. Дем алса, ойды кернеген шарықтап, өлденелерді есіне түсіреді. Өткендегі мен қазіргі күнді салыстыра бастаса, өзінен өзі мүжіліп, ыстық жас көзден тимей-тимей кетеді.

Бұл Злиха еді, Қарымсақтың Злихасы! Қарымсақ са-
сып, Ұлпа мен Бақыт жылап, үйді басына көтерген түні
Злиха Қарымсақтың жылы қойнынан шығып, көрмеген,
білмеген біреудің соңынан ерген. Неге ерді, не мұңы бар,
жылатып тастап кеткендей Қарымсақтың не жазығы бар?
Бұл Злиханың әлі күнгі шешпеген жұмбағы. Бастап «ал-
тын босағасын» аттап шыққан түні де бұл жұмбақ шешіл-
меген еді. Су түбіне кетіп бара ма, әлде адам көрмеген бір
бақытқа кездесе ме — бұл Злихаға қараңғы еді... Ендеше,
үйін, байын, ішінен шыққан баласын тастап, елеске еріп
несі бар еді?..

Күрекке таянып тұрды дегенше, Злиханы айналдыра-
тын осы ойлар. Бұл ойды Злиха тәугі үйінен шыққан түні-
ақ ойлаған. Сұмдықтың басы Қоржынтайда ғой. Қоржын-
тай Злихаға бөле есепті жігіт. Басқадан гөрі Қоржынтай
Злиханы жақсы тартып жүрген соң, кез келгенде ашық
шыраймен өзілдесіп, Злиха да оны алыс көре қоймайтын
еді. Злиха келіншек болып түскелі Қоржынтай нелерді
айтпады. Қарымсақты жамандап, Злиханың көңілін со-
дан суытуға жан салды. Елдегі бозбалаларды, бозбалалар-
дың ішіндегі Әбдінің баласы секілді мырзаларды мақтап,
араға жеңге болғысы да келді. «Жас күнде бозбалашылық
істеуден көңілді нәрсе жоқ» деп қызықтырып та көрді.
Бірақ Злиха оның біріне де еліккен емес. Қоржынтай кейде
ашуланyp: «Жұрттың қатындарының бөрінің де тамыры бар,
осы саған біткен қай әулиелік?!» дегенде: «Бір күндікке қызы-
ға алмаймын», деп Злиха қысқа ғана жауап беруші еді.

Бозбалашылыққа көндіре алмаған соң, Қоржынтай соң-
ғы бір-екі жылдан бері өмірлік жолдас болатындарды айтып
айналдыра бастаған. Соның ішіндегі Злихаға көп айтқаны
Көрібай. Көрібайды жұрт ағасы асқан бай, қатыны өлген
бойдақ деп суреттеген. «Саған сыртыңнан ғашық болып
жүр» деген сөздерге шейін айтқан. Бір күні Қарымсақ үйде
жокта Қоржынтай түнде келіп оятып, Көрібай тыста күтіп
тұр деп айтқан болатын. «Мен ешкімге қолжаулық бола
алмаймын» деп Злиха үйінен қуып шығып еді. Көрібайдың
даңқына да, байлығына да қызыққандық пішін Злихада бол-
ған емес... Әйтсе де, неге екенін өзі де білмейді, соңғы кезде
бір белгісіз күш итермелеп, осыған көн деген сияқты бол-
ды. Қашанда болса, Қарымсақтан айрылып, бөтен біреуге
қатын болып тию міндет секілденді.

Злиха бір табанға шейін болады, болмайды деп уәде
берместен келсе де, нақ қашатын күні кешке Қоржынтай
келіп, өлердегі сөзін айтып, уәдесін сұраған, нақ сол жер-
де неғып жеңілгенін өзі де білмейді. «Жарайды» деген сөз
Злиханың аузынан еріксіз шығып кеткен. «Ауыздан шық-
қан түкірік, қайтып жұтсаң — мөкүрік» деп кемпірлер
күнде шарият соғады. Айтарын айтып қойған соң, бұры-
сын-терісін тексерместен, Злиха кашудың жабдығына
кірісіп еді. Алғашқы кезде балалары аяныш көрінді. Ба-
лаларын қиып тастап кету мүмкін емес секілденді. Бұрын-
ғыға қарағанда аналық махаббаты жүз есе өсіп, екі бала-
сының тілегі үшін жанын қиып берерлік күйге жетті. Ба-
ланы ойлағанда көзінен моншақтаған жаспен бірге жүре-
гінде қара қан саулап ағып, ішін елжіретіп кеткендей бол-
ды. Байы Қарымсақ елдегі момын екеу болса — бірі, біреу
болса — тап өзі. Жастан қосылғалы араларында көңіл қа-
ларлық реніш болған емес. Злиха не айтса, Қарымсақ со-
ған күл. Сөйткен Қарымсақтың жазығы не?..

Міне, осының бөрі тайталасып, қараңғы түнде Злиха-
ның басын қатырып жатқанда, есік алдында тықыр
білінгендей болады. Ақырын есік ашылып, әлдекім сипа-
лап жердегі шөпті сыбдырлатып, жанына келіп төнеді. Бұл
Қоржынтай, ақырын сыбырлап қана:

— Қане, жүр, — дейді!..

Злиха онда Қарымсақтың жылы құшағында жатқан.
Жастан қосылған ері, нақ сол минутта адамның сыртта-
ны, ешкім қиып кетпестік секілді еді. Злиханың қиып
кетпегісі де келді. Бір кезде бесікте пысылдап ұйықтап
жатқан Бақытын көрді.

Жалма-жан басын көтеріп алып, бетін ашып еді, шыр-
т ұйқыда жатқан нәресте, әжесінің мамасы бетіне тиген соң,
ұйқысын бұзып оянып, бесікте таңулы жатқан күйі керіліп
есінеді. Мамасынан бірер сорды да, қайтадан ұйықтап кетті.

«Қане, жүр» деп Қоржынтай қысып барады. Қоржын-
тайдың сыбырын есіткенде өзیرهйілдей көріп, Злиханың
денесі тігіркеніп сала береді. «Менде нең бар, мен байымды,
балаларымды тастап, өзөзілдің жолына түсе алмаймын!»
деп үйінен қуып шыққысы да келеді. Бірақ басты тұман-
даған қара күш ерікті билеп, ырық бермейді, сүйретіліп
орнынан тұрып, не қыларға білмей дағдарғанда, Қоржын-
тайдың бұрын бір айтқаны есіне түседі: «Балаларды бірден

ала кетуге болмайды, барған соң сотқа арыз бергін, алады да береді. Кәрібайдың баласы, сенің балаларыңның оған жаттығы болмайды» деп еді Қоржынтай. Злиха талған көңілге осыны сеп қылғандай, осыны ойлап, өзін өзі айналдырғандай болып, ақтық рет балаларын сүйіп, «алтын босағасын» аттап, жөн тартып еді...

Міне, сөйткен Злиха енді Кәрібайдың тоқалы болып, Ажар бәйбішеге күн атанып, малайдың жұмысын істеп жүр. Келгеніне төртінші ай, содан бері бір жылы сөз естіген емес. Бәйбішенің сөгуі, бәйбішенің берген азары аздай-ақ, екі күннің бірінде Кәрібай да ұратынды шығарды. Өмірінде естімеген сөзін естігенде сай-сүйегі босап, іші өртеніп күйіп кете жаздайды. Өткен күн көзден бір-бір ұшып, күрсінгенде жүрегі қақ айрылғандай болады...

V

— Әже-ай! — деп Злиха ауыр күрсініп, ыңыранды. Ажары сұрғылттанып, жақ сүйегі сорайып шығып, көзі ала-рып кеткен. Екі иінінен демін алып, отыра алмайды. Әлсін-әлсін жөтеліп, мазасы кетіп отыр.

— Әже-ай, келер ме екен? — дейді.

— Қайдан білейін, шырағым, пәті жуас адам еді, сенің бір қатаңды кешем десе, келер, келсін деп қайта-қайта айтып тапсырдық қой, — деп көрі кемпір Злиханың көрпесін қымтап жапты.

— Ұлпа ше, Бақыт ше? Оларды да өкеле ме екен?

— Балаларын қайдан әкелсін, күн әлі суық қой, жас балаларды алып жүру оңай ма?

— Қалқам Ұлпа, құлыным Бақыт, — деп қамыққандай болды. Қамықты, бірақ көзінен жас шықпады, жүрегі жылады. Жүрегі елжіреп, ішін өртеп кетті.

— Қалқам Ұлпа, қарашығым Бақыт, не күйде екен-сіңдер? Азғын жолға түскен, өзәзілдің тіліне ерген әжелеріңе лағнат оқып отырсыңдар ма? Әлде «әжетайым» деп, ертеңді-кеш еңіреп, екі көздерің төрт болып, зарығып мені күтіп отырсыңдар ма?! Күтесіңдер ғой... Күтсеңдер де, бір жағынан, ренжіп лағнат та оқитын шығарсыңдар. Лағнат оқитын жөңдерің бар, мен айыпты! Сендерге қарайтын, сендерді алдыма алып, еркелетіп сүйетін менде бет жоқ. Мен сендерді ескермедім, сендерді жылатып тастап, өзіме бақыт іздемекші болдым. Қарымсақтың жаман үйінен,

жетпейтін кем-тар дүниесінен аттап өтіп, ұжмақтың есігін ашпақшы болдым. «Пәлен жерден пәленшенің қатыны қашты» дегенді естігенде, менің ойымша, солар адам көрмеген бір қызықты тұрмысқа кіріп жатқан секілді болушы еді, ақырында сол ынтықты көріп, көңілді бастым... Мен сендердің бұрынғы жайрандап жүретін әжелерін емеспін, жүрегі жаралы, беті қаралы, қайғы бұлтын үстіне төндірген сорлы болған жанмын... Кәрібайдың үйінен қашып шыққан күні, шананың үстінде келе жатып тұс көрдім... Аппақ киім киіп, өзеннен үйге қарай келе жатыр екем деймін, менің қарам көрінісімен-ақ, Бақытты жетелеп Ұлпа алдымнан қарсы жүгірді. «Әжелеп» айкайды салғанда, жүрегім елжіреп қоя берді... Ұлпаны маңдайынан сүйіп, Бақытжанды алдыма алып, енді емізе берем дегенде еңгезердей бір қара кісі арт жағымнан келіп желкеме түйіп келіп жіберді: «Лағнат, арам қолыңмен жас нәрестені, күнәсіз періштені не бетіңмен ұстап отырсың!» деді... Алдым терен жар екен деймін, омақата құладым. Әлдеқайдан Бақыт пен Ұлпаның «әжелеп» жылаған даусы шынылдап, құлағымды жарып барады. Жардан зымырап бара жатқанда, тұла бойым түршігіп, шоңшып оянып кеттім. Күн ызғырық еді. Жұқа киімнен суық өтіп, денем сіресіп қалған екен. Сол жерде-ақ осы аурудың жабысқанын сездім...

Басынан кешкен оқиғаларды бұлбұлдай сайрап Злиха айтып отыр. Кемпір шешесі тыңдап, егіліп жылап отыр. Злиха тағы да көрген-білгенін айтып түгендемекші еді, болмады — жөтел килігіп, мазасын алды. Жөтеле-жөтеле әлсіреп, жастыққа қисайып басын салды. Өңі көгілдірленіп, көзі бұлдырап, үй іші айналып бара жатқан секілденді. Бақыт па, Ұлпа ма, әлде Қарымсақ па, болмаса күн-түні ұйқы көрмеген, бағып отырған өзінің әжесі ме, әйтеуір біреудің «қалқам» деп жылаған даусын естігендей болды.

Талықсып кетті. Әлдене уақытта:

— Злихажан, басыңды көтересің бе, келді ғой, — деген дауыс құлағына тиді. Бұл әжесінің даусы еді. Көзін ашып алса, бетіне тигізіп, біреу жылап отыр. Көзінің жасы сорғалап, Злиханың бетіне тамып тұр. Апыр-ау, бұл кім? Абайлап қараса, Қарымсақ! Злиха не болғанын білмеді.

— Қалқам, келдің бе? — деді.

— Келдім, келдім! — деді Қарымсақ.

— Мені кешесің бе? Мені бұрынғы Злихам деп танысың ба?

— Кештім, қалқам, кештім!

— Ендеше, атыңды жек, маған Ұлпаны, Бақытты көрсет! Олар да кешсін! «Әжелеп» бауырыма кіріп, Бақытжан мамасын сорсын. Ақтық рет жанымның шығарында Бақытжан мамамды емсе, Ұлпа бауырыма жатса, күнәмді кешіп, сен бетіме бетінді тигізсең, одан артық менің тілегім жоқ, ендігі бар арманым осы ғана! — деді...

VI

Екінді әлетінде сары белден төмен құлап бір шаналы келеді. Марттың іші. Даланың қары еріп, қыраң жерлер аламыштанып, көз ойнақ қара жерге айналған. Ылди жақ қалың ауыл. Ауыл үсті қара шоғырланып көрінеді. Кешкі түтіндері мұнартып, бұлттай көшіп, аспанға созылып жатыр.

— Жеттің бе? — деді Злиха.

Даусы естілер-естілмес болып шықты. Қарымсақ атын айдай түсіп:

— Қазір жетеміз, ауылдың төбесі көрінді, — деді.

— Көріне ме?

— Әне, көрініп тұр.

— Ендеше, тоқташы!

— Неге?

— Ауылды көрейін. Сағындым!.. Ауылдың аңғарын, ауылдың ұшқан түтінін сағындым! Жеткенше дөтім шыдар емес... Шыдай алмай барам...

Қарымсақ атын тоқтатып, қымтауын ашып, зорға дегенде Злиханың басын көтерді. Злиха ауылын көрді... Жүрегі елжіреп кетті. Көзіне өлденелер елестеді. Бақытты арқалап, Ұлпа жүгіріп келе жатқан сияқты болды.

— Қалқам Ұлпа, құлыным Бақыт! — деді. — Көрдім, көңілім тынды. Енді тез жеткіз. Әне, көрдің бе, Ұлпа мен Бақыт мені күтіп тұр... Күтіп тұрған жоқ, қарсы жүгіріп келе жатыр... әне, әне... қалқам!..

Жуасиын деген соң, шаршап кетті ме деп, Қарымсақ орнына жатқызды. Қайтадан қымтап жауып, атын айдай бастады. Злихадан бетер үйіне жетуге өзі асықты. Төрт айдан бері күн-түні жылаумен келе жатқан жетімдерді қуантқанша Қарымсақтың жаны сабыр таппай келеді.

Ауылдың қотанына кіре бергенде-ақ Бақытты арқасына жарбитып, екі көзі жол бойында телміріп тұрған Ұлпаны көрді. Қарымсақ атын үсті-үстіне айдап, албарға таяна бергенде Ұлпаға көзі түсті.

— Қалқам Ұлпа, өженді өкелдім.

«Әжелеп» Ұлпа жүгірді. Тірідей жетім болған байғұстар өжесінің жылы құшағына кіріп, мамасын іскемекші еді, «қалқам» деген жылы сөзін есітпекші еді!..

Бірақ болмады, ынтығып күткен балаларын Злиха бауырына қыса алмады... Шанадағы Злиханың құр денесі ғана еді, жаны үзіліп кетіп еді...

1926 жыл, декабрь.

СЕКСЕН СОМ

Егеубай ертеңгі шайын ішіп, қора-қопсысын оңдайын деп тысқа шықты. Ноябрь іші болса да, қар жаумаған қара жер. Күзгі қара дауылға қыстың ызғары қосылып, аспандағы сұр бұлтты құйқылжытып, ызғырықтау болып тұрған. Үйден шыққан ыңғайда тесік-тесік болып тұрған лапастан соққан жел Егеубайдың маңдайындағы шайдың шығарған терін шайып жіберді. Қабағын жиырыңқырап, лапастың алдында тұрып, ақ тымақтың үзік бауын байлады. Тысқа шығып, бір-екі аттап жүре берем дегенде, жапырайған қорасының құлап жатқан бұрышы көзіне шалынды: «Мынаны оңдап тастамасам болмас» деп темір күрегін алып, құлаған шомды үйе бастады. Албарда тұрған көк шолақ ат күректің тықырымен Егеубайды танып, жем ізденіп, оқыранып қойды. «Е, жем керек екен, сен түгіл, балаларға да нан жоқ!» деді Егеубай күбірленіп. Өзі шомына айналып тастаған көңін үске шығып жайлап салып жатқанда біреу келіп:

— Ассалаумағаллеуейкүм! — деді.

Егеубай кенет шыққан дауыстан шошып кеткендей басын көтеріп алып:

— Әліксалам... Е, Тынымбаймысың, үйде ме едің? Бір-екі күннен бері неғып көрінбей жүрсің?

— Кеше жиылыстан келдім ғой, — деді Тынымбай.

Егеубай шомның басынан түсіп, күрегін таяна тұрып сұрай бастады:

— Е, жиылыстан келдім дейсің бе? Не жаңалық бар?

— Бөтен хабар жоқ, «Алашорда ашылды» дейді... Бесалты делегат келген екен, ішінде бір сұсты жігіт бар, сірә, бастығы болса керек... Олар Найзалыға жүріп кетті. Болысқа: «Тез ақша жиып қой» деген екен, сол ақшаны ауылнайларға бөліп... Біздің ел кедей деп, ақшаны басқа ауылға ауыстырдық. Сонымен, қалған ақшаны үй басына бөлгенде, сексен сомнан келді.

«Сексен сом» дегенде, Егеубайдың таянып тұрған күрегі жерге түсіп кетті. Өзі безгек кісідей қалтыранып, аузы жыбырлап, қайта-қайта «сексен сом» деп айта берді...

Тынымбай аң-таң, Егеубайдың неден сасқаны оған жұмбақ, басқа бір пәле болып қалды ма деп, ол шегіне берді.

— Біздің ауылнайда да байлар бар емес пе еді? «Бай салық» істемедіңдер ме? — деді Егеубай есін жиғандай боп.

— «Бай салықты» ескеріп едік-ау, ауылнай ырық бермеді: «Бізде өлмелі кедей жоқ, бәрі де төлей алады» деп, ылажсыздықтан көндік.

— Апырым-ау, сексен сом дейді?! — деп Егеубай ілгері-кейінді жүрді.

Тынымбай кетіп отырды. Егеубай албар ішінде бірсыпыра жүріп, үйіне кірді. Қатыны Егеубайдың тозған киімін жамап отыр еді. Егеубайды көзі шалуы-ақ мұң екен:

— Осы үйде бүгін бір түйір шай жоқ. Қызыл келіннен қарызға шай алып ем, о да сұйрайтын шығар... Шай қарастырып бақсайшы, — дейді.

— Қой қатын, шайдың жөні болар, мына сексен сомды айт! — деді.

— Қайдағы «сексен сом?»

— Қайдағы дерің бар ма: «Алашорда» ашылыпты, соның расқоты, салығы.

— Ордасы не? — деп қатыны таңданып еді.

— Білмесең, сұрама. Сен түгіл, өзім де анық білмеймін, әйтеуір, «алаш орда», «ақша» дегеніне ғана түсіндім...

— Сорымыз қайнаған екен ғой, — деп қатыны ауыр күрсінді.

Егеубай отырып терең ойға батты, дүние кемшілігі, шаруасының ретсіздігі көз алдына елестеп, біртүрлі тынышсыздыққа айналдырғандай болды.

Бұдан бір ай бұрын «алаш» жігіттерін милиция қызметіне аттандырғанда, өз ауылынан шыққан Көркемтайдың бала-

сына берілетін бес мың сом мен Еркебайдың жорғасына төленген үш мың сомды бөлгенде де үй басына 80 сомнан келіп еді. Егеубай ол жиылыстың ішінде өзі де болып, 80 сомды төлемеймін десе де, жігіт жинай келген делегатқа бір кулар: «Мынау болышевик қарсылық қып тұр» деп шағым беріп, Егеубай ұсталып қала жаздап, 80 сомды біреуден қажет әперіп зорға құтылып еді. Сол борышына қатынының былтырғы төркіндеп әкелетін жалғыз қызыл сиырдың тайыншасын беріп, зорға құтылып еді. Мына сексен сомға орын жоқ. Алым ақшасын сұрап, ауылнай бір жағынан дігірлейді. Аршыны 12 сомнан алып, ақшасын күз беремін деп, қатынына көйлек кигізген борышы тағы бар. Ералы саудагерден 100 сомға бір тақта шай алып еді, соны да төлеген жоқ. Бірер қара болса да, соғым соймай тағы отыра алмайды. Күзгі алған 15 пұт егіннің сегіз-ақ пұты қалған. Шиеттей жас балаларды нансыз асырауға тағы болмайды. Үй іші тұттай жалаңаш. Осы керектің бір де бірін орындай алмай отырған Егеубайдың мойнына сексен сом іліккен соң, неғып қайғырмасын, неғып саспасын?!

Егеубай «у-uh!» деп ауыр күрсінді.

* * *

«Ауылнайдың үйіне делегаттар келіпті» деген хабар іңір өлетінде дүңк ете түсті. Мұны есіткенде Егеубайдың көз алдына сексен сом елестей кетті. Бойы мұздап, қалтыранды. Сексен сом оның жаны, делегаттар жан алатын өзیرهйіл секілді көрінді. Тұла бойы дірілдеп, жүрегі дүрсілдеп, тамағына бір нәрсе тұрған секілді жұтындырмайтын күйге ұшырады. Қатыны шайын дәмдеп құйып берсе де, Егеубай бұрынғыдай жадырап іше алмай, бірер кеседен кейін төңкерді. Сүт салмадан бір аяқ ішіп алып, төсегіне жатты. Есі-дерті «80 сом» мен ауылға келген делегат болды. Қанша ойланса да, ақша табатын орын жоқ. Бермей тағы құтылмайды. Әрі-беріден соң амал тапты: таңертең тұрып, көк шолақты жегіп алып, Самалықтағы құдасына кетпек! Түпкілікті құтылмайтынын білсе де, мына делегаттардың келген қарқынынан қалуға іздеп тапқан амалы еді. Осыған белін буып, таңсәріде қатынын оятып, шай қойдырды. Көк шолақты жетектеп барып суғарды. Шайды жаңа алдына алғалы жатқанда, ауылнайдың кішкене баласы келіп кірді.

— Ата, сені делегаттар шақырады.

— Делегаттар мені кайтеді екен?

— Білмеймін, тез келсін деді...

Кесе қолынан домалады. Асып-сасып, жамаулы күпіні иығына іліп, табан етігін киіп жүре бергенде, қатыны дауыстады:

— Сорлы-ау, тымағыңды кисейші, құлағым ауырып жүр деп ең ғой, жел ұстар!..

* * *

Ауылнайдың үйі. Төр алдында солдат киімді үш жігіт. Қара бұжыр жігіт іріленген түрмен жанындағы екі жолдасына бастық төрізденіп отыр.

— Ішіндер, қонақтар, май жеңдер, қарындарың ашар, — деп қояды ауылнай.

Егеубай апалақтап кіріп, сасқанынан сәлем берді. Босаға жаққа отыра қалып:

— Аманбысың, ауылнай? — деп еді, ауылнай ернін жыбырлатты да қойды.

Біраздан кейін жігіттерге:

— Мынау отырған Егеубай деген қартымыз, бұ кісіден сексен сом тиіс, — деді.

«Сексен сом» десе, Егеубайдың жаны, бар тұла бойы дір ете түседі.

— Қане, отағасы, ақша шығарыңыз, — деді қара бұжыр.

— Ойбай, шырағым, ақша жоқ!

— Ақша жоқ деген не сұмдық? Біз ондайды естімейміз!

— Не көрмеген көк тұқыл дейсің, жалтаруын қарашы, — деп жолдасы күңкілдеді.

— Отағасы, ақша тап.

— Қарағым-ау, соқыр тиыным жоқ, жерден қазайын ба?

— Мынауың «Алашордаға» қарсы ғой өзі...

— Ойбай, атама, шырағым!..

Алашқа қарсы деп биыл тұтқын қыла жаздап, зордың күшімен қалған Егеубай ғой.

— Қарсылық қылмасаң, айта ғой, қанша малың бар?

— Жалғыз ат, жалғыз бұзаулы сиырым бар, шиеттей жас балаларымды немен асырарымды білмеймін...

— Осының атын алып, артығын қайтарып берсеңдер кайтеді? — деді ауылнай.

— Содан қолайлысы болмас. Бар, Ержан, ана кісіні жаныңа ерт те, атын өкеле ғой, — деді бастығы.

Ұзын бойлы сары жігіт бес қаруын асынып: «Жүр, отағасы!» деді.

Егеубай сүріне-мүріне тұрып, үйіне беттеді. Мылтығы сарайған солдат, осы қашып кетер-ау дегендей, өкшесін басып келеді. Келе жатып ойлайды: «Апырмай, ауылнай маған неден өшікті екен?» деп. Кенет есіне түсті. Былтырғы сайлауда мұны сақау жағы иемденген ғой, дәуде болса, соның кегін алу шығар...

Делегатқа көк шолақты жүгендеп беріп еді.

— Жок, өзің алып жүресің! — деді ол сұрланып. Егеубай сөз айтпай, ала жөнелді.

Көк шолақ албардан шығарда, лапастың алдында тұрған Егеубайдың қатыны екі көзді жаспен бұлап тұр еді:

— Жалғыз атты «Алашорда» қақшыды. Құдай-ау, енді қайда барып күн көрерміз?! — деді.

1918 жыл, ноябрь, ауылда.

ҚҰЛА ЖОРҒА

— Ойбай, орыс келді, солдат келді! — деп Ерғалидың кішкене балалары үйге апалақтап кірді.

Үйде Ерғали пешке арқасын сүйеп, бөйбішесінің жыртылған мәсісін бастап отыр еді; бөйбішесі Дәметкен қолында ұршығы, төрде шынтақтап жатқан Жамақ деген қайнысымен сөйлесіп отыр еді. Ерғали тігінін, бөйбіше ұршығын, Жамақ әңгімесін қойып, балалардан бетер бұлар да ұрпие бастады. Лапаста жатқан мойнақ, орыс көргенде ұретін даусына салып, арсылдап даланы басына көтерді.

— Құдай-ай, өзің сақтай гөр. Жылдың өзі ауыр. Орыс орманда көбейіп кетті. Қылышын сүйретіп үйге кіріп келгенде, осы зөре құтым қалмайды! — деп Дәметкен күрсінді.

— Кім қорықпайды дейсің, мазаны кетіріп-ақ тұр ғой, — деп Жамақ шыға қашуға ыңғайланған адамша тізерленіп алды.

Ерғали қорқақ адам еді, көзі адырайып кетті. Қолындағы былғарысын біресе киіздің астына, біресе қобдиына салды. Солдаттың көзіне ілінсе, жамаулық кішкене былғарыны алып кететіндей көрді. Бұдан бір күн бұрын келген солдат көзіне елестеді. Көрші поселкедегі большевиктерді ұстай келген отрядтың адамы екен. Басында

қазақтың тымағы, аяғында жаңа былғарыдан тіккен жарма қоныш, сактиянды етік. Киіміне қарап қазақ бола ма деп жанына жетіп барғанда, орыс екенін бір-ақ білген; «сенікі бәлшебек бар» деп бүркіттей түйілгенде, Ерғали жанын қайда қоярға білмей сасқан. Ол кездегі үкіметке большевиктің жексұрын екендігін сезегін еді. Сондықтан өзімді большевик деп тұр ма деп үрейленіп, солдатты жалынып үйіне кіргізген жерінде баласының болыскей ер-тоқымын көріп қалып, солдат қолтыққа қысады. Алма дейтін Ерғалида дәрмен бар ма? Бармақты тістеп қала берді. Ер-тоқымды өңгеріп алып, қоқиланып шауып бара жатқан солдаттың өбден қарасы үзілген соң барып, зығыры қайнап кетіп: «Сол кеткеннен келме, жолыңа жуа бітсін!» деп Дәметкен бөйбіше қарғап еді. Одан артық қылар дәрмендесі жоқ еді.

Солдат келген хабарды есіткен соң, тағы қандай нәр-семізден айрылар екеміз деген қауіп туды. Ерғали көзіне қатынының төркінінен әкелген ала күпісі түсті:

— Сорлы-ау, ана күпінді тықсайшы, іліп кетеді ғой, — деді.

— Әлгі солдатың келіп қалмаса, — деп бөйбіше қозғала бергенде, Мойнақтың арсылдауы үдеп, есік ашылды. Сарт етіп табалдырыққа тиген қылыштың даусын естігенде, бөйбіше селк ете қалып, орнына отыра кетті.

Қолдарында винтовка, түстері кісі өлтірген адамдай сұп-сұр болып екі жігіт кіріп келді. Екеуі де:

— Салаумәлейкүм! — деді.

Ерғали қуанып кеткен немедей, солардың келуін тілеп сағынып отырған адамдай:

— Әлік сәлем, е, шырақтарым, жоғары шығындар! — деп орнынан тұрып, бүкшендеп көрпе салып жатыр.

Келушілер үй ішімен амандасты, аң-таң болып отырған бөйбішеге үлкендеу біреуі:

— Амансыз ба, бөйбіше! — деді.

— Ибөй-ау, қазақсындар ма, шырақтарым?

— Қазақпыз, қорықпаңыз.

— Қазақ көрінеді ғой, кешегіден түсі жылырақ, — деп Ерғали аяғын көсіліп отырды.

Жамақ жөн сұрай бастады.

— Біз «Алашорданың» делегатымыз. Сулы болысына барамыз. Ылау керек, атты тезірек жеткізіңіздер, — деп

толықтау келген қарасұр жігіт бұйрық берді. Үстінде қасқыр ішік, әкесінен қалған мұрасы құсатып жағасын қайырып, қоқиланыңқырап отырды. Ішкі киімдері солдатша, беліне байлаған кішкене мылтығын, «мынаны көрдің бе» дегендей ғып, сөйлеген уақытта қозғап қойды. Екіншісі — ұзын бойлы, сары бұжыр жігіт: басында жүнді бөрік, үстінде шинель, аяғында солдаттың киетін сары етігі, малдас құрып отырғанда мойнындағы қылышын әлдилеген баладай алдына өңгеріп отырды.

Бөйбіше екеуін де бастан-аяқ қарап шығып:

— Ой, Құдай-ай, қазақ балаларының да солдат болып қалғаны-ау, — деді.

— Қатын, тұр, шай қой, балалар тоңып келген шығар, — деп Ерғали шайға айналдырып, атты ауылынан тауып жетуге ыңғайланып еді. Қарасұр жігіт ызғарланып-ақ қалды.

— Сенен шай сұраған адам жоқ, жегетін болсаң, тез жек!

— Мына шіркіндер қайтеді, орыстан да жаман қатан ғой, — деп бөйбіше сескеніп қарады.

Ерғали да, Жамақ та аяқты ұшынан басты. Ауыл абырсабыр, біреуі арба майлап жатыр, біреуі қорап таңып жатыр, біреулері үзілген делбені жалғап жатыр — бәрі де асығыс, жанталасып әзірленіп жатыр...

Жүргіншілер үйден шыққанда, тал қорапты төрт аяқты арбаға бір көк, бір торы атты парлап жегіп, тон киген сақалды қара кісі делбені ыңғайлап, көшірге мінгелі тұр еді.

Арбаға енді міне береміз дегенде, сары бұжыры жолдасына күңк ете қалды. Екеуінің де көзі Жамақтың аяғына қадалды.

Жаңа тіктіріп киген байпақты етікке екі көз бірден қадалған соң, Жамақ ышқынайын деді. Жанындағы кісінің артына таман тұрып еді, қарасұр жігіт жекірді:

— Әй, қара сақал, неге ығысасың, бері кел!

Көзі мөлдіреп Жамақ келді. Аузы-басы жыны ұстаған адамдай жыбырлады.

— Аяғыңдағы етігінді сат!

— Ойбай, қарақтарым, кедей адаммын. Мұны сатсам, жалаң аяқ қаламын, қайтадан етік алатын күшім жоқ.

— Сөзді қой, шеш, ақшанды почтамен жібереміз.

Сары бұжыр жігіт тоңып тұрған аяғын Жамақтың байпақты етігіне тыққанда, жанып тұрған пешке тыққандай болды, көзі шырадай жанды...

Жамантіктің үйінің жанында он шақты адам сөйлесіп отыр. Өткен-кеткенді өңгіме қылады. Бұрынғы тыныштық күндерді сағынады.

— «Алашорда» болса, көзімізді ашамыз ба деп едік, осының өзі басқалардан асырып жіберді ғой, — деді біреуі.

— Қайсысы ондырар дейсің, бөрінікі де алу ғой, құртпай қояр дейсің бе, — деп ежірейген сары шал алдағыны болжап айтқан болды.

Кеспелтек қара кісі насыбайын шырт түкіріп алып:

— Мұның қызығын әлі «бөлшебек» келгенде көрерміз, — деді.

«Білсең айтшы, ол қайтеді екен?» дегендей жұрт соның бетіне қарай қойды.

— Ахметтің учитель баласын көріп едім, сол көзет алып тұрады екен. Петрбор, Мәскеу жағы кілең талау дейді. Болшайбек менікі-сенікі болмасын дейді екен.

— Тыбая-мая, мая-тыбая дейді екен ғой.

— Ол келсе, қазақты бітті де де қой.

Манадан бері үндемей отырған имек қара кісі де сөзге қатысты, көргенін, естігенін айта бастады:

— Кеше Кавриланьң үйіне барып едім, шай ішіп отырғанымызда Епем келіп, Каврила екеуі ілінсе кетті. Епем болшайбекті мақтады, Каврила жамандады.

— Осы қалада Епемнен осалы жоқ, — деп біреуі іліп ала жөнелді. Екінші біреуі қарсы болды:

— Қате айтасың, Епемнен онды орыс жоқ, бірдемеге ділгер болып сұрасақ, тоқтаусыз берелі. Ең арғысы, биыл ауылдың сиырын қала ұстағанда, ол араға түсіп, босаттырып жіберді ғой.

— Қой, Епем онды болса, болшайбекті қолдамас еді ғой.

— Енді кімді қолдасың! Биылғы казашилардың соққан 25 қамшының таңбасы арқасынан әлі кете қойған жоқ шығар.

— Апырым-ай, казашилардың осы қалаға сондағы ісі мықты жөбір болды ғой, правленияның алдында жатқызып қойып, 80 адамын ұрған ғой, орыс болса да, адам аяйды екен. Мен өзім сонда жаман аядым.

Төмен қарап отырған Жамантік басын көтерді. Манадан бергі айтылған өңгімеге өзінше қорытынды істеді:

— Пәлен-түлен дегенмен, сол балшайбегің теріс болмас деймін, патшалық болған соң, бірінен бірінің өзгешелігі болуы керек қой. Осы күндегілердің бар ісі талау-

тарту. Балшайбектер де талауға үйір болса, бұлармен бірігер еді ғой. Түбінде, солар осы күнгі жүргендерге қарсы болғанда, осы талап алуына қарсы шығар...

— Ылайым солай болғай да, — деп отырғандар күлісті.

Ауылдың жел жағындағы көлдің белесінен бір арбалы асып түсіп, шаңдатып келеді. Жұрт көзді қадады. Сөйткенше болмай, арбалы қара жолдан бұрылып, ауылға қарай салды, бұл Ерғалидың үйінен шыққан жігіттер еді.

— Жай кісі емес шығар, жүрісі қатты екен. Солдат-малдат бола ма, ыдырандар, — деді Жамантік.

Ұйлығып тұрған жұрт үйді-үйіне жөнелді. Кейбіреулері қораға кіріп кетті.

Құрабай деген кедей шалдың үйі ауылға келетін жіңішке жолдың үстінде еді. Үйіне тіке жүрсе, кездесіп қалатындай көріп, боқтықтың арасымен қадамдай басып келе жатыр еді, карасүр жігіт көріп қалып, айқай салды:

— Әй, жаман тымақ, қашып барасың ба? Бері кел!

Әй дегенде Құрабай селк ете түсті. Баруға қорықса да, қазақ екенін білген соң, тие қоймас деп арбаға қарай жүгірді.

— Бассайшы аяғыңды, өзің не қылған немесің?

Құрабай еңкейдеп келіп жетті.

— Неге қашып барасың?

— Қашып бара жатқаным жоқ, тақсыр, бесін оқуға асығып бара жатыр едім.

— Өлейін деп жүріп сонысын қара. Жамантік үйде ме?

— Үйінде, тақсыр!

— Жорғасы қайда?

— Албарында, тақсыр.

— Әйда, бастап жүр.

Құрабай бүкшендеп, пар аттың алдына түсіп, Жамантіктің үйіне алып келді.

— Бар, Жамантікті шақыр.

Жамантік шықты. Қолында таяғы, маң-маң басып арбаның қасына келді.

— Амансыздар ма, балалар!

— Құла жорға қайда?

— Қайдағы жорға?

— Жамантіктің жорғасын айтам, сен Жамантікпісің? Жорғанды әкел!

— Себебі не, тақсыр!

— Сен әлі сұрағың келген екен? Әкел дегенді құлағың ести ме? Әкел, жорғаны жетегіме байла, әйтпесе, қан қылып кетермін!

Жамантік сұрланып кетті. Тұла бойы қалтырайын деді. Қайырып сөз айтуға шамасы келмей, албарына қарай жүрді. Боқ күреп жүрген баласына қорадағы құла жорғаны шығартып әкеліп, өз қолымен жетегіне байлады.

— Тақсыр, қарсылығымыз жоқ, байла дедің, жетегіңе байлап жатырмыз. Бұл атты өзіңіз алып жатырсыз ба, әлде басқа кісі алды ма? — деді.

— «Алашорда» алдырады.

— «Алашордаға» не жазығым бар екен?

— Қарсылық қылыпсың, Әлихандарды боқтапсың.

— Астапралда, шырағым. Жорғам одан әрмен кетсе де, өйтіп жаламен алмасаң екен.

— Енді сөзіңді қысқарт, жорғаң берілмейді.

— Жоқ, ала бер, жорғаның құлағын ұрайын. Екі-үш бием сау болса, тағы біреуі құлындар. Бірақ жолсыз алғаныңызға ренжимін.

Қарасұр жігіт ажырайып қарады. Көзі Жамантіктің тұ сыртынан өтіп кеткендей болды. «Айда атты!» деп көшірді түртіп қалды. Бұрылып албардан шығып, қара жолға бет алғанда қосарға байлаған құла жорға теңселіп ала жөнелді...

Жамантіктің баласы кішкене қарап тұрды да, көзінен жасы моншақтап, үйіне кіріп кетті.

Жамантік шомның үстіне шығып, көз жанарына жас толып, қарасы үзілгенше қараумен болды. Ашулы ыза бойды кернеп булықты.

— Осы ызаларына қарай, болшайбек келетін күн болса, алдымен өзім жазыламын ғой. Сендердің іздеріңе түсетін де күн болар! — деді.

1926 жыл, октябрь.

САРЫАЛА ТОН

I

Күн түнеріп, тұлданып, шарасына сыймай тұрған тәрізді... Даланың өңі қашып, қурап, семіп бара жатқан сияқты. Тұман ба, буалдыр ма, ел үстін басып, жыбыр-қайланған кара бұлдыр-бұлдыр көрсетеді: бұлдыраған

калын топ, кең алқаптың о шеті мен бұ шеті иін тіресіп тұр. «Бұл не — мал ма? Адам ба?». Топ жыбыр етті. Үйірден қуылып шыққан саяқ ат құсап бірен-сарандаған кара топтан жырылып шығып, қуылып жатыр. «Апырым-ай, бұл не болды екен?» деп, Шермек атын қамшылай түсіп, Кенжебайдың шоқысын бетіне ала келе жатты.

... Дүр ете қалды. Сатыр-сұтыр найзағай ойнаған тәрізденді. Топ теңселіп, толқып, үн шығарды: топтың үні әлемді жаңғыртып, аспанда шыңылдап, құлақты жарып бара жатқан сияқтанды. Шермек атынын басын тежеп, тоқтала түсті. Жүрегі қобалжып, денені қорқу билеп қалтыратты. Аспан төніп, төбесінен басып қалатын сияқтанды. Айқайлайын деп еді, үні шықпады... Аты бір нәрседен белең алып, жалт бергенде, Шермектің ебедейсіз тақымы қолбаң етіп, ер-тоқымды құшақтай аттан қалпақтай ұшқан секілді болды...

— Ұстадық! Ұстадық!..

Ұнамсыз дауысқа Шермек шошынып, басын көтеріп алса, әлем жүзін қара түнек басып тұрған сықылды болды. Буыны қалтырап, тынысы бітіп, жан алқымға келіп қалыпты... Темір сияқтанған қатты саусақ оң жақ білегінен қапсыра ұстаған екен, кесіп тастамаса, айрылар емес... Ызғарлы ашу, уытты кек маңын түгел қоршап алғандай...

— Апырым-ау, кісіңдер, аясандаршы?!

— Әкеңбіз!.. Танытармыз!.. — деген ашулы дауыстар шаңқ етіп, құлақ тұндырғандай болды...

Әлдеқайда, алыста ма, әлде мына қыбырлаған қалын топтың аяғының астында ма, ыңырсыған дауыс естілген секілденді. Таныс дауыс! Бұл дауыс Шермектің құлағына тиісімен бойын тітіркендіріп, жүрегін тіліп жібергендей болды. Абайлап қараса — әкесі Сейпен! Қалын топтың аяғының астында қарны теңірейіп, үйілген оба құсап жатыр.

— Шермекжан, мен адамдықтан қалдым ғой! Қарным жарылып қалды, қарнымды тіліп кетті, — дейді әкесі.

Жан ұшырып Шермек әкесіне қарай ұмтыла берем дегенде, маңдайының алдын ала сілтеген қылыш жарқ етті... Шермек сескеніп кетіп, басын кейін қарай тартып қалам дегенде, желкесі бір нәрсеге тарс еткендей болды.

— Ойбай! — деді...

II

... Бұл Шермектің түсі болып шықты. Ойбайлаған өз даусынан өзі шошып оянды. Басы жастықтан асып, кереуеттің теміріне барып соққан екен, шекесі зыңылдап, қызып бара жатқан сияқтанды.

Үй қараңғы. Терезе болар-болмас қана бозарып көрінеді. Өзінің бөлмесінде, кереуеттің үстінде жатыр. Тұла бойы аққан тер. Денесі қирап қалған секілді. Аунап түсіп жатайын деп қозғалып еді, кереуеті шақұр-шұқыр етті. Қалтырауы басылған жүрек бұрынғыдан да бетер тітіреп сала берді.

Бірсыпыра уақытқа шейін Шермек аң-таң болып жатып, бір кезде есін жинады. Көрген түсін ойлады. Болған уақиғаны көз алдынан өткізді: ойлаған сайын ой-өрісі тарылып, белгісіз бір қара бұлт бүркеуге дайын тұрған тәрізді... Мұндай қысыламын, дағдарысқа ұшырап, басын тау мен тасқа ұрамын деп Шермек ойына алған емес. Шермек «бақыттан бақытты» көкседі. «Бақытты адам жалғыз өзімін!» деп жүрді...

Бұдан бір күн бұрын кереует, мына екі терезелі сырлы бөлме Шермекке жұмақ сияқтанып көрініп еді. Шермек төсегінде маужырап жатып, өткен өмірді бір шолып еді. Сонда азды-көпті көрген өмірінің ішінде қабак шытарлық қара күнді кездестірген емес: анасынан шырылдап жерге түскелі үлде мен бұлдеге оранып, төрт жағы құбыла болумен келді. Аталы тұқымның, дәулетті байдың баласы болды. Малдың күшімен орыстың ірі мектептерінде оқып, қынама киім киді, жылтырауық түйме тақты. Өзгеріс болды. Шермектің «бақыты» оңда да тайған жоқ, оңда да үдей түсті: ұр да жық ұлтшылдың бірі болып шыға келді. Қайда барса да орны дайын, беті қайтып көрген емес... Кеңес үкіметі орнаған кезде «Шермек бөсендеді» деп жұрт өсек тарата бастап еді, ол өсектен де құтылды: бұқпан-тайлап жүріп кеңес жұмысына араласып, әлдекімдердің қолтықтауымен жасырынып, партия қатарына кіріп алды... Сол бетімен әлі келеді. Құбылмалылығы ескен желдей: біресе оңнан, біресе солдан шығады, «бойына шыр жұқтырмауға келгенде, Шермектен шебер адам жоқ» деп бірге жүрген жолдастарының күндейтіндері де бар.

Бүгін Шермек жынынан айрылған бақсы сияқты. Күлімдеген көзін қара бұлт қаптаған сияқты. Асқындаған ырысын, аспандаған бақытын әлдекім келіп жоққа

шығарып, күлін көкке ұшырған сияқты... Күні кешегі тәтті төсек, жұмақ сияқты көрінген көк мәнерлі бөлме бүгін аждаһа сияқтанып аузын ашып, обып қоятындай болып тұр... Кеше — түнгі өмірінің таңындай болған, ләззатты шырын балдай болған қара көзді майысқан сұлу, бүгін бүркылдап қайнаған ой қазанында қуыршақ сияқтанып бұлдырайды... Өмірінде селт етпеген жүрегі қобалжып қалтырап, алқымына кесек тығылғандай қылғындырып, тынысын тарылтып тұр.

«Апырым-ау, қайтем? Қалай құтқарам?» деп Шермек тістенип, бұлдыраған ойын бір жерге жиып қорыта алмай бірсыпыра уақыт жатты.

«Болмас, енді өлместі қамдау керек! Тар кезең келді: жолды да, заңды да, абыройды да өзіріне жиып қоя тұрып, құтқарудың шарасын істеу керек!».

Шермектің басындағы мың құбылған ой осымен түйілді. Кереуетінен секіріп түсіп, үстелінің үстіндегі электр шамды жаққанда, Шермектің басында жоғарғы ой шыңылдап қайнап тұрды, әлдекімдерге, әлденелерге ыза-сы келіп, бойды ашу кернегендей болды. Көзі сықсынып, езуі қисайып, аузы жыбыр-жыбыр етті. Біресе өкпелеген бала секілденіп, қаймақшыған жұқа ерні түртпе қалды. Орындыққа отырып, қаламды қолына ұстағанда, жазуға ойлаған ойы тасыған судай тасқындап келіп қалды. Қағазының жоғарғы жағына «Әке» деген сөзді жазып, астын сызып қойды да, ар жағын түйдектетіп соза берді.

Екінді өлетінде, Тасыбай шоқысынан асып, өзендегі елге бет алып, үш салт атты келе жатты.

Ылдида, өзеннің кемерінде қалың ауыл көрінеді: қатарлай тіккен киіз үйлер, көлбей ұшқан көк түтін, жыбырлаған мал, андаған адам.

Өріскей бет қара құрттай қаптаған мал! Адырдан шұбап түсіп, сиырлар келе жатыр; жер қайыстырып жайылған мыңдаған қой жатыр; тай-құлыны еркелеген балаша ойнақтап, ауылдың үстін шаңмен бүркеп, жауға аттанған қалың әскердің қосындай болып, өзеннен су ішіп шыққан жылқы үйір-үйір болып топтанып, қабакқа қарай беттеп жайылып барады. Екі жылқышы қайың құрығын сүйретіп, бас білмейтін асау байталдарды қылжақтатып, бытырап жайылған бірен-саран саяқтарды қуып, алдыңғы қалыңның ішіне қосып, жылқыны иіре түсіп жүр...

— Ой, дариға-ай, елдің көркі мал екен ғой! Жаңағы Әлімбайдың ауылы, баяғы толықсып тұрған кезінде жұмақ сықылданып көрінуші еді, енді мал кеткен соң, қыңырланып, ыпындары кетіп-ақ қалыпты, — деп қырдан құлап келе жатқан салт аттының оң жақ шеткісі, қырықпа сақалды қара кісі басын шайқай түсіп күрсінді.

Бұл Қожан дейтін еді. Аузының ебі бар пысық, ат арқасына мінгелі байдың қосына еріп, шашбауын көтеріп үйренген кісіңіз.

Ортада келе жатқан семіз сары бұжыр кісі Сейпен дейтін бай. Сонау күнмен шағылысып тұрған ақ үйлер осы Сейпеннің үйі. Мына қара құрым болып өрісте жатқан малдың ішінде Сейпеннен басқаның малы кем де кем-ақ-ау.

Сейпен күрең жорғаны қамшылай түсіп, біразға шейін үндемей, ауылдың үстіндегі жер қайыстырып жайылған малға қараумен болды. Осы байлықты, осы салтанатты бұрын көрмей, көрсе де сезбей жүрген сияқты болды. Қараған сайын жүректе бір нәрсе топтанып, белгісіз бір қорқыныш бұлдырланып, ішті жалап бара жатқан сияқты болды.

— Әй, Қожан-ай, заман бұзылды ғой, — деп Сейпен ауыр күрсінді.

Салмақты денесін қозғаңқырап қойғанда, ауыр дененің екпініне шыдамай, күрең жорға аяғын әлтек-тәлтек басып, жорғасынан жаңылып қалды. Сейпен жорғаны шау-жайлап, қамшымен тартып-тартып жіберді.

— Рас айтасыз, заман бұзылды, елдің баққаны пөле. Үлкенді сыйлау, аруақты сыйлау деген жоқ. Сіздің есігіңізде жүретін Дәуқараның баласы атқа мініп, ел билеген соң, не оңбақшымыз? «Көменеспін» дегенді шығарып алыпты. Осы Шермек те көменес емес пе? Елге келгенде, Шермек ешкімге соқтықпай-ақ, тең құрбысымен ойнап-күліп қайтып жүр, — деп Қожан да күрсінді.

Қожанның есіне ел түсті, елдің кедейлері, кедейлердің ұйымшылдығы, қит етсе, «байдың құйыршығысың, атқамінерсің» деп өзіне тап беретіндігі түсті. Бәрінен бұрын, Дәуқараның баласы Сұлтан дейтін бұған мықты жау. Бірер қылмысын сезсе, тіпті қитарланып алып, ерік бермейді. Бірақ Қожан бұған шейін абыройсыз болған жоқ. Мына келе жатқан қара шал оңайлықпен жолдасын сүріндіретін

шал емес: өткен жылы Қожанды пара алды деп Сұлтан-дар сотқа бергенде де, осы қара шал қалаға бір қатынағанда зым-зия жаптырып келген. «Әй, қара шалым-ай, тірі бол!» дегендей болып Қожан Сейпенге бір қарап қойды. Сейпен далбайды баса киіп, екі ұрты салынып, ауыр ойға шомумен келе жатыр еді.

Адырдың бауырын бөктерлей жүріп отырып, бұлар шұбап бара жатқан топ жылқының соңғы жағынан соқты. Сейпен жылқышыны шақырып алып:

— Жаным, абайла, ит-құс бар көрінеді, ұйықтамай күзет, күндіз ұйықтарсың, — деді.

— Ұйықтамай, өле алмаспыз, — деп жылқышы, түтіккен пішінді жас жігіт күңк етіп, атын борбайлай желе жөнелді.

— Мынау иттің сөзін қарашы! — деп Қожан шытынады.

— Қайтерсің, бұ да Құдайдың ісі шығар, — деп Сейпен ауылға қарай атының басын бұрды.

Сейпен үйіне келгенде, Жамал бәйіше биенің кешкі сүтін құйдырып, емізіктеген қара сабаны Тұтқыш деген малайына пістіріп жатыр еді.

— Шермекжаннан хат келді, Қауқылдақ қалаға барған екен, содан беріп жіберіпті: «Әкемнен басқаның қолына бере көрме» депті... Мә, оқышы, — деп бәйбіше қалтасынан алып хат берді.

Сейпен Шермектің хатын бастап оқығаннан-ақ тіксініп, сұрланып сала берді. Орта жеріне келгенде, қолынан хат түсіп кетті. Безгек болған адамдай тұла бойы қалш-қалш етті. Аузы-басы жыбырлап, иегі кемсендеп, екі көзден ыстық жас бұршақтап ыршып ата берді.

Үй іші қара көлеңке. Абажадай үлкен үйдің есігінен төріне шейін сірескен жүк: оюлап тастаған сандық, тең-тең қылып буып тастаған асыл кілем, бұйымдар. Үйдің қақ ортасында сары ала кілемнің үстінде екі аяғын көсіп, екі қолымен жер тіреп, басы бүгіліп, көз жасы сақалының арасынан сорғалап Сейпен отыр. Не болғанын, не қылып отырғанын нақ сол сағатында өзі де білген жоқ. Ішкі-бауыры өртеніп, от болып жанып бара жатқан сияқтанды.

— Жаным-ай, не болды? — деді Жамал бәйбіше кіріп келіп.

— Қайтесің, қатын, біттік! — деп Сейпен солқылдап жылап жіберді.

III

Сәске түс кезінде ауылдың іші жаңа хабармен толды. Біреуден біреу есітіп, есіткенін неше саққа жүгіртті:

— Елге әтірет шығады екен дейді...

— Малы барлардың малын алады екен дейді...

— Қызы барларға налог салады екен дейді...

— Байдың үйіне Тұрсын барған екен, бәйбіше жылап, «енді жау шабатын болды, қымызды ішіп қалындар» депті...

— Қой, бекер, Жамал бәйбішенің бейілі ашылды дегенге нану қиын болар.

— Жамал өлгенде де сабасын құшақтай кетер... — деген сияқты сөздер түйдек-түйдегімен шығып жатты. Су тасыған қатындар, от басындағы кемпір-шалдар есіткендерін үлгіртіп, өздерінше жорумен болды. Бірақ бұл жорудың бәрі де үстірт, ешкім тереңге бара алмай, болашақ оқиғаның өрісінен әзір аулақ жатыр еді.

Осы ауылда әңгімеге үйірлігі жоқ адамның бірі Қуандық болушы еді, есігінің алдына қара токымды төсеп алып, шолақ тоны тырысып, ұзақты күн тықылдатып ағаш шабумен отырушы еді, ал бүгін ол да желікті: балтасын белдеуге қыстырып, белін құр жіппен байлап алып, бір нәрсеге әзірленген сияқтаныпты. Өткен-кеткенді қол бұлғап шақырып, «не хабар бар» деп, соның аузына телміретінді шығарды.

Шүйкесін шынтағына іліп, ұршығын иіріп Бәтима үйінен шығып еді:

— Әй, Бәтима, құрып қалғыр, мыңда келші! — деп Қуандық оны да шақырды.

Қазан қырып жатқан Қуандықтың қатыны айғызданған бетін есіктен шығарып, байына ала көзімен қарады да, қайтадан жұмысына кірісті.

— Немене, мені не ғып керексініп қалдың? — деп, жасының қырыққа келіп қалғанына қарамай, жас әйелдерше сызылып Бәтима бұрылды.

— Байғұс, сені керексінбеген күнім бар ма еді? — деді Қуандық өзінше қулық істеген боп, Бәтиманы көңілдендіріп, содан тіл тартпақ болды.

— Әбден... Сенікі құр тіл ғой...

— Байдың үйіне барып қайттың ғой, бәйбіше не айтады?

— Бәйбіше жылап отыр, екі көзі былаудай ісік. Мен барып отырып едім, бұрынғыдай жиырылған жоқ, саба-

сын бірер толғады да, үлкен қара аяқты толтырып қымыз құйып берді.

— Қымызын қоя тұршы, не айтады, сұрадың ба? — деп Қуандық жақындай түсті.

— Өзі айтпаған соң, сұрауға батпадым, аяқтағы қымызды ішіп болып едім, «тағы құйып берейін» деп, сабасына жармасты. Мана бір торта жеп, шөлдеген соң шалап істеп ішіп едім, сол құрып қалтыр жүрегімді алып, іше алмағаным... Жерошақтың басында жылқышының қатыны Несібелі отыр екен: «Бәйбіше неге жылап отыр?» деп содан сұрап едім: «Бұларға бір тықыр таянған шығар, кешеден бері бүлініп жатыр; түнде көрші ауылдағы ақсақалдарды жиып, таң атқанша кеңесті, не айтқандарын білгенім жоқ» деді. Рас-өтірігін білмеймін, әйтеуір, бірдеме бар.

— Ақсақалдарды жиып алды дейді?

— Иә.

— Ал сосын?

— Сол...

— Ой, құрып қал, әдейі сұраған соң, анығын біліп келмессің бе?

— Мен әңгіме бағып жүрмін бе, еркектер, сендер, білсендер де жетеді ғой.

Бәтиманың сөзінен пәлендей маңыз шығаруға болмағанымен, Қуандықтың құмарын бұрынғыдан да өсірді. Сондықтан ол тыпыршып тұра алмай:

— Қой, сенен жарымаспын. Арыстанға барайын, — деп қайың таяқты қолға ұстап, асығыс жүремін деп көрінген нәрсеге бір сүрініп, Арыстанның үйіне келді. Арыстанның үйі толған адам екен, Арыстан есіп сөйлеп отыр.

— Оның анығы мынау, — деді Арыстан Қуандық есіктен кіргенде. — Байлардың малын алып, өздерін жер аударады.

— Апыр-ау, сұмдық қой, — деп бір жылтыр қара ыршып түсті.

— Бәсе, Жамал бәйбіше бетін тырнап жылап жатыр деп еді-ау, сондай бір сұмдығы бар екен ғой...

— Ау, тұра тұр, малын алғандай байлардың жазығы не? — деді көлбақаша шерміген біреу көзі ежірейіп.

— Жазығы барлығы: кісі еңбегімен мал жиғандық, кісінің еңбегін жегендік!

— Бәрекелде, сөз-ақ-ау, Сейпенге қайсысың тегін еңбек сіңіріп едің? Маған еңбектеріңді сіңіре гөр деп Сей-

пен қайсысыңды зорлап еді? — деп әлгі шермиген қарын түтіге түсті.

— Ол жағын қойшы, сол алынған малды қайтеді екен? — деп Қуандық кимелей келіп, нақ Арыстанның жанына тақалды.

— Саған берер дейсің бе, қазынаға түсетін шығар, — деді біреу.

— Жок, қаталасасың, — деп Арыстан оның сөзін бөліп жіберді. — Байлардан алынған мал артельге, малсыз кедейлерге бөлініп беріледі.

— Әй, бола қояр ма екен?!

— «Не қылған батпан құйрық, тегіннен-тегін жатқан құйрық?».

— Оңайлықпен бола қоймас. Сейпен де өлмес қамын істеп жатқан көрінеді, түнде ақсақалдарды жинап, солардың қолына бірсыпыра мал сақтауға бермекші болыпты: қара қасқа айғырдың үйірін Танатардың жылқысына апарып қосты деп жаңа жылқышысы айтып отырды. Баласы еншісін басқа дегізіп, ауылнайдан куәлік алыпты. Қаладағы баласы да қарап жатқан жоқ білем, ақылын айтып хат жазып жіберді ғой, — деп Шауыпкел дейтін имек тұмсық есіткенін айтып, Арыстанды тұқырта сөйлейді.

Шауыпкелдің хабарын жұрт ынтыға тыңдады.

— Бесе, солай болар, — деп бастарын изесті.

— Өкірікте Шермекті тыңдамайтын «төре» бар дейсің бе?

— Шермек қала жағына ие болса, Сейпен елге ие: ақсақалдарға бір-бір аттан мінгізсе, «Сейпен жақсы адам» дегізіп піргуер жиғызады да береді.

— Бесе десейші, қаладан келген адамның жайы белгілі ғой, мөр басқан бір жапырақ қағазды көрсетсең, желкесін қасып жөнеледі, — деп жұрт бірсыпыра даурығып алды.

— Кім береді піргуерді? Мен берем бе? Мә, аларсың! — деп Қуандық кенет ашуға мінді.

— Сендердің осыларың құрсын! Бір нәрсені есітсеңдер, бет-беттеріне жайылып, қараспанды суға алдырасыңдар да отырасыңдар. Сөз емес қой: бай малын қалай тыға алады? Ауылнай мөрді қалай береді? Біз не бітіріп отырмақшымыз? Малың тықса, өтірік куә алса, тиісті орынға айтпаймыз ба? Тыққан малын қазып шығармаймыз ба? Біз жұмылып ұрлығын айтып отырсақ, құлманы ашылып, масқара болып қалмай ма? — деп Арыстан ашулана сөйледі.

— Ойбай-ау, соны істеуге кедейің бірігіп отыр ма?

— Бірікпейтін несі бар? Бірікпей отыр ма? Былтыр сайлау болғанда, бастығы Сейпен қылып ылғи байларды сайлаудан бір қуып шықты. Биыл жер бөлісі болғанда, Сейпеннің барлық жерін бөліске түсіріп, өзін шетке қақтық. Мұның аты не? Мұның аты бірігіп іс істегендік болады!.. — Жарайды, бірігіп шық, мен сөзімді қойдым, — деп Шауыпкел қиқайып теріс қарап кетті.

— Арыстанның айтқаны рас. Шауыпкел, сен ылғи, осы бар ғой, кер тартумен боласың, — деп сөзге Қуандық та кірісті.

— Ау, Қуандық-ау, қойсаңшы, біз екеуіміз бүлікті қайтеміз. Біз сол арба істеп сатып, тамағымызды асырауды білейік те, — деді Ысқақ сонадай жерде сомадай боп жатып.

— Ретті жерінде неге кіріспейін, Сейпеннің малын алатыны рас болса, арбам содан әрі істелмей қалса да, мен кірісем, талай еңбегім сіңген, жасырған малын алдымен өзім шығарысып берем, — деді Қуандық.

— Әй, Қуеке, жарайсын! Биылғы жер бөлісінде де еңбекті сіңіріп едің, осы жолы да қайратыңды көрсет, — деп Арыстан жайраңдап күліп қалды.

Қуандық көтеріліп, жымың-жымың күлді.

— Шырағым Арыстан, сен осы шыныңды айтшы, байдың малының алынатыны анық қой,ә? — деп бет-аузы сақалмен қапталған қара кісі Арыстанға қарап жылыса түсті. «Сен кіріспесең болмас» дегендей маңындағылар оған ығысып жол берді. Әлгі кісі сақалын сипап азырақ ойланғандай болды да:

— Ендеше, бұл істі үкімет бастап отырған болса, Сейпеннің күлін аспанға шығарып тұрғанбыз! Сейпенге менен көп еңбек сіңірген адам сирек шығар. Мен не көрмедім? Бала күнімнен құлдығында болдым, талай таяғын да жедім. Шынын айтсам, күні бүгінге шейін құлдығынан құтылған жоқпын, өлі күнге жұмысын тегін істеумен келем. Басқасын қайтейін, 20-жылы мен жеке өмір құрмақшы болып, Сейпеннің қолынан шықтым. Сейпен оныма жаман ашуланды. 21-жылы аштық болды, аштық нені тыңдады. «Тірі болсам, төлермін, маған азығыннан қарас» деп осы Сейпенге барып жалындым ғой. Әй, иттің бейілі жаман ғой, төрт қабат көрпенің үстінде шалқасы-

нан жатыр екен, сөзімді елеместен, көсілген аяғын жинамастан қалды... Шермекті осы күні көменес болып, үкімет жұмысына араласып жүр деп есітем. Үкімет кедейдікі болса, сол Шермектердің кедейдің үкіметінде не жұмысы барын білмеймін. Шермектің кедейге жаны ашиды дегенге өлсем де нанбаспын. Мен сол тамақ сұрап тұрғанымда, Шермек пешке арқасын сүйеп кітап оқып отыр екен, әкесінен түңілген соң, мен сол Шермекке жалынған болармын. Сонда Шермек аузы-мұрны қисаймастан: «Өлсең, борыштанбай өлсеңші, неңді бересің» деді-ау...

— Қасқырдан бөлтірік тумасын ба?

— Мен Шермектің қалай коммунист болып жүргеніне таңмын.

— Кедеймін деп алдап кірген ғой, енді алдай алмас: еңбекшілердің көзі ашылып, санасы өсіп келеді. Қас пен досын айырарлық күйге жетті. Мына кәмпеске науқаны орынды жүргізіліп отыр. Осы науқанның тұсында талай Шермектердің бет пердесін жыртып, жұртшылықтың алдына сүйреп салармыз! — деді Арыстан жайраңдаған пішінмен.

— Бәсе, сүйтсендерші, кедейден шығып сендер коммунист болғанда көретіміз не? Тым болмаса осы байлардан кегімізді алып берсендерші! — деп Қуандық бұрынғыдан да өршеленіп, беті қызарып, көзі жайнаңдап, көтеріңкі көңілмен шын тасып отырған адамның қалпын көрсетті.

— Байдан кек алу үшін, байды ортамыздан аластап қуу үшін, кедей болып күш біріктіруіміз керек, осыны істейсіндер ме? — деді Арыстан.

— Істейміз!

— Ендеше, біріктірсек, партияның, үкіметтің шын қолғанаты болсақ, бітпейтін жұмыс жоқ. Ол естерінде болсын!

Ұзамай аудан өкілі келді. «Кәмпеске» деген сөз тарады. «Кәмпескенің» не деген сөз екенін ел бірінші рет есітті. Бірақ жат көріп, оғаш көріп тұрған ешкім жоқ. Бала-шағаға шейін ауыздары жыпылдасып айтып жүр. Мағынасы да түсінікті болып қалды. Бірер сағаттың ішінде бұл ауылдың бұрынғы төл сөзінің қатарына да кіріп үлгірді. Ауыл адамдарының көбі келген өкілдің қасында. Үйде қалғандар екі араға кісі салып, солар арқылы хабарға қанып жатыр.

— Құбылған заман-ай, есітпегенді есіттік-ау, — деп бір бүкір шал үйге арқасын сүйей отырып ауыр күрсінді.

Сарыала төбет жол бойында шоқиып отырып ұлып еді.

— Кет өрі, мына ант ұрғанның ұлуын! — деп бүкір шал оған да кейіп қалды.

— Жамандығы болса, Сейпеннің үйіне болсын! — деп екінші біреуі сықақ қыла күлді.

Сүйткенше болмай, сарыала төбеттің даусына жалғаса сарнаған ащы дауыс шыңылдап аспанға шықты. Жұрт селт етіп, құлағын тіге қалды.

— Ау, бұл не?

— Бәсе, бұл не?

— Бұл, дәу де болса, бәйбіше шығар, ұлығанның басы болар! — деп Қуандық жымың-жымың етті.

Отырғандардың бәрі де бір-біріне қарасып: «Бұған қуану керек пе, күйіну керек пе?» дегендей сұраулы жұмбақ кейбіреулердің ажарында айқын тұр еді...

IV

... Үш ақ үй қатар тігулі, оған таяу жапырайған қараша үй. Қараша үйдің сыртында күбілей болып бетін құбылаға бұрып Сейпен отыр. Басы салбырап, еңсесі түсіп кетіпті. Беті-көзі ісік. Сирек сақалының арасында жас тамшысы көрінеді. Қараша үйге арқасын сүйеп, үрген торсықтай болып тырсылдап бәйбіше отыр. Беті жара — айғызданған тырнақтың ізі. Түсі түтігіп, қарайып кеткен. Көзі қанталап, қызарып тұр. Маңайындағы нәрсені бұлдыр ғана көретін секілді. Өткен күн, ұшқан «бак», аспаннан түскен секілді кенеттен болған оқиғаны есіне алып, сең соққан балықтай мең-зең қылып жіберген. Оқтын-оқтын күрсініп, «аһ» дегенде жүрегі қарс айрылады.

— Шал-ау, Шермекжаннан не хабар бар? Баяғыдан бері оқып еді, ат арқасына мініп адам болып еді, тым болмаса осындай қысылғанымызда сүйей алмағаны ма? — деді бәйбіше.

— Болмайды ғой, кемпір... Бізді сүйемек түгіл, өз басына зобалаң туып жатқан көрінеді. «Байдың баласы, әкесін сүйейді» деп соңына түседі білем. Түнеугүнгі маған жазған хатын да мыналар тауып алып, сотқа беріпті... Тым болмаса сол аман болсын деп тіле, одан басқа таянар кіміміз бар? — деп Сейпен назаланып, солқылдап жылап жіберді.

— Қайтейін, тілемей отырмын ба? Қақпас құдай біздің қай тілегімізді беріп отыр, — деп бәйбіше шіміркеніп, көз жасына булықты. Нақ сол сағатында Құдайыңның өзі қолына тисе де түтіп жейтіндей еді.

Ақ үй жағы базардай қайнап жатқан адам: біреу шығып, біреу кіріп жатыр; сәмпылдасып сөйлеседі, сақылдасып күліседі.

— Ал Арыстан, сөйле!

— Не сөйлейтіні бар: тыққан малдарын, бұйымдарын тегіс таптық!

— Тұтқыштың айтқандары тура шықты ма?

— Тура болғанда қандай.

— Маладес, Тұтқыш! Сенің кім екенінді ауданға жа-зып жібердім, — деп өкіл Тұтқышты арқасынан қақты.

Тұтқыш жымың етіп, жайрандап қалды.

— Ау, Несібелі қайда?

— Мен мындамын.

— Кел, сабаны пісіп, қымыз құй, дәурен қолыңа ти-генде сары ожаумен құлаштап бір сапырсайшы!..

Несібелі сөлекеттеу қозғалып, піспекке жабысты. Қозғалуы немқұрайдылау: бәйбішеден биліксіз сабаның қалай құйылатындығын өлі ұғынып жетпеген секілді.

Жұрттың басы қосылған соң, біртіндеп сандықты ашып, асыл бұйымдарды есепке алу басталды. Тізбектелген көп кілт Несібелінің қолында. Әшекейлі сандықтардың шандуын босатып, біртіндеп ашып, ішіндегі бұйымдарын ортаға алып тастап жатыр. Бір сандықтың ішінен Сейпеннің өкесі Жантай бидің патшадан сыйға алған сарыала тонын Несібелі суырып алды да, жерге бірден тастап жібермей, не қыларын білмегендей, жағасынан ұстап, таңырқап тұрды.

— Сарыала тон! — үйде отырғандар шу етті.

Тұтқыш орнынан тұрып барып, Несібелінің қолынан са-рыала тонды алды. Олай бір, бұлай бір аударыстырып қара-ды. Жағасынан ұстап тұрып, күлімсіреп өкілге бұрылды.

— Бірдеме айтайын дедің бе?

— Осы тонды киіп, ауылды бір қыдырып келсем деймін.

— Әйда, ки, Тұтқыш!

— Ки, байдың іші бір күйсін! — деп үйдің ішіндегілер ду күліп көтермелеп кетті.

Тұтқыш сарыала тонды киіп, алтынды медальды төсіне қадады. Аяғында жыртқық етік, басында жалбаланған

құлақшын. Өзі жайнандап, жымың-жымың етеді. Аяғын керіле басып, қараша үйдің жанында отырған бай мен бәйбішенің алдынан кесе көлденеңдей жүрді. Бай бір рет қарады да, басын төмен салды. Бәйбіше қанын тартып сұрланып, көзімен Тұтқышты атып жібергендей болып қарады.

— Неге қарадың, бәйбіше? — деді Тұтқыш бұрыла түсіп.

— Келіскеніңе қараймын.

— Сендерге келіскенде, маған келіспес дейсін бе?

— Ки, киетін заманың! — деп бәйбіше жүрегі жары-лардай болып күрсініп, теріс қарап бұрылды.

Тұтқыш сарыала тонды киіп ауылды аралағанда, бала-шаға, қатын-қалаш жиналып, соның соңына ерді.

— Бәтір-ай, би атамның патшадан сыйға алған тоны осы екен-ау! — деді кекселеу келген бір сары қатын.

— Келін-ау, осы ауылға келіншек болып түскеніме жиыр-ма жыл толған екен, сонан бері осы тонның атын есіткенім болмаса, көрген жоқ едім, қақбас бәйбіше оскырынып, маңына жолатпайтын еді ғой, оған бұ да өлі аз! — деп еркек пішінді, имек тұмсық қара қатын самайынан шық-қан шашын жаулығына тығып, кирендей басып балалар-дың арасына барып кірді.

— Киелі тон дейтіні қайда? Киелі болса, Тұтқышты неге соғып кетпейді? — деді бір жас әйел.

— Соқса, соғар, жыңды неме, желігіп несіне киді екен?

— Қойшы әрі, тонда не бар дейсін, өшейін лақап қылып жүрген ғой, аруақты шаңырақ деп біз ғана қорқамыз, әйтпесе, түгі де жоқ көрінеді.

— Бәсе десейші, бірдемесі болса, ендігі бір белгісін бер-мес пе еді?

Адырақ көзді қара қатын емпеңдей басып Тұтқыштың жанына барып, сарыала тонды жағасынан ұстай алды:

— Қағынғыр, тұра тұршы, анықтап көрейік.

— Ал көре ғой, сен көрем десең, мен немді аяр дейсін, — деп Тұтқыш күлді.

— Бәтір-ай, мына сап-сары не десем, алтын екен ғой, — деді бір әйел.

— Шешей-ау, мына суреті несі?

— Ол — патшаның басы, — деді Тұтқыш.

— Тоқташы, көрейік, патшаның басы қандай болады екен? — деп қатындар жапырласа түсті.

Жұрт бірінен бірі хабарланып, тайлы-таяғына шейін қалмастан, сарыала тон киген Тұтқыштың маңына жиналды. Боз үйдің жанында ұршық иіріп отырған қатпар бетті сары кемпір ауыр күрсініп, көйлегінің жеңімен көзінің жасын сүртті.

— Шеше, неге жылап отырсың? — деп Қуандық жанына жетіп келді.

— Әй, шырағым-ай, не жақсылығы бар дейсің, аруақтың иленген тоны еді ғой, отанымызға бір зияны тиіп жүре ме деп қорқам, — деді кемпір.

Қуандық ішек-сілесі қатып күлді.

Ауылдың сол күнгі кеңесі сарыала тон, медаль, байдың жасырған малы, бәйбішенің жоқтауы болды.

Қара қатын төсегіне жатқалы шешініп, сарыала тонның өңгімесін тағы бастады. Байы тындаудан жалыққан соң, ұйықтағалы іргеге қарай түсіп еді.

— Әй деймін, бері қарап жатшы, өңгіме айтайын, — деп байын иығынан тартып, қара қатын өзіне қаратып жатқызды...

... Түн қараңғысы әлемді бүркеп, жан біткен демалысқа шомды. Жалғыз-ақ Жамал бәйбіше қараша үйдің босағасына сүйеніп, екі бүйірін таянып жылаумен болды.

V

— Жүрейін деп жатыр ма?

— Жүрейін деп жатыр!

Қойшы мінетін жаман торы атқа ағаш арбаны жетіп, қикайтып жүк тиеп, Сейпен үй ішімен көшкелі жатыр. Бұрынғыдай «Көш көлікті болсын!» деп түс-тұсынан аңдап келетін көрші жоқ, жабырласып жүк тиесіп жүрген бозбалалар да жоқ. Жұрттың бәрі де сырт беріп, Сейпеннің көшкелі жатқанын ұмытқан секілді.

Ақ таяқты төсіне тіреп, арбаның қасында жүгініп, Сейпен бірталай ой ойлады. Алдағы өмірі қараңғы. Баратын жері қандай: «қазақтығы» ұстап мейірім қылып, Сейпенді қонақ деп қарсы алар ма екен? Әлде осы өз ауылы құсап сырт беріп, айналып кетер ме екен? Ойлап-ойлап келіп:

— Әй, болмас! Ондай күн қайда? Ағайын-тума аластап қуып отырғанда, танымайтын ел бізді не қылсын. Енді біттік қой! — деп Сейпен солқылдап жылады.

Бәйбіше бүк түсіп, талықсумен жатты. Иығы түсіп, салбырап арбаның қасына баласы келді.

— Не дейді?

— Бармаймын деді.

— Тоқал ше?

— Тоқал да...

Бәйбіше жан ұшырған адамдай еліріп, басын көтерді.

— Тоқалдікі дұрыс болсын, Маржан ішімнен шыққан қызым емес пе еді? Үлде мен бүлдеге орап өсірген жоқ па едім? Өзім күйіп отырғанда, ол жұрымы құрғыр неге күйдіреді. Ойбай, бұл қорлықты көргенше өлемін! — деп бәйбіше жудырығымен өзін маңдайға қойып-қойып жіберді.

— Қой, сорлы, жетер, өле алмаспыз, көресіні көрмей көрге кіру жоқ. Әйда, арбаға мініңдер, — деп Сейпен мықшынып таяғына сүйеніп орнынан тұрды.

Ат ақырындап қозғалды. Қаусап тұрған ағаш арба жолсыз жерде ырғалып, шақыр-шұқыр етті. Сейпен артына қарап:

— Қош, елім... Жұртым! — деп көз жасына булығып, сөзін аяқтай алмай, сылқ етіп отыра кетті.

— Жылама, «елін» алдында, барасың, — деді Қуандық.

Көш жолға түсіп, белестен асып кеткенше, ауыл адамдары үйлерінен шығып, самсап қарады да тұрды. Кемпір-шалдар күрсініп:

— Кетті! — десті.

... Күрең жорғаны болыскей ер-тұрманмен ерттеп мініп, Тұтқыш өріске қарай теңселдіріп бара жатыр.

— Уа, Тұтқыш, жол болсын!

— Өрістегі малды айдап келіп, көзір бөліске саламыз!

Білектей қамшымен күрең жорғаны жамбасқа тартып жібергенде, жорғаның тұяғы жұмсақ топырақты уыстап лақтырғандай болды...

1928 жыл.

ЗӘКІРЖАН МОЛДА

Қалдыбайды жанына ертіп, Зәкіржан молда «Төрт төбе» еліне асты.

«Төрт төбе» елі бай, мешітті ел. «Төрт төбе» еліне Зәкіржан молда жыл сайын барады. Елді басынан аяғына дейін қыдырады, қайыр-садақасын алады. Бірер ай жүріп оралғанда, қалыңнан алған малдай шұбыртып 30—40 қараны айдап қайтады.

Қалдыбай Зәкіржан молданың «мүриті» есебіндегі адам. Екеуінің жасы қатар, сыры бірге, бірінің ымын бірі табады. Жайшылықта ел көзінен оңашада екеуі әзілдеп те алады, боқтасып, ұрсысып та алады. Бірақ тым шиеленісіп кетпейді, ұрыстары кексіз болады.

Ел көзінде қалыптары екінші түрлі: сәлдені қатарлай орап, ақ сырмақты шапанды желең салып, көзді жұмып мүлгіп Зәкіржан отырады. Зәкіржанның қасы мен қабағына қарап, айтқанын аяқ ұшымен жүріп орындап Қалдыбай жүреді.

— Тақсыр, намаз уақыты болды, дәрет алмайсыз ба? — деп Қалдыбай құманға жүгіреді, жайнамазын жайып, төсбиғын қолына ұстатады. Зәкіржан молда зілденіп, жайнамаздың үстінде шарт жүгініп отырып, қара кітапты ашып күбірлеп оқиды.

— Иә, Алла! — деп қояды ол оқта-санда.

Зәкіржанның даусы шыққанда, Қалдыбай селк етіп кетеді...

«Төрт төбе» елі Зәкіржанды да сыйлайды, Қалдыбайды да сыйлайды:

— Жастығына қарамай, Құдай жолына шын берілген адам, — деп Зәкіржанды мақтайды.

— Ақ үстінен қараны танымаса да, адамын тауып жолдас болған, — деп Қалдыбайды мақтайды.

Зәкіржан молда келіпті деп есітсе, «Төрт төбе» елінің шалдары, шүйделі жуандары лек-легімен шұбырады, Зәкіржанның жанына ереді. Зәкіржанды қыдыртып, соның құрметінде жүреді.

Зәкіржан шарият соғады: жұмақ-тамұқты жыр қылып өтеді, пайғамбарлардың тарихын айтады, пайғамбардың қадисын оқиды.

— Ой, жарықтық-ай! — деп Қалдыбай көтеріп қояды. Жұрт ынтасы одан жаман құриды. Әсіресе, «заман ақыр» туралы сөз қозғалғанда, шалдар мүлде елжіреп, кемсеңдеп жылап алатындары да болады.

— Тақсыр, осы садақаның септігі қандай? — дейді Қалдыбай.

— Садақа ауыртпалықты көтереді, жұмаққа жол ашады, «таңда мақшар» күнінде төбеңе ұстайтын көлеңкең болады...

— Бай-бай, Құдай тағаланың өзі де өлді-ау! — деп тыңдаушылардың біреуі қостап қояды.

«Төрт төбе» елінен қайтқанда, еліне жакындаған сайын, Зәкіржан мен Қалдыбай жол бойы керісумен болады.

— Мына шабдар байталды мен алам! — дейді Қалдыбай.

— Жок, үйтіп ақымақ болма, бұл мал маған берілген; мен батамды беріп алғам, таңдамасын өзім, — деп Зәкіржан молданың ұзын түмсығы қусырыла түседі.

Қалдыбай мұртын тікірейтіп, көзін қылиландырып, Зәкіржанның бетіне қарайды:

— Осы сөзіңді қой, Зәкіржан!

— Неге?

— Қит етсе, батанды айтасың. Батаңмен кімді жарылқамақсың? Батаң мал беретін болса, жұрт үйіңе әкеліп бермес пе еді? Әкеліп берген жан жок, өзіміз жүріп жинадық. «Еңбегіміз» бірдей сіңді. Шынына қалғанда, сенен гөрі менің еңбегім көп сіңді.

Беті кенет сұрғылданып, езуі жыбырлап, ашуға тығылғаннан Зәкіржан сөйлей алмай, тұтығып қалады. Қалдыбайды тап сол сағатында ит етінен жек көреді. Оны ертіп шыққаны үшін өзіне кейиді.

— Ақымақ-ау, біле білсең, шабдар байталды Ұлбосын бөйбішенің басынан алып отырмыз. Құран шығарған мен, дәуірін айналдырған мен, жаназасын оқыған мен...

Зәкіржанның не айтқалы келе жатқанын Қалдыбай алдын ала біледі. Тыңдағысы келмейді. Атын борбайлап, пашау шыққан уақ малдарды қайырып топқа әкеліп тығады. Біраз үндемей жүріп, бұлттан шыққан күндей бір мезгілде жадырайды.

— Әй, Зәкіржан, сенде үміт жок, өйтпесе, менің «еңбегіме» таласатын не жөнің бар? Бөрің де қой, өнеуі түнгінің өзі неге татиды, білесің бе? — деп күлімсірейді.

— Ой, ақымақ, — деп Зәкіржан да күліп жіберді.

Екеуі де жадырап, малды қақпалап жолға салып, көрген-білгендерін сөз қыла бастайды. Мәз болып күліседі. Бірінің ісіне бірі риза болады.

— Сол жолғын жарады, — дейді Қалдыбай Зәкіржанды көңілдендіру үшін.

— Жолдас бола жүргенде, саған сол жолы риза болдым! — дейді Зәкіржан шын риза боп.

Аршалы бойында Әлімбайдың қыстауы бар. Ауылы жаз жайлауда болады. Шағырмен, селеумен көміліп, мола құсап қыстауы қалады. Қыстауда қыбыр еткен жан болмайды. Әлімбайдың қыстауын күзетіп, Қоңқа дейтін кедей қалады. Ол бұрынғы әдеті бойынша қара лашық үйін қыстаудан шеткерек, жол өтерге апарып тігеді. Сынық мүйіз қоңыр сиыр қара лашықтан тым ұзап кетпей, оттайды да жүреді. Қоңқаның қатыны Қалампыр сынық ашалы бақанды сүйретіп, қоңыр сиырды айнала қуады:

— Арам қатқыр, алысырақ барып жайылса қайтеді, бұзауды отқа жібертпейді, жіберсем, жанасып еміп қояды, — деп қарғап-сілеп жүргені.

— Жағың қарыссын, катын, жағың қарысқыр-ау, жалғыз сиыр арам қатса, сынына келерсің, — деп Қоңқа үйде жатып кейиді.

Саусағымен жіп талдап, үй көлеңкесінде Қоңқаның қызы Қаныш отырады. Қолы жұмыс істесе, ойы әлдеқайда. Әлдеқайда болғанда, қыс бойы бірге отырған ауылды ойлайды. Алты айғы қыс солармен араласып өткізген өмірді ойлайды. Көрлі қыс, өлемді бір уысына сыйдырып бүрген қыс Қанышқа қандай қымбатты! Өйткені Қаныш қысты заман құрбысымен ойнап-күліп жүріп өткізеді. Ойын-тойдың ішінде болады. Мынау жаз, желкілдеген көкорай, самалды салқын түн Қанышты жұбата алмайды; Қаныштың ойын бөле алмайды. Табиғаттың осы көркемдігіне қосымша Қаныштың ойын бөлген тең-құрбысы бірге болса, Қаныш бүйтіп мұңаймас еді, қара көзі күлімдеп, қалыңдау ернін жымыра түсіп, Қаныш өмірге жайрандап қараған болар еді.

Қара лашық үй Қоңқаны жерітеді. Қоңқа жайлауды ойлайды. Үкілі құрақты көлді, сапырған салқын қымызды ойлайды. Ойлаған сайын дәті шыдамай, ала таяқты қолға алып, жайлау қайдасың деп жаяу жөнеледі.

— Өзің барсаң болды! Молаңды күзетіп, қаршадай қызбен мен отырайын. Сүйтіп жүргенде, бізді біреу өлтіріп кетсін, — деп Қалампыр әрі-бері бұрқылдайды. Бұрқылдағанмен, Қоңқаның қарасы үзілген соң, көңіліне аяушылық кіреді: — Саршатамыз ыстықта 40 шақырым жайлауға жаяу жету оңай ма; шөлдейді ғой, жүдейді ғой, — деп аяйды.

Қоңқаның жайлауға кеткеніне 4—5 күн болған, әлі қайтқан жоқ. Есіз қыстауда елегізіп Қалампыр мен Қаныш отыр. Түн бойына екеуі де ұйқы көре алмайды. Қайдағы жоқтар, ертегіде айтылған жын-перілер ойға келіп түседі: қалың шағырды сыбдырлатып ойнап жүрген сияқты; жарқ еткізіп от жағып, сақылдасып күлген сияқты болады. Қалампыр Қаныштан жасырып, ішінен ғана аз-мүз білетін «дұғасын» оқынады. Қаныш сезіп, шошып жүрмесін деп ойлайды.

Қаныштың ойында да қорқу бар, бірақ ол тап Қалампыр сияқты қорқа қоймайды, ол көбіне өзінің ойымен шұғылданады: қысқы өмірді ойлайды, ойнап-күлген замандасты ойлайды. Сөтпайдың үйінде болған шілдехана есіне түседі. Ол бір естен кетпейтін ойын еді: ауылдың бозбаласы, қыз-қырқыны тегіс жиналған. Ыбырсыған адамның көптігінен аяқ басатын жер жоқ; үй ысып, адамның демімен буланып, шам қалтылдап сөніп қалғалы тұр. Маңдайдан аққан терді орамалмен сүрте түсіп, жұрт ойынмен болып жатыр.

— Қанеки, қарындас, қолыңды тос! — деп Ақметбек дейтін жігіт Қанышқа төне қапты. Қолында ескен белбеу бар. Белбеумен құлаштап ұрмақшы. Бет ажары күлімсіреген сияқты болады. Көзі басқа жақта — Қанышқа қадалып қарамайды. Қаныш оған қадала қарап күлімсіреді.

— Ақырын ұрыңыз! — деп назданады.

Әрі-беріден соң:

— Ойынды өзгерту керек! — деп біреу ұсыныс кіргізді.

— Қандай?

— «Бөкет» өлеңді бастаймыз.

Домбыра жағалап Ақметбекке келді. Ақметбек домбыраны сөндеп ұстады. Құлағын бұрап баптады; тамағын біреу кенеп алып, өн салды. Даусы барлыққандау. Жастардың көбі оның өлеңін керексінбегендей өзара сөздерімен болып отыр. Ақметбектің өнін бағаламағаны үшін Қаныш оларға кейиді. Өзі өлердей ынтығып:

«Ауылым көшіп қонды Кермен көлге,
Кермен көл — келісті көл серуендерге.
Қайғының бұлтты ыдырап, жазылып ел
Қалқатай, уәденді берген жерде».

Қаныштың ойына Ақметбек түссе, оның айтатын осы өлеңі бірге шыңылдайды құлақтан. Осы өлеңнің соңғы шумағын Қаныш өзіне арнап айтылған сияқты көреді...

* * *

Қалампырдың жерошаққа жаққан оты сөнді. Аспан қара көрпесін бетіне бүркенді. Самсап жұлдыз шықты. Түн тынып, маужырап, мүлгілі де қалды.

Ұзамай қара жолдың үстінде ат тұяғының дыбысы білінді. Жолдыаяқ шөу етіп үріп еді, дыбыс бөсендеп, дабырлап адам сөйлегендей болды. Қалампыр да, Қаныш та елен етіп, құлақтарын тіге қойды.

— Апырым-ай, жүргінші болар ма?

— Біздікіне келіп неге қонбайды екен? — деді елегізіп отырған Қаныш.

Жолдыаяқ үруін үдетті. Дыбысы жақындады. Қараңдап келіп қалды. Екі салт атты екен — үйге төніп келіп:

— Уа, кім бар? — деді.

— Біз бармыз, — деді Қалампыр қуанып кеткен кісідей.

Аттарын қаңтара салып, екі кісі түсе қалысты. Жақын келіп, амандық сұрасты. Қалампыр өз жайын айтып шығып:

— Өздерін кім боласыңдар? — деді қонақтарға.

— Зәкіржан молданы естуіңіз бар шығар, мына кісі сол, — деп жолдасы жөн айтты.

Бұлар Зәкіржан мен Қалдыбай болып шықты. Қалампыр адам айтқысыз қуанды. Жалма-жан от жағып, ас өзірлейін деп еді, «шаршап келдік, жатып ұйықтаймыз» деп қонақтар тамаққа ыңғай бермеді.

Шырша жандырып жарық қылып, ескі текеметті алып, Қаныш төр алдына төседі. Текемет үстіне салатын көрпе-жастық болмады. Қалампыр жалпылдап жайын айтып жатыр.

— Ойбай, жеңге, біз сөгетін адам емеспіз, ықыласыңызға ризамыз, — деп Қалдыбай Қалампыр жағынан жамбастап, киімшен қисайды.

Қонақтың лашығы төрт кісіні тығыз сыйғызатын секілденді.

— Жеңгей, сізге тым жакындап кеттім, ұйқысырап жүрсем, айып қылмассыз, — деп Қалдыбай жатарда өзіл де айтып алды.

Қонақтардан бұрын Қалампыр мен Қаныш ұйқыға шомды. Қалдыбай Зәкіржанды шынтағымен түртті:

— Әй, ояумысың?

— Ояумын.

— Түр, еңбекте.

— Шошып жүрсе, шешесі оянып кетсе қайтеміз?

— Қорықпа, Құдайға сыйынып, өзім жайын табам.

Зәкіржан молда сөждеге бас игендей төрт тағандап еңбектеп келеді.

— Әй, бұ кім? Әже, әже! — деді Қаныш шошынып.

Қалампыр да шошып оянып, басын көтергенше болмай:

— Жеңгей, бері келіңіз, тысқа шығып келейік, — деп,

Қалдыбай оны қолынан сүйрелеп, еріксіз далаға шығарды...

Таң сызат берген кезде Зәкіржан мен Қалдыбай атқа мініп жөнелді. Қалампыр мен Қаныш өлі екендерін де, тірі екендерін де білмей, мең-зең болып, солықтарын баса алмай, жылап қала берді.

* * *

Поселкенің пивақанасында Қалдыбай мен Зәкіржан отыр. Алдары толған шыны. Жүздері қызарыңқы.

— «Ақтан» алып жіберейін бе? — деді Қалдыбай жымындап.

— Қайдам, ауылға барамыз-ау, ол шіркінің «тентек» болып жүрмесе, — деді молда күлімсіреп.

— Қорықпа, былай шығып ұйықтаймыз. Бұл — бүгінгі түнгінің тойы, — деді Қалдыбай сылқылдап күліп.

— Әй, ақымақ, сен жарайсың, саған риза болдым, маған тағы құйып жіберші, — деп молдекең рюмкені Қалдыбайға ұсынды.

Маңдайынан сорғалаған терді сүртейін деп, қалтасынан орамал алғанда, ащы ішектей шұбатылып төсбиғы да шығып, рюмкедегі араққа малынды. «Астағыпыралда» деп күбірлеп, молда төсбиғын қалтасына қайта тықты. Арақ үстіндегі өңгіменің көбі өткен түннің «қызығы» болды.

Сол күні түн батар кезде әдеттегі қалпымен қаланың малдары, шошқалары өрістен қайтты. Қаланың орта шеніндегі қызыл төбелі үйдің тұсынан өткенде, қой, ешкі, сиырлар бір нөрседен одырайысып, үріккендей боп па, жиренгендей боп па, бұрылысып кетіп жатты, өйткені сол үйдің алдында жер сүзе құлап «молда» мен «мүрит» жатыр еді. Мал сияқты оскырып қаппай, шошқалар Зәкіржан молданы жағалап, әлденеге тұмсықтарымен түрткілесіп кетіп жатты. Тамақтан

торыққан қызыл төбет сұғанақтық істеп, молданың құсығын жалаймын деп, сүйреңдеген қызыл тілін абайсызда молданың аузына да тигізіп алды.

1928 жыл.

ҚЫСҚЫ АУЫЛДА

...Біз үйге кіріп келгенде, сары самаурынды ортаға алып, төрт-бес кісі шайға бас қойып жатыр екен. Ат жақты келген, шүңірек көзді қара кемпір күпісін жамылып, ыстық шайға нанды малшып жеп отыр. Екі жас жігіт жалаң бастанып, терлеп-тепшіп шайды ұрттап жатыр. Екі келіншектің біреуі шай құйып отыр, біреуі жас балаға сүт ішкізіп отыр...

— Кеш жарық...

Бөрі де ажырайысып қарады. Жігіттер ығысып орын берді. Ала дастарқанның бұрышын созып, алдыма таман тартты. Бірер минут тұнжырасып отырғаннан кейін сөзге кірістік: олар менің аты-жөнімді, қайдан келе жатқанымды, не жұмыспен шыққанымды сұрады.

— Е, солай де. Қызылордадан шықтым де...

Қара кемпір бетіме тесіле қарап отырды да:

— Шырағым, қашан шықтың?.. Сол жақта біздің бір жаман баламыз болушы еді, аты Ахмет еді, одан хабар білесің бе? — деді.

— Әй, әже-ай, жоқты сұрайсың-ау, Қызылордада кімдер жоқ дейсің, бұл жігіт қайсысын біле берсін, — деп самаурынға таяу отырған бақа сары жігіт кейіңкіреді.

Кемпір жым болды. Жас әйелдер өзара күңкілдесіп, жас баланы сылтау қылып, бірдеме айтып күліседі.

— Бетіңнің кірін қара, бапан сүймеймін дейді, жүр, бетінді жуайын, — деп біреуі баланы жетелейін деп еді, бала көнбей бүртиды.

— Түр, қалқам, жуғыз, ұят болады, мына кісіні көрдің бе? — деді әжесі.

— Қойыңдаршы, баланың бетін жуғанды қайдан шығарғансындар, жуып керегі не? — деп кемпір де кірісті.

Бұл жолы кемпірдің сөзін ерсі көріп, балалары еш нәрсе айтпады...

Шайдың артынан бірен-саран қыдырмалар келді. Сұлу мұртты қараторы жігіт есіп сөйлеп отырды. Қуландырып,

жұртты күлдірген болды. Үй иесі жігіт онымен шөлкемшалыс сөйлесіп, ілінісіп отырды.

— Үкіметке ризамыз. Совет үкіметі келгелі адам қатарына қосылдық... Бұрын елге шыққан оқыған адамдар, қайда бай болса, соны таңдап қонушы еді. Бұл күнде іздеп келетін болды, мұнысына шүкіршілік, — деді үй иесі.

Сұлу мұртты жігіт аз-кем бөгелген секілденді. Бірдеңе айтуға ыңғайланған қалпы болса да, менен қаймықты ма, әлде үй иесі жігіттен қаймықты ма, айтпады.

Қыдырманың біреуі — шоқша сақал, сары кісі дыбырлап сөйлейді. Бес батпан кір орамалды қалтасынан шығарып, бұрышына түйген құмалағын киіздің үстіне төкті, «я, бісмілда!» деп быртиған саусағымен құмалақты шашып жіберіп, ежірейіп үңіле қалды.

— Құмалақты кімге салып жатырсың, Ержан?

— Өзіме салам. От басының амандығына салам.

— От басына бір нәрсе көрінер дейсің бе, жалғыз сиырың бар еді, ол өлді, енді Құдай сенің неңді алады?.. Одан да маған сал, мен ертең базарға барғалы отырмын, не бітіріп қайтар екем? — деп сары жігіт ұмтылып жақын барып, жер бауырлап көсіліп жатты.

— Әй, Орман, тұрсайшы, кісінің алдына сұлап жатып алғаның не? — деп сұлу мұрт оған ала көзімен қарады...

Ас артынан қыдырмалар тарады. Үй иесі жігіттер қонақтың атын жайласуға шығып кетті. Пеш жанында шын-тақтап құмалақшы жатыр еді, қара кемпір оған қарай түсіп, сыбырлап қана:

— Біздің үйдің амандығына құмалағыңды тартшы, — деді.

Құмалақшы тартып болып:

— Кірер кіріс болмаса, шығын жоқ... — деп атап келе жатып, көзі маған түсіп, мүдіріп қалды. Қысылып, қызарғандай болды. Әлгі сөзін өтірікке шығаруға тырысқан адамдай:

— Құмалақ не білуші еді, өшейін «кәләкөйт» да... дым да білмейді. Бір Құдайдан басқа кім білуші еді? — деді.

Бұл сөзді маған естіртіп айтты. Өзінше әлгі сөзін осымен жудым деп ойлады...

Оңашаланған соң, үй иесі жігіттен елдің шаруашылығын сұрадым; жүріп жатқан науқанның жайына қандым.

— Ауданда ұйым дүкені бар еді. Соның бөлімшесін ашқан болдық. Отыз бес мүшеміз бар. Тауардың келуі жақсы. Ел тауарға молықты. Әсіресе кедей-батырақ артық асты-

ғын төгіп, керегін дүкеннен алып қарық болып жатыр... Дүкен осы біздің үйде. Ертең жүрерде көріп кетіңіз, — деді.

Үй иесі жігітім сол дүкеннің приказшигі болып шықты. Белсенді кедей екен. Астық дайындау науқанына едәуір көмегі тиіпті.

— Елде артық астық жоқ емес, бар, көбі бұқпантайлық қылып бермей отыр... Бірсыпырасы артық сатып, керегіне жаратып қойып отыр... Біздің елде соғым сою деген бәсеке бар. Өлмелі кедей де жылқы тауып соймаса, көңілі көншімейді. Семіз жылқы сатып алуға күштері келмеген соң, арық жылқыны алып, бар астығын соған жұмсайды, көбінің сонымен тілеуі құрып отыр, — деді кейіп.

Соғым жемдеу хабарын есіткен соң, мен сол үй иесінің өзін қазбалап сұрай бастадым, өйткені табаққа салған қазысы білектей еді.

— Өзіңіз де соғым жемдегенсіз ғой? — деп ем, қызарандап отырды да, шынын айтты:

— Жемдеп едім, — деді.

— Қанша астық жегіздің?

— Сексен пұттай!

Кедей шаруа. Ішерлігі мен тұқымдығынан артық астығын соятын соғымына жегізген. Соғымы семіз, қазысы жырта қарыс. Бірақ үкіметке беретін артық астығы жоқ. Артығының барлығын қазыға айналдырып, бес саусақтан майын тамызып жеп отыр. Мен бірсыпыра түсіндіріп айтып едім, түсінді, қатесін мойнына алды.

— Наданбыз ғой, еш нәрсенің жайын білмейміз, елден қалмаймыз, — деп даурығып кеп күрсінді.

— Түрсіндірсе, үгітесе, ел елпендеп дайын тұр. Бірақ түсіндіруші кем. Осындағы кеңес қызметкерлері ерте бастан елді түсіндіріп, артық астығын үкімет орнына төккізіп отырса, жоспар өлдеқашан толып қалмай ма?

Түн қараңғы. Қатты жел. Боран. Күрткік қар. Қар астында өмір бар. Күрткік қардың ара-арасынан жылтыраған от көрінді. Бұл — терезе сәулесі. Мал да, жан да үйде, жылы қорада ұйықтап, мүлгіп жатыр...

Қысқы ауылды біраздан бері көрген жоқ едім, сағынып қалған сияқты болдым. Жылы төсекте, тастай қараңғы үйде жатып ысқырған желдің даусын тыңдап, маужырап ұйқыға шомдым.

Март, 1929 жыл. Меңдіқара.

БЕКБЕРГЕН МЕКТЕБІ

...Ауылдың қотанындағы дөңеске ұзыншалау салынған ағаш үй бірден көзге түседі. Ағашы жаңа. Төрт терезесі бар. Бірақ бала көп: бықып жатыр, қайнап жатыр; біреу кіріп, біреуі шығып жатыр. Мәз-мейрам боп ойнап жатыр; өздерінше қуанышты, шаттық тойын тойлап жатыр...

— Бұл не қылған үй? — деп сұрасан, сельсовет мүшесі Қали желбейін көтере түсіп, көкірегін жоғары көтеріп:

— Бұл Бекберген мектебі! — дейді.

Қалиды жанына ертіп қатарласа отырып мектепке барсаң, жас балалар ойынын тоқтатып, алдыңнан шығады. Көздері жаудырап, тесіле қарайды. Кім екенінді білгісі келген секілденеді. Айтқаныңды ынтамен тыңдағысы келген секілденеді. Жан-жағыңнан қамалаған жаудыраған көз, өзінді де ерітпей қоймайды: ерисің, тұла бойың шалқиды, көңілің көтеріледі, ыржындап күле бересің... Әрі-бері тұрған соң, неге айтқаныңды өзін де білмей:

— Жаса, балалар, жаса! — дейсің.

Мектепке кіріп келсең, алдында қатарлаған парта тұр. Мұғалімнің столы тұр. Үйдің керегесін қаптап қара тақта тұр. Бөрінен де жоғары, мектептің төргі қабырғасында ілулі суреттер тұр: Лениннің суреттері... Солардан, бәлкім, төмен «Кеспе өліппемен» қатарласа бір қазақтың суреті ілулі: басында сеңсең бөрі бар, аяғында бастамалы етік, үстінде шолақ тон. Жақын келіп, олай өтіп, былай өтіп қанша үңіліп қарасан да, еш өзгешелігі жоқ, ауылдың жабайы қазағы. Әрі-бері қараған соң, Қалиға бұрылып:

— Бұл кімнің суреті? — деп сұрасан:

— Бұл Бекберген отағасының суреті ғой, — дейді.

Мектеп Бекберген атында. Мектеп үйінде Бекбергеннің суреті ілулі. Мұнша ардақталған бұл не қылған Бекберген деген ойға қаласың.

Мектептен шыға келгенде, алдыңнан өзеннің қабағы кездеседі. Қабаққа келіп қарасаң, көз ұшындай жердің бөрі көрінеді: еріп жатқан қар, ойдым-ойдым қара жер, көлкіп жатқан су, қардан қарды сағалап итініп бара жатқан жүргінші, андағайлап жайылып жатқан мал, асыр салып асық ойнап жатқан жас балалар, суат басына алқақотан тұра қалып өңгіме соғып жатқан қыз-келіншек, екеу-үшеу бас қосып ел қыдырған қыдырма— бөрі де

көз алдында, бәрін де көзіннен өткізіп кенелесің, қарайсың...

Ауыл адамдары біртіндеп жинала бастайды. Алдымен жазды әңгіме қылып өтеді.

— Қардың еруін көрдің бе, жақсы еріп жатыр-ау өзі, ойпаң жердің бәрі су болып кетіпті, — деп Әбіш бастайды.

— Қар суынан қайыр шамалы ғой, жазғы жаңбырды айтсайшы, жаз жаңбыр болсын деп тіле.

— Жыл басының ырымы жақсы, егін-пiшен бітік болғай да.

— Биыл бітсе керек...

— Қайырбек, осы сенің болжайтының болатын еді ғой, соныңды қойып кеттің бе? — деп бір жігіт Қайырбекті қажауға кіріседі.

— Молда молдалығын, бақсы бақсылығын тастап жатқанда, Қайырбек тастамай қайтсін, — деп екінші біреуі Қайырбекті жақтауы бекер, былтыр Соңбай бақсыны милиция ұстайтында Қайырбек жаман сасыпты ғой, Жібектің үйіне барып: «Ойбай, жеңеше, мені жасыра гөр» деп айтты, — дейді...

Жұрт ха-ха-лап күліседі.

— Рас па еді, Қайырбек?

— Уай, қойшы, қайдағы жоқты айтатындарың не? Мен бақсы болып бал ашқаным жоқ, молда болып садақа алғаным жоқ. Шоңбайға ұсап алмасты дәрі деп беріп, ешкімнің қатынын өлтіргенім жоқ, милицияның менде несі бар?... Бас қосқанда қысыр сөзбен уақыт алдырғанша, орталықтан келген мына жігіт те тұр, шаруашылықтарыңның жайын сөйлесіп, білісіп, білмегендерің болса, сұрап алсаңдаршы, — деп Қайырбек салмақпен сөйлеп, жұрттың бетін екінші әңгімеге аударады.

Жұрт әңгімесі екіншіге бұрылады. Шаруашылық жайын қолға алады. Артель ашу керек, коллектив болу керек. Қалай ашады?

— Бекберген бейшараның өліп қалғандығы ғой, әйтпесе, артельді де, көлектибінді де әлдеқашан ашып тастамас па еді, — деп біреуі күрсінген төрізденеді.

Тағы Бекберген? Бекберген кім? Жұмбақ. Енді сұрамай, анығын білмей, не ғып шыдарсың?

— Бекберген дегендерің кім еді? — десең, жұрт бетіңе ажырая қалады. Бет әлпеттері: «Бекбергенді білмей жүр-

ген бұл кім өзі?» дегендей болады. Қали ортаға таман келіп, шалжия отырады. Сақалын тұтамдай түсіп, басын жоғарырақ көтеріп, байсалды дауыспен Бекберген жайын жырлауға кіріседі:

— Шетте жүрген баласыз ғой, білмессіз, Бекберген дейтін отағасымыз болған, — деп бір бастап қояды.

— Бұл бала қайдан білсін, біздің елге бұрын келген жок қой, — деп екінші біреуі қостап қояды.

— Бекберген деген отағасымыз болған. Осы ауылдыкі. Аталаспыз, жақын ағаларымыз еді. Кедей еді. Бірақ пысық еді. Көрмегені жок. Кісі есігінде өмірі өткен. Осы сәбет келгеннен былай ғана көзін ашқан. Содан былай ептеп сөзге кіре бастады. Сайлау болғанда, Бекберген селсәбетке ілікті. Заемопомошка сайланды. Одан ауылнай болды. Одан болыстың орынбасары болды. Одан уездің, губерненің съездеріне де сайланып барып жүрді... Жүре-жүре мүлде ысылды. Жаңалықтармен танысты. Сол жаңалықты елге өкеліп орнатам деп тырысты...

Жұрт баста ұнатпай қарады. «Құлқыны үшін жүр» деушілер де болды. Бірақ сол жүрісінде Бекберген қыл шайнап, дән жұтқан жок, обалы неге керек: ол дүниеге кетті ғой, мақтағаным емес, шынының өзі осы. Күндіз-түні жүрсе де, біреуден «расходым» деп, «шығыным» деп сабақты ине алған адам емес, не көрсе де өзі көреді. Өзі қауқылдақ адам еді, бейшара: «Бұдан жаманымда да тойға барғам. Қазір атым бар, сиырым бар, бұдан артық маған не керек? Ендігі еңбегімді ел, сендер үшін сіңірем» деуші еді...

Үшінші жыл болып барады. Болыстың қызметінде жүргенде губернеге барып келді. Келген ынғайында осы отырған бөрімізді жинап алып: «Артель ашыңдар, көлектип болыңдар! Мектеп салыңдар!» деп үгіт айтып еді келіп... Ыңқ ете алмадық, айтқанын істемекші болдық. Артель аштық. Осы ауылдағы «Қайыңдысай артелі» сондағы Бекбергеннің ашып берген артелі. Осы күні уез қол астында бірінші артель» деп бізге мақтау беріп отыр ғой...

Мынау тұрған мектеп Бекберген атында. Мектеп ішінде ілулі тұрған Бекбергеннің суретін де көрдіңіз ғой... Осы мектепті салуға Бекбергеннен көп еңбек сіңірген адам жок. Бекберген болмаса, бұл мектеп бізге жок еді.

Төртінші ауылнайға қарайтын он ауыл бармыз, он ауыл төрт атаға бөлінеді. Таңсық деген атаның баласы бес ауыл.

Сонсоңғылары бір ауыл, екі ауылдан. Таңсық белді ата, бай ауылдар. Төртіншінің тағдыры солардың қолында болып келген. Оларға қарсы келіп сөз айтатын адам төртіншіден шыққан емес... Оқығандар да сол Таңсық тобында болды. Ауылдық, болыстық кеңесінің қай жерінде болса да Таңсық тұқымы отыратын болды. Сосын, өз тобының тілегін үске шығармасын ба, Таңсық тұқымы бұрынғы күйінде дәуірлеп жүре берді...

Айналайын сәбет кедейді қолтықтады. Арқа сүйер сәбеті болған соң, кедей де бұрынғы жасқаншақтығын қояды екен. Бұрын Таңсық тұқымының жел жағынан жүре алмайтын болсақ, сәбет келгеннен былай санға кіріп, қақ төріне барып отыратын болдық. Әңгіме билігін Таңсық тұқымына ғана беріп қоймай, кеңесіп шешетінді шығардық.

Бірақ аузы тұшып қалған тұқым оңайлықпен басылмақшы емес қой. Таңсық тобы да көпке шейін қарсыласты. Оқыған балаларын кеңсе біткенге жауып жіберді. Болыста да, гүбернеде де адамдары отырды. Солар арқылы жұмыстарын астыртын бітіретінді шығарды. Біз даурығып далада қалып та жүрдік. Тауымыз қайтып, тоқтап қала жаздаған күндеріміз де болды...

Бекберген бейшараның ерекше жұмысын айтпақшы болып келем-ау... Бекберген солармен салғыласуға жарады. Байлар жұмысты астыртын бітірсе, Бекберген солардың соңына түсіп, ұрлықтарын ашып отырды. Көптің алдына салып, талқыға беріп отырды. Бекбергеннің бастауымен көп өзінің қаулысын шығарып, тиісті орындарына беріп отырды.

Төртіншідегі ыңыршағы айналған кедей біздің ауыл. Біздің ауылға өмірде шыр біткен емес. Кедейліктің кесірінен тамақ үшін тозып, осы ауылдың орнында жан қалмаған кездер де болды. Ауыл болсақ, бас қоссақ, өз керегіміз өзімізден табылса, осы кеңес тұсында болып отыр...

Сол кезде Жакен дейтін біреу ауылнай болды. Кедейдің баласы еді. Бірақ оңбаған шіркін, сайланып алған соң, көпшігі қисайып кетті. Кедей намысын аяққа басып, аталық жолына тартты. Таңсық тұқымының тілегін үстем қылуға тырысатын болды. Үкімет жәрдемі болса, алдымен соларға беретінді шығарды. Елмен кеңеспей, өз бетімен

іс істеп кететін де болды... Сол кездегі жұмысының бірі мектеп еді. Үкімет төртінші ауылға бір мектеп берсе, Жакен ауылнай көптің қаулысын жиып қағаз түсіріп, мектепті Тұрсынның ауылына орнатыпты. Тұрсын дейтін Таңсықтың тұқымындағы бірінші бай. Биыл өзін кәмпескелеп, жер аударып жібердік. Сол Тұрсын мектепке ас үйін беріп, үйіне айлап ақы алатынды шығармасын ба?!

Мектептің ашылғанын біз бір-ақ білдік. Аң-таңбыз. «Үкімет кедейдікі. Мектеп те кедейдікі болу керек емес пе еді? Тұрсынның үйінен мектеп ашқаны несі? Кедей баласы оқымасын, көзі ашылмасын дегені ме?..» дейміз. Құр өзара күнкілдескеніміз болмаса, ашып еш нәрсе айта алған жоқпыз. Сабақ басталайын деп жатыр дегенді есіткен соң, балаларымызды жетелеп алып барған болдық...

Тобақабыл дейтін бар. О да Таңсық тұқымы. Тобақабыл тоғыз жыл би болған. Соның Сәлім дейтін баласы болушы еді. Ишанның медресесінен оқып шыққан молда еді. Ауылында мешіт бар, сол мешітте «мешіт молдасы» болып та жүретін. Сол Сәлім жаңағы ашылған мектепке мұғалім болыпты!.. Балаларды алып барғанда, өзіміз шошып кеттік... «Мектеп дегені қате шығар, дін оқуын оқытатын орын болар» деп те дұдамалдандық. Бірақ сұрай келе шын мектеп екенін білдік...

Сіз абайладыңыз ба, жаңа мектепке кіре бергенімізде бір қара домалақ бала кездесті ғой. Сол менің балам. Биыл он екіде. Мектепті биыл бітіріп отыр... Сол баламды Сәлім мұғалімге мен алып барған болатынмын. Ыбырай дейтіннің үйінде баламды жазғызбақшы болып, жетектеп мектепке алып бардым. Үй толған бала жерде тізерлеп отыр екен. Отырыстары бұрынғы молдаға жиналған балалар сияқты. Бұрынғы молданың алдын өзіміз де талай көрген адамбыз ғой. Бұрынғыдан өзгешелігі болмаған соң, мектеп болғандығы қайсы деймін ішімнен.

— Сәлім шырағым, мына бір баламды әкеліп едім, — деп едім, менің кім екенімді танымайтын да шығар деймін, қабағын түксите қарады. Терезенің алдындағы орындықта далаға қарап отыр екен.

— Орын жоқ, балалар толып қалды, енді бала алынбайды, — деді.

Мен шошып кеттім. Апалақтап қалдым. Түсіне алмадым. Мектеп төртіншіге арнап ашылған. Төртіншінің бала-

сы түгел оқымағанмен, жақын ауылдардың балалары оқу керек емес пе? Мұнда оқымаса, бұған кіре алмаса, қайда барып оқымақшы?..

— Шырағым, оның қалай, көрші ауылмыз, біздің балаларымыз оқымағанда, бұған кімнің баласы келіп оқымақшы, — деп бастай беріп едім:

— Отағасы, заңныңды қой, айтқанға түсін, — шырты кесті де тастады.

Өзім ызақор, ашуланшақ адаммын. Ашуланғаным сондай, тұла бойым қалшылдап, өзімді өзім ұстай алмай қала жаздадым. Сөлімді бара жағадан алып, үйден сүйреп шығарып, төпегім де келді...

Баламды алып ауылға келсем, Бекберген марқұм келіп тұр екен. Жүгіріп соған бардым, Сөлімнің өшін содан алмаймын ба:

— Сөбет адамымын дейсің, Сөбеттің басында жүрмін дейсің, бітіргенің қайсы? Ең арғысы, мектеп те ашып бере алмайсың, — деп.

Бейшараның мінезінің жақсылығы-ай, кеңкілдеп күле берді. Менің қарқыным басылған кезде, жайлап сөзін айтты:

— Қали, — деді, — өзің де көріп жүрсің, біздің мекемелеріміз өлі күнге қолайсыз адамдардан арылмай жүр. Байды жақтаушылар, байдың тілегін орындаушылар мекеме адамдарының ішінде өлі де болса бар... Бірақ күн санап өсіп келеміз, оларды сырып, билікті қолға алып келеміз... — деді. — Сондай оңбаған біреудің шылығымен болып отырған жұмыс қой, оқа жок, ертең елді жинатып, кеңесіп көрерміз, — деді.

Ертеңіне елді жинатты. Мектеп жайын кеңесті. Мектептің орынсыз жерде тұрғандығы, мұғалімінің қолайсыздығы айтылды. Біз кедей табы деп жүрміз-ау, кедейлердің кейде беталды лағып кететіні бар, сол жиылыста біздің төртіншінің кедейі беталды лақты.

— Мектептің тұрған жері дұрыс. Басқа жерден аша алмаймыз, мектепке беретін үйіміз жоқ, — деді.

Бекбергеннің мүлде күйіп кеткені ғой:

— Оңбайсың, кедей, осыны сөз деп айтып тұрсыңдар ма? Бізді адам қылып жүрген бай ма екен? Байсыз біз өле ме екеміз?.. Сөз емес. Үй керек болса, өз үйімді тегін берем, әйда, қаулыңды істе, көшір мектепті! — деді.

Мектеп көшпейтін болды. Балаларымыз кіре алмады. Бекберген тиісті орындарға жолығып, ізденіп жүрді. Не бітіргенін бізге айтқан емес... Бір күні жазғытұрға салым, Бекберген ауылға келді де, бөрімізді жинап алды:

— Мектеп керек пе? — деді.

— Керек! — деп шу ете қалдық.

— Керек болса, — деді, — мектеп осы ауылға орнайтын болды. Сөлімді мұғалімдіктен шығарттым. Мектеп салдыру үшін үкімет ақша берді, — деді.

Ойпырым-ай, мұндай қуанбаспыз. Айқай-ұйқаймен ауылды басамызға көтердік... Жұмысқа кірістік. Қазан басына ағаш тасыдық. Бір жыл дамыл көрмей жүріп, осы мектеп үйін қалқиттық. Сонда салынған мектеп еді-ау, — деп Қали сөзін аяқтағандай болып, кідіріп тоқтады.

— Несін айтасың, біздің басамызды құрап ел қылу туралы Бекберген бейшараның еңбегі елеусіз еді ғой, — деп екінші біреуі күрсінді.

— Біздің жөшейке сол мектеп салынатын жылы ашылды-ау...

— Иә, сол жылы ашылды... Мектеп ашылардан бір жеті бұрын жөшейкенің бірінші жиылысы болып, Бекбергенді хатшы қылып сайлап едік қой...

Мектеп жайы, артель-коллектив жайы, партия, кеңес, комсомол жұмысы бірінен соң бірі айтылып, еске салынып жатыр. Отырғандардың көбі партия мүшесі. Өздерінше айтса, Бекбергеннің шөкірті! Бекберген өлген. Бекбергенге ескерткіш қылып, мектепті соның атына атапты.

Ауыл — жаңарған ауыл. Жаңа өмірдің табалдырығын аттаған ауыл. Мынау отырған қаудыр тон, сеңсең тымақтар — жаңа ауылдың ұйытқысы, жаңа өмірдің ұстасы. Талай кедергіні, қиын-қыстауды бастан өткізіп, енді күрделі жұмысқа бетті шындан бұрып отырғандар...

Апрель, 1929 жыл.

КӨКТЕРЕКТИҢ БАУЫРЫНДА

Аудан Жаппасбайдың ауылына орнады.

Ауданды Жаппасбай ауылына көшіруі туралы мәселе қаралғанда, аудандық пленум өкілдері екі жік болып таласады:

— Өлке бойында Жаппасбай ауылы атақты, даңқты ауыл; бір кезде аруағы жер жарып, аймағын бір шыбықпен айдаған ауыл. Ауданды оған көшірсек, ел көзінде қата ұғыныс туады, Жаппасбай ауылын қадірлегендіктен көшіп барады деуден тайынбайды, — деп бірсыпырасы қарсы шығады. «Жок, бұл қата, Кеңес орны Жаппасбайдың ауылын қадірлемейтіндігін елдегі жас балаға шейін біледі. Баяғыда Жаппасбай атына аталған екен деп, ол ауылдан қашудың жөні жоқ, ауыл — бір жерде отырған жиын ауыл, оның үстіне, кеңсеге лайықты үйлер де жеткілікті. Шынына қалғанда, «Жаппасбай ауылы» деген ат соңғы кезде жоғалуға да айналған, ол ауылды ел осы күні Көктерек деп атайды, — деп көпшілік жағы көшуді мақұл көрген.

Сонымен, Көктеректің бауырындағы қалың ауылға келіп аудан орнап та қалады.

Аудан көшіп келгенде, Көктерек ауылы да әңгімесіз болмайды, ауданның келуіне әркім өзінше қарады:

— Қайбір ырысқа келді дейсін: бір жағынан пәтері, бір жағынан қонағы, бір жағынан ылауы мазаны алар-ақ. Бұрынғыдай өз күңкілінді өзіңе беріп қою енді болмас, қит етсең, аяғыңнан шалып қалар да тұрар, — деп байлар жағы уайым айтады.

— Алыс жерден қол жетпей, жігеріміз құм болып жүр еді. Ортамызға келгені мұндай оңды болар ма? Енді есігінің алдын босатпай, керегімізді сұрай беруіміз керек, ділгерімізді ала беруіміз керек, — деп кедейлер жағы қуанысады.

Аудан орнайды. Кеңсеге жарамды үйлердің бәрі де алынады. Көшесіз, төртіпсіз салынған қазақ үйлерінің маңдайшасына бір-бір тақтай қалады: «Аудандық исполком», «Аудандық сот», «Қарыз серіктігі», «Кооператив», «Мектеп», «Құлып»... Аудан орталығына түс-тұсынан жұрт ағылады: біреулері арызбен келеді, біреулер астығын, малын әкеліп кооперативке сатып, базарын базарлайды. Көктеректің бауырында көп жылдардан бері мүлгіп, түнерумен өмір сүрген жансыз ауыл бірден өзгеріп, қайнап сала береді: қыбырлаған адам, істеліп жатқан жұмыс, бас қосқан жиылыс, лек-лек болып тізіліп дабыл ұрған оқушы.

— Уа, шіркін, міне өмір! — деп кедей-кепшік қаудыр тонды бір желпіп қояды.

Бірер ай өтер-өтпесте-ақ, Көктерек ауылының байлары да көндіге бастады. Бұрынғы көзқарастары біртіндеп

жойыла береді. Қайнаған өмір оларды да тартқан сияқта-нады. Оның үстіне, аудан қызметкерлерінің бәрі шеткі ауылдікі, оларға үй керек, пәтер керек. Пәтер үй көбіне байлардан, әлді шаруалардан шығады: әрқайсысы-ақ пәтерге адам жібергісі келеді.

Бірақ бұрынғы салдыр-салақ қалып Кеңес қызметкерлерінің көбінен жойыла бастаған заман ғой. Олар пәтер мәселесіне де сақ қарайды. «Аудан қызметкерлерінің сорпаға шығарлары біздің үйге тұрмағанда, кімнің үйіне тұрар дейсің!» деп дөмеленгендердің бірсыпырасының үйі бос қалады, жауапты қызметкерлер көбіне кедей-кепшіктің үйін жөндетіп, соған орналасады. Көктерек ауылындағы таза тұратын үйдің бірі — Омардың үйі. Екі бөлмелі ағаш үйі бар. Ауылдың орта шенінде. Кеңсеге алынып отырған Жаппасбай үйімен көрші. Омар қартаң адам. Жаппасбайдың сарқытын ішкен үзенті жолдасы. Дәулеті орталанған. Бір ұлы, бір қызы бар. Қызының аты Рақила. Жасы 18-де. Бозбала үйір. Ауданнан елге шыққан инструкторларының көбі бұрын келгіштеп, өткен-кеткенде қонбай кетпейтін. Омар ондайлардың бәрін ашық жүзбен қарсы алып, ешбір қызғаныштық мінез көрсетпейді.

— Тәуір адам екен... Баласы да сөйлеп тұрған ашық көрінеді, — деп қонған, түстенгендердің мақтап кететіні де бар.

Аудан ауылына келіп орнап, қызметкерлер пәтерге орналаса бастаған соң, Омар тандап біреуін үйіне кіргізбекші болады. Таңдай келе, салық бөлімін басқаратын Жакып дейтін жігітті табады. Жакып жас жігіт. Туысы кедей. Партия мектебінен шығып, Кеңес қызметіне айналысқанына бір-екі жыл ғана болған. Омармен таныстығы да бар. Ел аралап шыққанында Омардың үйіне бір қонып, содан былай қона-түстене жүретін болған.

— Қоныстарың қайырлы болсын, шырағым, жақсы келдіңдер ғой, өзіміз мүлде мәз болып қалдық... Пәтерге түсемін деушілер де болып еді, сені келеді деп есіткен соң, өзім де, үйдің іші де басқа адамды түсіргіміз келмеді, — деп Омар Жакыпты қошеметпен қарсы алады. Жакыпты Омардың үйінде қонақтан жаман сыйлайды. Төрт қабат көрпені астынан үзбейді.

— Қарағым, қонағыңды өзін күт. Әженнің қолы тимейді, мен көбіне тыста боламын, — деп Омар қызына қайта-қайта тапсырады.

Қызы Рақила әкесінің сөзін естісе, Жақыпқа күлімсіреп қарайды.

— Бөтен үй деп жатсынбаңыз, керегіңіз болса, айтып тұрыңыз, — дейді Рақила күлімсіреп.

Рақила қараса, Жақып құлағына шейін қызарып:

— Жатсынбаймын ғой... Әбден... Мақұл, — деп ыржалаңдап жауап береді.

Күн өтеді, ай өтеді. Омардың үйіне Жақып, Жақыпқа Омардың үйі үйреніседі. Бөтен үй деп бұрынғыдай қысылуды қояды. Рақиламен ойнап-күледі, әзілдеседі. Рақиланың әке-шешесі елең қылмайды, көрсе де көрмегенсіп, білсе де білмегенсіп жүре береді.

Аудан көшіп келіп орнаған кезде Жақып ауылды қыдыратын еді. Ауылдың жай-күйімен, кімнің қалай тұратындығымен танысып жүрді. Ауылда тап жігі бар, кедей мен бай болып өзінен өзі бөлініп тұрған сияқты.

— Қалай, бала, Омекең құлағыңды бұрамай ма? — деп Қалабай күліп сұрайды.

Қалабай — Көктерек бауырындағы ауыл ішіндегі кедейдің белсендісі, Кеңес мүшесі. Түрлі жұмыста, жиылыста байларға қарсы шығып, салғыласып жүрген жігіт.

— Осы жігіт үйіне тұрғалы «біздің» қатын шалқақтайтынды шығарыпты. Кеше кіші қыздың тойында асқақтап отырды: «Бай-бай деп төбемізді оятын болып едіңдер, — дейді, байды да Құдай жаратқан көрінеді» дейді... сосын мен айттым: «Ене, — дедім, — өйтіп көрінбей-ақ қойыңыз, — дедім, — байлығыңызды жасыра алмассыз» дедім...

Мұны айтатын Айша — Қалабайдың қатыны. Айтады да, көзінің қиығымен Жақыпқа қарайды. Қалабай мырс етіп күліп жібереді:

— Көрдің бе, қатындардың сөзі қалай?

Жақып бұрынғыдай кешкілік кітап оқуды, жұмыс істеуді сирете бастайды. Омар сөзшең адам, өңгімені баяғыдан бастап соғады, өткен күнді жыр қылады. Жақып оны ерінбей тыңдай береді.

Кейде Жақып шамға жақындай түсіп, қағазын ақтарса:

— Қарағым, Рақила, шамды жағып қой, — деп Омар қызына иек қағады. Өзі күпісін бүркеніп, қара көлеңкеге таман ығысып жантаяды.

Тігіп отырған ісін тоқтатып, Рақила шамды Жақыпқа жақындатады.

— Рақмет! — деп Жақып күлімсіреп қызға басын иеді. Қыз да күлімсіреп шамға төне, Жақыпқа қарсы бір тізерлеп отырады.

— Мұныңыз не, өлең бе?

— Жоқ, журнал.

— Өлеңіңіз жоқ екен оқитын.

— Өлеңге құмар болсаңыз, жазып берейін.

— Қашан?

— Қазір...

Жақып жазып берсе, Рақила алып үніледі; хатты шала таниды ғой, ежелеп оқиды.

Рақила оқып шығады да, күлімсіреген күйі дөңгелек көзін Жақыпқа қадайды. Жақып езіліп, еріп, балқып кеткен сияқты болады.

— Мә, тағы жазыңыз!

— Қандайынан?

— Мейлің...

Тағы жазылады. Тағы оқиды, күліседі.

— Мә, тағы жазыңыз!..

Қара көлеңке жерде, жүктің алдыңғы жағында бүк түсіп бұйығып Омар жатыр. Әйелі Айжан екінші бөлмеде. Ол «қағынғырлап» біреуге ұрсады.

— Рақила! — деп дауыстап, оқта-санда қызын шақырып қояды. Рақила шешесінің шақырғанын елең қылмайды, бір жапырақ қағазға бірсыпыра үніліп отырып бұрынғыдан да бетер жымия түсіп:

— Мә, тағы жазыңыз! — дейді.

...Март ішінің өткір желі гуілін үдетіп, ішін тартып тартып соғады. Бұршақ па, борасын ба — терезеге тырстырс тиеді. Тастай қараңғы үйде болар-болмас бозарған терезеге қарап Омар ойланады. Ойдың кезбейтін жері жоқ, өткен күнін бір сонар қылып қыдырып кетеді, одан қазіргі күніне оралады. Қазіргі күннен қазіргі түнге оралады. Ой түпкірінде бір нәрселер селт етіп кеткен сияқты болады. Бірақ елемеуге тырысады.

Ертеңіне шай ішіп отырып Жақып та, Рақила да Омарға ұрланып іштерінен күліп отырған төрізденеді. Омар оны сезбегенге салынады. Шайын ұрттап отырып оқта-санда «астағыпралда» деп қояды. «Астағыпралдасы» — Омардың үйреншікті сөзі: біреумен жай сөйлесіп отырғанда да, біреумен ұрысса да, боқтасса да, «астағыпралданы» аузы-

нан тастамайды. Бұнысы, бір жағынан, аузы үйреніп кеткендіктен болса, екінші жағынан, сырттан қарауында «Омар құдайшыл» деген атты алайын дегендік. Шынында, Омарға «құдайшылдықтың» өзі керек емес, аты ғана керек. Өмірінде ораза ұстаған адам емес, салқам арбадай салдырлатып таң намазын оқитыны бар. Намазының артынан бата қылғанда, үйдегі адамдардың құлағына шалынсын дегендей, даусын шығарыңқырап: «Бүкіл аруақтарға тие берсін» деп қояды.

Үзік түймелі қара пальтосын иығына іліп, уқаланған кенеп партпелін қолтығына қысып, Жақып кеңсесіне кетіп бара жатыр еді.

— Балам, тұра тұршы, — деп Омар шақырды.

Күпісін желең жамылып, шермиіп, ыңырана басып, Омар қораның күн жағына таман барып тұрды.

— Балам, саған айтайын дегенім мынау еді, — деп Омар күпісін иығына таман тартты, — мына көрші ауылдағы Көбекті білетін шығарсың. Аз ғана қара-құрасының барлығы болмаса, ата-бабасы бұрын кедей болған. «Көбектің әкесі Тұрсын өмірінің көбін малайлықпен өткізді» деп әкем марқұм айтып отырушы еді... Осы Көбекке мал біткенін ағайынының ішінде көре алмайтындар бар. Солар жарық алып Көбектің соңына түседі де жүреді. Рақымның баласы комсомол екен ғой. Коммунист болғандар осы өздерің сияқты сыпайы неге болмайды екен? Көбі адыраңдап, төбенді оя жаздайды. Тәрбиеден, шыққан жерінен де болатын шығар ғой, Рақымнан не жөнді бала тусын, баяғыда жиын-тойда, қу сүйекті қалтасына салып жүріп, «кімге түссе, соған түссін» деп, топтың ортасына лақтыратын Рақым еді ғой... Ағайындары осы Рақымның баласын желіктіріп, Көбектің соңына салатын көрінеді. Сол ауылда ана бір Бектемір дейтін тағы бір қу бар. Баяғыда біздің үйде малшы болып жүрді. Тілазар, алғанын ақтамайтын бір шіркін еді. Сол екеуі «Көбек малын жасырып отыр» деп арыз беріпті дейді. Аудан солардың арызына сүйеніп, Көбекті 28-ге іліктіретін болған ба, қалай?.. Ағайын арасында Көбекпен көңіліміз жақын болушы еді. Келіні түскенде, Рақилажанды шақырып алып, бір түкті кілем беріп еді... Кеше сол Көбек маған келді: «Аудан ауылында. Аудан қызметкерлерімен араласын бар. Салық жұмысын басқаратын бала өз үйінде жатыр. Сен осы жұмысымды ретте»

деді. Сосын мен айттым: «Қайдан білейін, салық жұмысын басқаратын баланың біздің үйде екені рас. Өз баламдай болып кетіп еді, айтып көрейін» дедім... Соны құлағыңа салайын деп едім, шырағым, — деп Омар сөзін бітірді.

Жақыпқа таныс әңгіме болып шықты. Көбекті Жақып біледі: өткен жылы жер бөлісімен шыққанда Көбектің үйіне қонғаны бар. Көбек тоқтысын сойып, қолын қусырып, Жақып салт жүретін болған соң, күрең жорғасын еріттеп берген. Күрең жорғаны екі күндей мініп жүрді. Бірақ жорғасын мінгені болмаса, Жақып, өз ойынша Көбекке болысып, кедейлердің үлесіне қылдай қиянат қылған жоқ. Әйткенмен, ерсі жұмыс естілмей жата ма, Жақыптың Көбекке қонақ болғаны, жер бөлісіне күрен жорғасын мінгені аудан құлағына шалынып, райком хатшысы оңаша алып отырып, орнынан тұрғысыз қылып бір ұрысқан. «Материалыңды бақылау комиссиясына беремін» деп те қорқытқан. Содан былай Көбектің атын есітсе, Жақыптың жүрегі дір ете қалған сияктанушы еді.

Омар тұтқиылдан басты. Бұл оқиғаны Омар білмейді. Омардың ойы — Жақып арқылы жұмысты астыртын бітіру. Көбектің көзінде өзінің беделін өсіру. Жақып қайтеді? Қолымнан келмейді деп айта ала ма? Омардың өтінішін аяқ асты қылуға қолынан келе ме? Омар ренжисе, Рақила да ренжімей ме?..

Марттың күні сәулесін қыздыра құйып, өкпек жел үріп, қарды солқылдатып ерітіп жатыр. Албар іші, ойпаң жер іркілген су. Омар күн шуақта тұрып, ауылындағы дүкеннен жаңадан алып киген жылтыр галошын суға малып-малып қояды. Сүйтеді де, Жақыптың бетіне күлімсіреп қарайды.

— Жарайды, ретіне қарай көрейін, — деді Жақып күрсініп.

— Сүйт, шырағым, — деп Омар күлімсірей түсіп, үйіне жөнелді.

... Түс әлетінде Омардың үйіне Мырзагүл келді. Мырзагүл көршілес елдікі: орташа дәулетті момын кісі.

— Түнеукүні ғана кересін жеп кетіп еді ғой... Сүйретіліп... — деп Айжан алдыңғы үйінде бұрқырап жүр. Омардың шырайы ашық. Мырзагүлді күлімдеп қарсы алды.

Мал-жанын, шаруашылығын, ауыл көршісінің амандығын сұрап жалбандап, асты-үстіне түсіп жатыр.

— Айжан, бармысың? — деп алдыңғы үйіне қарап дауыстады, — етінді ондап ас!

— Жалғыз жая қалды. Қылқылдайды да отырады. Сол біткен соң жерсің, — деп Айжан ашүмен пештің отын көсеп қалғанда, күлі бұрқырап төбеге шапшыды. Рақи́ла суға баруға шықты. Күйентесін былғаңдатып, аяғын санап басып кетіп барады. Жар басында Айша кездесе кетті. Рақиланы көргеннен күлімсіреп, шелегін жерге қойып, тоқтады. Рақи́лаға үніле қарап, күледі:

— Ерке қыз, немене, қасқыр тартқаннан аманбысың? — деп еді, Рақи́ла ұнатпай, теріс қарап жүріп кетті.

Суаттың күнбатыс жағымен екі жігіт кеңсеге қарап жөнеп барады екен. Қолдарында портфель. Киімдері сыпайы. Біреуі Рақиланың тұсынан өте беріп:

— Амансыз ба, қарындас? — деді.

Рақи́ла күлімсірей түсіп:

— Шүкір, — деп ернін жыбырлатты.

— Осы қызға мен қызығып жүрмін, — деді екі жігіттің біреуі Қасым.

— Қызға кім қызықпайды дейсің, — деп екіншісі немқұрайды қылып жауап берді.

— Жақыптың жолы болып жүрген шығар деймін.

— Жақып босаң жігіт қой, оның қолынан келе қояр ма екен?

— Жақыптың қолынан келмегенмен, мына қыз қаратып жатқызбас. Менің естуім солай.

— Онда оңбаған адам десейші.

— Жоқ, меніңше, сол дұрыс: көңілің сүйеді екен, сүйген адамыңмен жүр. Сүймейді екен, зорланба.

— Пәлсепене болайын, сеніңше, «жезөкшелердің» ісі де дұрыс қой?

— Жоқ, «жезөкшелік» өзіне басқа. «Жезөкше» сүюді білмейді, оған ақша керек, ол хайуан сықылды.

— Күнде біреумен жүргені — ол хайуандық емес пе?

Күн сайын біреуді неғып сүйе береді? Бөріне бірдей жете берген не қылған жүрек?

— Жоқ, сен сүю дегенге ескі көзқараспен қарайсың. Біреуді сүйеді екенсің, содан мәңгі айрылма дейсің, бұл дұрыс емес. Мәңгілік сүю жоқ. Меніңше, тіпті «сүю жоқ»,

көңілдің қалауы ғана бар. Сүю деген әшейін рия, бірін бірі алдаушылық...

Екеуінің таласы аяқталмай, кеңсенің есігінен кіріп те кетті.

Рақи́лаға «қызыққан» жігіт аудан қызметкерінің бірі Қасым деген еді. Жас, бойдақ, сал жігіт. Әйелге үйірлігі, көңілшектігі бар. Жібі түзу өйелді көрсе, сонымен сөйлескенше құмартады. Осы мінезін айтып, кейде жолдастарына мақтаншылық қылып та қояды. Аудан көшіп келгеннен бері Рақи́лаға көзі түсіп жүреді де, таныспақшы болады. Кеше записка жазып, исполкомның көшірінен беріп жіберсе, Рақи́ла жауап қайырыпты. Қасым хатының ішінде «танысайық, жақындайық» деген сөздерді айтады. Рақи́ла оған қайтарған жауабында: «Сізбен жақындасуға қарсылығым жоқ» дейді. Қашан танысу керек? Қашан жақындасу керек? Бұл туралы өзін ашылған жоқ. Қасым кеше екінші рет хат жазып үлгіре алмады; «заседания» ұзаққа созылды. Басым ауырды деп сылтауратып, Қасым кетіп қалуға айналса да, партия комитетінің хатшысы аудан қызметкерлерінің кейбіреулерінің жұмысқа салқын қарайтындығын айтып кейіп отырған соң, содан қаймығып, шыға алмады. Бүгін кеңсеге барысымен бірінші жұмысы Рақи́лаға хат жазу еді. Сол оймен келді де, хатшының төменгі жағындағы үстелге отыра кетіп, қалам, қағазын дайындап, енді кірісе бергенде, үстеліне келіп біреу төнді. Қағазының басына «Рақи́ла» деген сөз жазылып та үлгіріп еді, көзі шалып қалмасын деп, қолымен көлеңкелей қойды.

— Отағасы, не керек?

— Төртінші ауылдікі едім. Бір жерде отырған жиырма шақты үйміз. Бөріміз де кедейміз. Біздің кедей екендігімізді, іспесектен қарасаңыздар, өздеріңіз білесіздер. Осы кеңседе Байтас дейтін бар, со да біледі.

Қаудыр тонды қара кісі Қасымның үстеліне төне түсіп, кедейлігіне куәні үсті-үстіне жалғай берді. Сөзін аяғына шейін тыңдауға Қасымның сабыры жететін болмады. Басталып қалған хат ойын бөліп, есі-дерті Рақи́лаға жазатын хаты болып, әлгі кісі сөзін қанша майдалап айтса да, Қасым оның сөзіне де түсінетін болмады.

— Отағасы, бұл ертегі айтатын жер емес, жұмысың болса, қысқа айт! — деп Қасым қабағын кіржитіп, шақ етті.

Сөйлеп тұрған шаруа мүдіріп тұрып қалды. Ауылы ауданнан алыс, араға бір қонып келіп тұрған беті еді. Ауыл кедейлері болып өзара сөйлесіп, «артель» ашудың жөнін біліп кел деп ауданға жіберген көптің өкілі еді бұл.

— Шырағым, әлгі «көлөк...» дей ме, — деп шаруа апа-лақтап, сөзін бітіре алмай тоқтады.

— Көлектер жұмысы менде емес, «Зәмәтделге» барыңыз.

— Оныңыз қайда?

— Осы үйден табылады...

Хатшы жігіт басын көтеріп, Қасымға тіксініп қарады. Жұмысын тастай берді де:

— Бері жүріңіз, отағасы, — деп шаруаны екінші бөлме-ге алып кетті.

Қайтып оралып орнына келіп:

— Қасым жолдас, мұның жарамайды. Келген шаруаны дұрыс қарсы алу керек, — деп хатшы күнкілдеді.

Қасым елеген жоқ, хатын жаза берді.

* * *

...Жақып салық бөлімінің қағазын ақтарып, Көбектің үстінен түскен арызды тауып алды. Арызды қайта-қайта оқыды. Арыздың әрбір қарпы, әрбір нүктесі бойын түршіктіргендей қорқынышты болып көрінген сияқтана-ды. Жақып оқып шығып, үстеліне сүйеніп, ауыр ойға шомды.

— Немене, Рақила ойыңа түсіп отыр ма? — деп біреу иығынан тартты.

Хатшы екен. Замандас қой, өзілдеп ойнай береді. Жа-қыптың алдында жатқан Көбектің үстінен түскен арыз-ды көзі шалып, хатшы жігіт Нүрпейіс тұра қалды:

— Ә... Көбектің үстінен арыз түскен бе? Мұны енді қайтесің, сотқа жөнелтесің бе? — деп Нүрпейіс қадала қалды.

— Сүйтерміз, — деп Жақып күңк етті.

Көбек мәселесі Рақилага байланысты. Көбекті ойласа, Жақыптың ойына Рақила еріксіз түседі. Рақила жанына келіп тұрған сияқты болады; көзі күлімдеп, ыстық лебі бетіне тиіп тұрған сияқтанады. Рақила дегенде жүректің селт ететін бір жері бар: Жас бозбалалар Рақиланың атын атаса, Жақып оған сезіктене қарайды, ұнатпайды. Үйге біреу келсе, Рақиланың бетіне қараса, Рақиламен ойнап-

күлсе, Жақып жарылып кете жаздайды... Жақып бұл қал-пын Рақилага да сездіреді. Сездіргенде, Рақилага өзі бас-тап айтпайды, Рақила бастап сұрайды...

— Мені қызғанасың ба? — дейді Рақила.

— Қызғанам. Саған біреу қараса, сен біреуге күле қара-сан, ішім жанып кеткендей болады...

Рақила біраз үндемей жатып:

— Мен де сүйем, мен де қызғанам! — дейді.

Жақыпты адам сүйгендей ме? Жақыпты адам қызған-ғандай ма? Рақила сияқты қыз «сүйетін» болса, «қызғана-тын» болса, онда Жақып «жаман» болмай шығады ғой. Осыны ойлап, Жақып кейде көтеріліп те қояды.

* * *

...Асын ішкен соң, Мырзағұл жүретін болды. Атын жегемін деп далаға шықты. Күпісін жамылып, Омар да ере шықты.

— Келген жұмысым түнеугі еді, — деді Мырзағұл.

— Өзім де сезіп тұрмын.

— Әкеліп едім, соны беріп қайтсам деймін.

— Ендеше, мына қораға кірейік.

Қара күңгірт қораның төр жағына барып, Мырзағұл жүресінен отырды. Оған қарсы Омар отырды. Жан қалта-сынан ораулы орамалын шығарып, Мырзағұл червондар-ды санап жатыр:

— Біреу, екеу, үшеу... ақшаның табылуы киын екен, екі пар өгіз саттық, 4—5 жылқы саттық, налогі бір жағы-нан, аз ғана малдың қоры да азайып барады... мә, санап алыңыз, бес жүз сом шығар...

— Не айтқаның. Қайдан оңай болсын. Малы бар адам-ға алым-салықтың өзі де оңай соғып тұрған жоқ қой.

Ақшаны бүктеп Омар қалтаға тығып жатыр. Өзі күлім-күлім етеді.

— Енді уәде ғой?

— Уәде!

— Құдай қосса, құда болдық қой?

— Болғанда қандай, өзімнің де көңілге алып жүрген адамым едің. Құдай кездестіріп, бітуана болса деп арман қылушы едім, тілегім қабыл болды, Құдайға мың да бір шүкір! Заман болса жаман, сақтанбай болмайды. Сезіліп қалса, соты дайын. Менің түнеугі: «Ең арғысы, қатын-

балаға да сездірмейік, алыс қылғанымызды екеуімізден басқа жан білмесін» дегенім сол еді ғой. Сәті болар. Енді тым асықтырма. Жер аяғы босасын. Бірыңғайланып алған соң, милицияны қосып, баланды жібере қоярсың. Қане, енді, қолыңды әкелші, Құдай татулыққа жазсын!

Сиыр қораның түкпірінде, бұрқыраған көңнің үстінде отырып екі құда қол алысты, алыс-беріс қылды. Екеуінің құдалығын жан адам сезген жоқ. Жалғыз-ақ күн шуақтап күйсеп тұрған қызыл сиыр, көзінен сарасы ағып, сол тесіле караумен болды.

...Мырзағұлды аттандырып, Омар үйіне кіргенде, Ракила ақ бөтес орамалдың шетін кестелеп отыр еді. Омар күлімсіреп, қызының жанына келіп отырды.

— Бұ не, қалқам?

— Кесте ғой, өке.

— Мына біреуі жазу емес пе?

Жазу еді. «Қасым» деген сөзді Ракила кестемен жазып отыр еді. Қасыммен «танысатын», «жақындасатын» болған соң, соған арнап кестелеп отырған орамалы еді. Осындай орамалдың бірін Жақыпқа да беріп еді. Бұл Ракиланың екінші кестесі, «сүйгеніне» беретін екінші тұмары...

Сол күні түнде сол ауылдағы біреудің қырыққа келген әйелі ұл тауып, шілдехана болды. Қыз-бозбала шілдеханаға жиналды. Қасым да барды. Жақып та барды. Бірсыпыра бозбалалар қыздармен араласа отырды. Ракиланың бір жағында Қасым, бір жағында Жақып. Ракиланың Жақыппен жұмысы жоқ сияқты, Қасымға бұрылып кете береді. Қасыммен әзілге кірді:

— Бозбалалар неге өлең айтпайды?

— Қыздар ше?

— Бозбалалар тұрғанда, қыз айта ма екен?

— Олай деменіз, оныңыз әйелді кеміткендік болады. Біз әйелді теңеу жағындамыз. Әйелді үске шығару жағындамыз...

Ракила сыңқ-сыңқ күледі. Қасымның құлағына сыбырлап:

— Әйелді үстіңізге қалай шығарасыз? — дейді...

Бастапқы кезде Жақып мұның бәрін өшейін ойын шығар деп отырды. Сүйте келе, шыдамы кеміді. Ракилаға қарсы жүрегінде өкпе аралас ашу туды. Қасымды нақ сол минутте ит етінен жек көрді. Әйтсе де не болса да ішінде,

сыр білдіргісі келмеді. Ракилаға бұ да өзінше қыр көрсетпекші боп, оң жағында отырған қара бұжыр қызға бұрылды. Бір-екі ауыз әзіл айтқан болды. Қыздың не айтқанын ұқпаса да, қошемет қылып күлген болды.

Үйдің ортасында қотандағы қойша ұйлығып, біріне бірі сүйеніп жамбастап жатқан жігіттер. Пысынап, терлеп, көбінің мазасы кетулі-ақ, бірақ сол күйлері өздеріне қызық секілді.

— Ау, домбыра қайда? — деді біреуі басын көтеріп, маңайдан шұбырған терін сүртіп.

— Жүсіпке домбыра әкеліндер, өлең айтсын. — Жүсіп дейтін сопақ бет, мұртты сары жігіт иығын көтере түсіп, қараған домбыраны қолға алып, құлағын бұрай түседі.

— Уа, пәлі, соғып жібер!

— Қандайынан айтайын?

— Қысса айт!

— «Көрұғлыны» айт!

— «Қыз Жібекті» айт!

— Уай, қыссаң құрысын, ертегіні өзіміз де білеміз, осы күнгі өлеңді айт.

Жүсіп тамағын кенеп алып:

— Ендеше, Ілиястың өлеңін айтайын, — деді.

— Оның кім, өй?

— Ол — Қазақстанның ақыны.

Жүсіп термемен соқты:

«Майдан деген немене?

Майдан қанды, қан ағал.

Майдан қансыз, қан ақпайд,

Қараңғы жұрт ағарал.

Майдан деген немене?

Майданда мал шашылад.

Майданда мал шашылмай,

Қараңғы көз ашылад».

Жұрт бастапқы кезде ынтамен тындаса да, біраздан кейін божырап, біреулері аузын кере құлаш ашып есінеп, екеу-екеу өзара күңкіл сөзге кірді.

Әйелдер жағынан біреу:

— Нағима айтысамын деп отыр, — деп өз сөзін өзі ерсі көргендей жырқылдап күлді.

— Кіммен?

— Жүсіптен...

— Айда, Жүсіп, сен бұрын камты, — деп маужырап отырған бозбалалар бастарын көтерісіп, Жүсіпті қысып барады. Жүсіп ыржалаңдап күле берді.

Бозбалалардың ішінен бірер қызуы жолындағы жұртты баса-көктеп, Нағиманы қайрап Жүсіпке қарсы салуға кірісті, сүйткенше болмай, екі әйел қарама-қарсы отыра қалып, жаяулатып өлең бастады:

«Мінгенім көш алдына кербесті еді,
Шын сүйсе, қайным жақын келмес пе еді.
Көп айлар көрмегенде белгі қылып,
Қолынан орамалды бермес пе еді?»

— Уай, бөлекет, өлең дегенде бұған күн жоқ-ау, — деп бозбала жағы дүрлігіп, Нағиманы мақтаумен болып жатыр.

Жұрт ойыннан таң ата тарады. Терезе бозарып, үй іші ала көлеңке болған кезде Жақып пәтеріне келіп жатты. Бірақ көзі ілінбеді. Аунақшыды, дөнбекшіді. Ойы шұбалып біресе олай, біресе былай жүйткіді.

Кеңсеге кешігіп барды. Үстелінде жатқан қағаздарын ақтарыстырғанда, бірінші қолына түскен қағаз Көбектің үстінен түскен арыз болды. Арызды тағы оқыды, бірақ мазмұнына түсінген жоқ. Аузын күбірлетіп отырды да, қаламын алып, арыздың бұрышына «сотқа берілсін» деп кесе жазып қойды.

* * *

...Аудан атком президиумының заседаниясы болғалы жатыр. Төр аға Ырысбек — семіз, мыртық, бұқа көзденген сары жігіт. Мәжілісті ашып, күн тәртібіндегі мәселелерді жұрттың қарауына салып отырды.

— Маған сөз берші! — деді алпамсадай қара жігіт. Бұл аудандық партия комитетінің хатшысы Бөрібай еді. Туысы батырақ. Батырақтан босанғанына 4—5-ақ жыл болған. Содан бері сауатын ашып, Кеңес жұмысына араласып, ауылдық, болыстық мекемелерде жауапты қызметтерді аткарып жүретін.

— Мұның жөні былай, жолдастар, — деді Бөрібай, — егістің көлемін арттыру, шығымын өсіру біздегі ең күрделі жұмыс болу керек. Бұл жөнінде ел шаруасына араласып, білім жолын түсіндіретін жүйрік маман бізде жоқ. Мына біреуіміз

бар, 150 сом ақша алады, ақша алғаннан басқа осының бітірген жұмысын көрмей-ақ барам. Қандай мамандығының барын да білмеймін. Оның үстіне, өзі бір ауыз қазақша білмейді. Қазақша білмейтін адамды, аты маман деп, ауданға жіберудің не жөні бар. Өкіріктің не ойлап жіберіп отырғанын кім білсін... бірақ маманымыз осылай екен деп қарап отыруға болмайды. Ауылдарға адам шығаруымыз керек. Адам шығарғанда, елге түсіндіріп айта алатындай адам болсын. Егіс науқаны туралы, егінді қалай салу, қайткенде шығымды қылу туралы көзеттерде қақсап жатыр ғой. Ең болмаса сол көзетте жазылғандарды оқып болса да, елдің миына құя білетін адам шығарылсын. Менің ұсынысым — осыған шығаратын адамды қарастырсақ деймін...

— Менің ұсынысым бар, — деп Қасым ұшып тұрып, танауы делдие қалыпты.

Мәжіліс ашылғаннан бері осы Қасым бір жапырақ қағазды алдына алып, Рақилага өлең жазумен әуре болып отыр еді. Бөрібайдың бастапқы сөздерін тыңдамаса да, соңғы ұсынысы бұған ұнап кетті:

— Менінше, бұл жұмысқа Жақыпты шығару керек! — деді.

Жақып жалт қарады. Бірдеме айтайын деп оқталып еді, аузына сөз түспеді. Ол екі арада мәжіліс дауысқа салып, Жақып белгіленді...

Егін туралы мақала басылған көзеттерді боқшасына салып, боқшаны қанжығасына байлап, Жақып аттанғалы жатқанда, Бөрібай кез болды.

— Жақып, сен балалықтан сау емессің. Бұлталақтағаныңды сезіп жүрмін. Ондай мінезді қой деп түнеугүні бір айтып едім ғой, қақсата берме, түзел! Басқалардан гөрі сенің түзелгенің керек, сенің ысылғаның керек. Біреудің күлгір сөзіне, алдауына еріп, партия жолынан тайып жұмыс істесең, менен жақсылық күтпе. Осы есінде болсын! — деді сазарып.

Жақып үндемеді. Торы атқа мініп, бірер тебініп алып, ауылды оралып шығатын қара жолға түсіп, қабаққа қарай тырмыса жөнелді...

* * *

... Бұлт түнеріп аспанға шықты. Жел ұйытқып соқты. Күн күркіреп, найзағай жарқылдап, жаз белгісін түгел елестетіп, бірінші жаңбыр себелеп жауа жөнелді.

Атын қамшылай түсіп, Сатының обасынын үстін баса, Жақып келе жатыр. Кенседен шыққалы көп болды. Көп ауылдарды аралады. Жиылыс, баяндама, үгіт, нұсқау бір-сыпыра орындалғандай болды. Ендігі бет алысы өз ауылы. Алды ағар көл. Көл басында қалың ауыл — жапырайған жертөле, қоқырсыған көн.

— Салаумәлікүм, — деді Жақып.

Құржыған шал, желбейін жоғары көтере түсіп, қызарған көзін Жақыпқа қадай қойды:

— Қарағым, Жақыпшысың?

Бұл Жақыптың әкесі Ыбырай еді. Жақып атын байлап жатқанда, Ыбырай есігінің алдына барып:

— Кемпір! Бармысың?.. Балаң келді! — деді.

Бүкшендеп, қожыр бет қара кемпір шықты, Жақыпты құшақтап, бетінен сүйді.

— Ұят-ай, дардай жігітті бетінен сүйгені несі, — деп әзілдей күліп, жамаулы шапаны желмен жұлқыланып, жастау әйел де шықты.

— Қой, кет өрі, онбаған күң... Шүйкебас алғанша, қалқам өзімдікі! — деп кемпір көзінен шыққан жасын күпісінің жеңімен сүртті.

Аласа, тар земенке. Сығырайған терезе. Ескі алаша. Құрым киіз төсегі бар. Есік жақ көң, шөп, салам, бұзау байлаған қазық, іліп қойған ер-тұрман. Төлдің қиының иісі кіріп барғанда мұрынды жарады.

Үй іші жадырасып, қуанысып, той түсіп алды. Жас әйел шелегін салдырлатып, күлді бұрқыратып тамақ істеуге кірісті. Қара кемпір айналып-толғанып, Жақыптың жанында бөйек болып жүрді. Ыбырай шал пешке арқасын сүйеп төсегінің үстінде отырып, Жақыпқа көзін қадай түсіп:

— Тоба, тоба... Бергеніңе шүкір! — деп қойды.

Бұл өмірдің таңы ғой. Бұдан арғы өмір — қарғалған өмір. Осы үйдің ішіндегі: Ыбырай, қара кемпір, ана бет-аузын жүн қаптаған еңгезердей қара жігіт — өткен өмірін малайлықпен шіріткен адамдар, кемшілік, жоқшылықтың не түрлі зардабын тартқан адамдар.

Ауыл адамдары жиналды. Аудан сөз болды. Ауданда істеліп жатқан жұмыстарды сұрасты.

— Біздің артелімізге биыл да тұқым бере ме екен? — деп тышқан көзденген қара жігіт сұрау берді.

— Артель демекші, мына «Бозтай артелі» қарыз серігінен көп ақша алды деп есіттім, соның жөні қалай?

— Жақып-ау, өзіңнің ашқан артелің еді ғой, қазынадан жәрдем болса, көбірек бергізу жағын қамдасайшы...

— Бәсе, Ерман неғып соны айтпай отыр деп ем.

— Жақыпқа айтпағанда, кімге айтайын. Кедей елміз. Артель болғалы шырайымыз шығып келеді. Үкімет қаржысын далаға жібергеміз жоқ, бізге берсе, көзге көрінеді: мектеп салдық, дүкен аштық, ячейка ұйымдастырдық... Осыны басқа ауылдарың дұрыстап істей алып отыр ма? — деп тышқан көз қара жігіт Ерман көтеріліп қойды.

Ерман кедейдің ішіндегі белсенді, өмірінің көбін малайлықпен өткізген. Жоқшылықтың не түрін басынан кешірген. Үй болып, ел қатарына қосылғаны үш-төрт жылдың ішінде ғана. Бұдан екі жыл бұрын, Жақып партия мектебінен оқып ауылына келіп, артель ашу туралы сөз қозғап еді.

— Осыны үкімет айтып отыр ма? — деді Ерман. — Үкімет айтса, біздің зиянымызға айтпайды. Көрінген байға қолжаулық болып, шылауында жүргенше, өз алдымызға өмір құрайық. Кел, бірігейік! — деп, Ерман өзі сияқты кедейлерді үйірілтіп алып кетіп еді. Сол жерде артель ұйымдастырылып еді. Артельдерінің атын «Жаңа күш» қойып еді. Артель бастығы болып осы Ерман сайланып еді. Ауданға барып тіркетіп, ақшалай, тұқымдай көмек те алып еді. Салған егіндері бітік шығып, артель шаруасы қорлануға айналып еді. Артель мүшелерінің саны бастапқы 20 үйден өсіп, 50-ге жетіп еді. Мүшелері өскен сайын жұмыстарын кеңейте түседі: уақытша болса да шымнан мектеп үйін салады; аудандық кооператив дүкенімен жағаласып жүріп, Ерман «Жаңа күш» артелінің атына дүкеннің бөлімшесін аштырады. Биыл осы ауылға бір науқанмен Бөрібай келіп, кедейлер артелінің жұмысына шын риза болып қуанады. Ерманды үгіттеп, артель жағынан партия кандидаттарының тобын құрмақшы болады. Көзіргі ячейкесі сол. Ерман хатшы. Мүшесі тоғыз, бәрі батырақ, кедей...

— Біз саған өкпеліміз! — деді Ерман Жақыпқа. — Көзсіз көбелектей көрінгенге қолжаулық болып отырған ауыл едік. Басымыз қосылса, енді қосылып отыр. Бұдан бір-екі жыл бұрын осы көлдің басында үй саны онға толмайтын

еді. Кәсіп үшін, тамақ үшін бәрі бытырап, көрінген байға қолжаулық болушы еді. Сен оқуға кіргенде, қуанып едім: кедей едік, кем атаның баласы едік. Тым болмаса, Жақып оқып шықса, ортамызға ұйытқы болып, басшылық істер деп едім. Басшылығың болды, оны жасырмаймын, осы артельді сенің арқанда ұйымдастырдық, сенің айтқаның себеп болды; бірақ содан қайтып бізге қол ұшын бере білмедің. Біз не білеміз? Ең арғысы, артельдің уставын да дұрыс ұғынбаймыз. Артельдің істейтін жұмыстары толып жатқан көрінеді, соның бірін де істей алмай отырмыз. Мен саған мынадай бір сыр айтпақшы едім: осында отырғанның бәрі де айтқысы келіп отырған шығар, біздің дүкеніміздің пірканчигі Жүніс дейтін қасқырдың бөлтірігі ғой. Әкесі Дәуіт дәулетінің, беделінің арқасында елге не істемеп еді? Дәуіттің қамшысының дағы жұрттың көбінің арқасынан әлі күнге кетіп болмаған шығар. Осы Дәуіттің баласының біздің дүкенге пірканчик болып келуіне сен себеп болды деп есітем. Дәуіттің бір баласы Қасым ауданда жауапты қызметте отыр. Басқа кісі білмегенмен, Қасымның жайын сен білесің. Ондағы партия орнына, ондағы жолдастарыңа айтып түсіндіріп, Қасымды әлдеқашан тайдырып жібермейсің бе? Жүністің былығын айтпақшы едім-ау... Биыл қыс дүкенге екі рет көп товар келді. Басқарманың жиылысын істеп, мүшелерге бөлдік. Мүше басы 25 метрден келді. «Бұлай бөлулерің қата. Мүшесінің көбі кедей, 25 метр кездеме алатын оларда ақша болмайды» деп Жүніс қарсы түсе кетті. «Ақша табылмаса, несиеге товар беріп, басымды сотқа іліктіре алмаймын» деп пірканчигіміз қарысып отырып алды. Мен оған көнбей, тең қылып бөлдірдім. Ертеңіне жұрт күңкіл шығарып жүр: «Дәуіт келіп, матаны қотарып жатыр» деп. Жүгіріп барсам, Дәуіт күбідей болып дүкенде отыр. Кездеме алдында таудай болып үйіліп жатыр. Жүніс өлгі товарды шетінен өлшеп жыртып жатыр. Басқа жұрт маңына бара алмай, ығысып кейін тұр. Мұның не десем, Жүніс танауын көтеріп: «Кімде ақша болса, тауарды соған беремін!» дейді. Күйіп кеттім, пөлкеден қарғып түсіп, кезді қолынан жұлып алдым. Екеуіміз шарт та шұрт болдық та қалдық. Ауданға бұл әңгіменің қалай құлпырып жеткенін өзің де білесің... Міне, осы оқиғадан бері байлар бізге қатерін тігіп отыр. Не түрлі пәленің бәрін бізге үйіп,

мүшелеріміздің ішіне іріткі салуға кірісіп отыр. Кеше Жиенбай басқармаға арыз әкеліп берді: артельдан шығамын дейді. Неге шығатын себебін өзі айтпап еді, қатындар арқылы есіттім, бір өсек тарапты: «Артель мүшесінің бәрі еріксіз коммунистке жазылады, қыз-қатындар ортаға түседі» депті. Жиенбай діншіл адам ғой, соған нанып кетіп отыр. Жиенбайға еріп Қожық, Сейіл де шығамыз деп отыр. Міне, біз осындай күйге ұшырап отырмыз. Өсек таратып отырған байлар. Біздің басымыз құрала бастаған соң, біздің жұрт бола бастағанымызды көрген соң, осының түбі жақсы болмас дегендей, олар енді жанталасуға кірісіп отыр...

Ерман қыза келе бірсыпыра сырдың бетін ашты. Жақып өзінен өзі ойланып отырып, ұялайын деді. Ұялатын жөні бар. Жақып, шынында, «Жаңа күш» артельін есінен шығарып еді. Екі жылдың ішінде үйінің табалдырығын аттап отырғаны осы-ау. Түрлі жұмыстың, науқанның қызығына түсіп кетіп отырды. Мектепті бітіріп келген жылы, бастап жұмысқа кіріскен жылы беталысы жақсы еді, екі сөзінің бірі кедей туралы еді, кедей арасында істелген жұмысқа жан-тәнін салып кірісетін сияқты еді. «Жаңа күш» артельін бастап ұйыстырғанда, Жақып көп сөйлеп еді, тыңдаған адам елжірегендей жалынды сөздер айтып еді. «Жаңа күш» артельінен Жақып ол уақытта көп нәрсе күтетін сияқты еді. Сол күткені болып па? Артель мүшелерінің санасы өсіпті. Ауыл өмірінде тап жігі айқындалып ашылыпты. Күні кешегі өз басының қамынан аса алмай жүрген Ерман бүгін көп жұмысын қолына ұстап, көптің тілегі үшін күресіп, өлеумет қызметкері болуға аяқ басыпты! Аз уақыттың ішінде нақ осындай бола қояр деп тап сол кезде Жақып сене қойған жоқ еді. Жақыптікі ол кезде құр елес, қиял сияқты еді...

— Неге үндемейсің, Жақып? Әлде мен қатты айттым ба?.. Ұялып отырсың ба? Үндемегенің — айыбыңды мойныңа алғаның. Жеңеше, мен саған бірдеме айтайын ба? — деп Ерман қара кемпірге қарап күлімдеді.

— Не айтпақшы едің? Әзіл сөзің болса, өзімізге айтсайшы, зәуімен бір келе қалғанда, қалқамның мазасын ала бергенің не? — деп қара кемпір баласына ара түсті.

— Әй, жеңеше-ай, білмейсің ғой, осындай оңашада, үйге келгенде қысып қоймасақ, кеңседе мұнымен сөйле-

су қиын. Бұл төрелікке салынып кетуден танбайды. Осының құлағын бұрап отыратын бір шүйкебас әперіп, сонсын ауылға ұстап отырсақ деймін, сосын бұл бізге келгіш болар еді. Келген сайын жұмысымызды істетіп алып, көтеріліп қалар едік...

Ерман ойынды-шынды араластырып отырып, Жақыпты сөзбен тоқптап ұрып болды. Жақыптың кінәсін мәлдіретіп мойнына салды. Жақып міндетін жаңа ұғынғандай болды. Ел жұмысына бастап кіріскенде, осы міндеттің бәрі ойында сайрап тұрған сияқты еді. Соны істеуге өзі сертпен кіріскен сияқты еді. Бірақ істей келе адасыпты, кері бұрылып кетуден де сау емес. Бір кезде кедей тілегін арман қылып жұмысқа кіріссе, істей келе сол кедейін жоғалтып алыпты. Елдің бәрін бір сияқты көріп кетіпті. Жұмысты кедей үшін деп айырмай, «ел үшін» деп істейтін қалыпқа түсіпті. Райком хатшысы Бөрібайдың байланыса беретін себебін Жақып тап осы жерде шындап ұғынғандай болды.

— Сөзің рас, Ерман, мен кінәні мойныма аламын! Жұмыс басты болдым. Қолым тимеді, мен сендерге бұрыла алмадым. Бұдан былай жұмыстарыңа көмектесуге, жиі келіп тұруға уәде берем! — деп Жақып күрсінді.

— Е, бәсе, осы сөзіңді айтшы. Менің сенен тілегім осы. Біздің жұмысымызға шын араласатын болсаң, артель басқармасының жиылысын шақырып отыр едік, жүр, ішінде бол, — деп Ерман көтеріліп қалды.

— Байғұс-ай, саған не болды? Үйге келгені жаңа ғой, — деп қара кемпір ара түсіп еді, Жақып пен Ерман оған қараған жоқ, үйден шығып та кетті.

Ауылдың ересектері, әйелдері жиналып мектеп үйінде толып отыр. Шымнан салған үлкен үй. Іші қара көленкелеу. Қатарлап тізілген парта, қара тақтай. Семізше келген, бітік көзді сары жігіт мектеп мұғалімі.

— Қане, Биғанша, тақтаға шығып, «Сиыр сау» деген сөзді жазшы, — дейді мұғалім.

Тапалтақ бойлы қара әйел орнынан ұшып тұрса да, өлденеден ұялып, тақтаға барар-бармасын білмей, екі оқтылау болып тұрды.

— Барсайшы, Биғанша, жоқ жерде ұяла қалатын нен, — деп Үміт дейтін нокталы бет әйел оған ұрсып тастады.

Биғанша тақтаға барып, ақ борды қолайсыздау ұстап, мұғалімнің айтқан сөзін баданадай қылып жазды.

— Дұрыс жазылды ма?

— Жок, дұрыс емес, «сиырдың» орнына «сыр» деп жазды...

Жас әйелдер, жас жігіттер жайшылықтағы өзін-қалжыңын былай қойып, бар ынтасын оқуға салып отыр. Екі көздері тақтада, мұғалім бір сөз айтса, соны дұрыс ұғып алуға ынтық болып отыр.

Артель басқармасының жиылысы мектепте ашылды. Оқуға келген әйел-еркектердің көбі тарамастан отырды. Күн тәртібіндегі мәселе — егіс жоспарын өсіру туралы. Ерман күн тәртібін жариялап болып:

— Мына Жақып осы артельді бастап ұйыстырған азаматымыздың бірі еді. Бүгін мәжілісімізге кез келді. Қаралатын мәселе өте үлкен. Сондықтан Жақып баяндама істесе екен деймін, бұған қалай қарайсындар, жолдастар, — деді.

— Мақұл! — деп жұрт шу ете түсті.

Жақып баяндама істеді. Отызға тарта адам, еркек-әйел аралас, үн шығармай тыңдап отыр. Баяндама маңызы — жаңа өмірдің желісі. Тыңдаушылардың қалпында таңданғандық, Жақыптың сөзін жатсынғандық жоқ. Жақыптан осы сөзді естуге құмартып отырған секілді.

Жақыптың ойы бір сүйкенттің ішінде аласұрып, өткенді бір шолып өтті: бұдан бес-алты жылдары бұрын бұл көлдің басында 8—9 үйден аспайтын үй болушы еді. Сол үйлердің адамдарының өзі бытыраңқы, нақ осы кездерде жазғы көсіпке қамданып, көрінгенге жалданып кететін. Жаз жұмыстан қолдары босап, бастары қосылса, бірер үйдің қасына жиналып, қайдағы жоқты сөз қылумен болатын, елдің өсегін теретін, әлдекімдерді сыртынан нәреттеп, шаттау-шардың кеңесімен күндері өтетін. Ол күні кеше болған күйі. Көзір ше? Көзір одан өзгерген. Көзіргі ауыл тілегі — ескі жыр емес, еңбек жыры!

Бірақ ауылдың бәрін осылай деп кесіп-пішу қиын. Өзгермеген ауылдар да бар. Ескіліктен тістесіп айрылмай отырған ауылдар да бар.

Жақып баяндамасының аяғында:

— Көптен келген жоқ едім, күйлеріңнің қандай екендігі маған қараңғы еді. Бүгін көріп, өз көзіме өзім сенбей отырмын: екі жылдың ішінде адам нанбастық болып өзгеріпсіндер! Мен алдымда отырған осы көпті, бұрынғы ауылдың адамы деп отырғам жоқ, жаңа өмірдің іскері деп отырмын. Жұмыстарыңның іргесі қаланыпты. Қаланғанда, мықты қаланып-

ты! Осы беттеріңнен танбай, жұмыстарыңды бұдан да өркендете түсуге жаңа жұртшылық тілектес! — деді.

Тыңдаған жұрт жайраңдасты. Біреулер алақан ұрды. Ерман жымың-жымың күлді.

Жақып ауылында екі күн болды. Екі күннің ішінде бір-сыпыра жұмыстарымен танысты. Алдағы жұмыстарына жоспар құрып берді. Бұдан былай үзбей келіп тұратын болды.

* * *

...Жақып тағы ауданда. Омардың үйі аса құрметтемей, салқын ғана қарсы алды. Омар жайбарақат отыр. Егіске өзірлік жұмысы ойына кіріп те шығатын емес. Екі тілді соқасы қыс бойы албардың аузында салқамданып жатушы еді, өлі сол күйінде, түзетілген жоқ.

— Уа, балам, есен-сау келдің бе? — деп Омар күңк етті де қойды.

Рақиладан іс тігіп отыр. Көзінің астымен бір рет қарады да қойды. Жақып Рақилага көзін қадай қарады. Бұрын тіке қарай алмайтын. Қарауға көзі ұялатын. Бұл жол ұялмады, қарады. Қарап еді, Рақиладан туралы жүрегіндегі сезім тарамданып сирей бастады: Жақып Рақиланы бұрын жұрттан асқан сұлу деп сенім келтіруші еді, бұл жолы қарағанда олай болмай шықты. Рақилада ешбір артықшылық жоқ, жай ғана әйел — бой жеткен қыз: ажары қараторылау, танауы делдек, көзі өткірлеу, бар пішіні осы. Осыдан басқа дым жоқ. Бір кезде Жақыптың осыған құмартуы рас па? Рас. Көзір ше? Бұл жағы енді күмәнді, Жақып қанша қараса да, өзінде ешбір құмарлық бар деп ойламады.

... Жақып аудандық атқару комитетінің үйіне кіріп барғанда, атком бастығымен сөйлесіп отырған бір әйелге көзі түсті. Шырамытты ма, әлде көзі түсіп кетті ме, әйел де қарады.

— Е, Жақып, есен-сау келдің бе? — деп атком ағасы Ырысбек, әйелмен сөзін бөліп, Жақыпқа бұрылды.

— Таныс бол: 4-ауылдағы мектеп мұғалімі Рабиға Сәтбай қызы, — деп Ырысбек Жақыпты өлгі әйелмен таныстырды.

Рабиғаны Жақып сырттан білетін. Қалада оқып жүрген кезінде бірер ұшыратқаны бар еді. Ол кезде жүз тоқтатып танысқан жоқ, одан бері кездескен де жоқ еді.

— Жақып жолдас, сізге мен өкпелімін, биыл балаларды мектепке аларда, Ермағамбеттің баласын мен алмадым. Алмағанда, Ермағамбетпен ашу-араздығым болған емес. Мен бұл ауданға жаңа келіп отырмын ғой, ел кедейлерінің арызымен алмап едім. Ермағамбет ескі кезде болыс болған кісі дейді. Өзі қара тізімде, даусы жойылған көрінеді. Сол Ермағамбеттің баласын мектепке ал деп қалай записка жазып жүргеніңізді біле амай-ақ барамын. Бір жолықсаңыз, айтармын деп жүр едім, — деп Рабиға салқын жүзбен сөзін бітірді.

Сөзінде, ажарында ешбір құбылу, жас жігіттердің алдында әйелдік белгісін көрсету сияқты қалып атымен жоқ. Осы сөзді айтып отырған Рабиғаға қарап, жаңа құрылыс жұмысына белсеніп кіріскен ердің бірі деп ойлайсың да қоясың.

...Иә, Жақыптың записка жазуы рас. Жақып онда салық жұмысымен елге шығып еді. Салық жұмысымен шығып отырып Ермағамбеттің үйіне қонған, тоқтысын жеген. Ермағамбеттің кейбір сөздерін ұйып тыңдаған да. Ермағамбет осы әйел — мұғалім туралы да өсек сөз айтты. Жақып оның сөзіне нана қойған жоқ, нанбаса да, мұныңыз өсек деп Ермағамбеттің бетін қайыра білмеді. Қонақасынан жеп отырып, Ермағамбет сияқты ірі адаммен сөз таластыру, қазақшылық көзімен қарағанда, ерсі де ғой.

— Ол менің қатам, Рабиға жолдас, ол қатамды түгелінен мойныма аламын. Жолдастық ретімен қатамды ескерткеніңізге алғыс айтамын, — деп Жақып күрсінді.

«Осы мені кекетіп тұр ма» дегендей болып Рабиға Жақыптың бетіне қарады. Жақыпта кекету жоқ. Жақып айыбын мойнына шын алып тұр. Бұл — шын коммунистің істейтін ісі. Рабиға Жақыпқа шын риза болған адамның түсіне кірді.

— Жақып жолдас, сізге риза болдым. Қатені мойынға ала білу — коммунистік белгісі. Ермағамбеттің үйіне қонғаныңыз, Ермағамбеттің айтуымен маған записка жазғаныңыз сіздің ірі қатаңыз еді. Мен сізді мойныма алмас, қарысар деп жүруші едім. Осы күні өзінше аяқ астынан қисынын тауып жүргендер аз ба? Ондайдың көбі Ермағамбеттерге шын қамқор болып түрегеледі. Жаңылу деген болады. Жаңылғанын мойнына алмағаннан жаман не бар? Мен

сізге енді, өкпемді қояйын, қолыңызды әкеліңізші, татуласайық! — деп Рабиға күлімсіреп қолын созды.

Жақып қолын беріп жатып арсалаңдап күлді.

Сол күні партия жиылысы болды. Күн тәртібіндегі мәселелер аяқталып келгенде, партияға кіремін деушілердің арызы қаралды. Арыз берушінің бірі Қасым Дәуітұлы болып шықты. Ұя хатшысы Қасымның арызын оқып шығып, сөз төркіні алуға ыңғайланып бара жатқан секілді.

— Қасым туралы бюроның пікірі не? — деп Жақып сұрауды тіке қойды.

— Әрине, орташадан қашпаймыз ғой, бюро кандидатқа алуға ұйғарды, — деп хатшы күмілжіп барып жауап берді.

Қасымға сұрау түс-тұсынан жауып жатыр. Сұрауды тікесінен беріп тақымдап отырғанның бірі Жақып:

— Әкең қай тапқа жатады деп білесің? Әкең неше жыл би болды? Жаңа құрылысқа икемделуін қалай? Ауылдағы коллектив құрылысына әкеңнің кедергілері болған жоқ па?

Осы сияқты сұрауларды Жақып түйдек-түйдегімен бұрқыратты.

Қасым қанын ішіне тартып, сұрланып-ақ алды. Жақыптың сұрауына жауап берудің орнына, қарсы жала жабуға кірісті.

— Жақыптың бұл сұрауды не үшін беріп отырғанын мен білемін, басқа жолдастар да жақсы білсе керек. Сондықтан жауап бергім келмейді, — деді ол.

Рабиға сөз сұрап алып, орнынан тұрды:

— Жақып пен Қасымның арасында не бары бізге қараңғы. Бізге көзір оның керегі де шамалы. Біз көзір Қасымды ғана білеміз. Партияға алғалы отырған адамымыз — Қасым. Сондықтан Қасым туралы Жақыптың беріп отырған сұраулары, меніңше, нағыз орынды сұрау. Бұл сұраулардың жауабын есітпей, Қасымды партия қатарына алсақ, біз мықты адасамыз. Қасым жолдас жаңағы сұрауларға жауап беріп өтсе екен деймін.

Аудандық халық тергеушісі Тәжен дейтін сөз алып, Қасымды жақтай сөйледі:

— Жолдастар, беталды солақайлықтың, орынсыз қызарудың жөні жоқ. Әр нәрсенің де реті бар. Жақыпты да білеміз. Жақып кедей баласы. Кедейлігін арқаға таңып, өзімнен басқа адам коммунистікке лайық емес деуі орынсыз...

— Қаталаспа, мен олай деп айтқан жоқпын, — деп Жақып оның сөзін бөлді.

— Неге айтпайын деп едің деп айтып отырсың. Айтуға ыңғайланып отырсың.

Жақып орнынан ұшып тұрып, мәжілістің тәртібі туралы сөйледі:

— Мәселе Қасымды партияға алу туралы Қасымның арызы оқылды. Қасымға сұраулар берілді. Ол сұраудың біріне де жауап алынған жоқ. Жауап алынғаннан кейін айтыс сөз басталуы керек еді. Бірсыпыра жолдастар майдандасуға белін буып келген екен, онысын айтыс сөзде айтсын, өзіріне Қасым сұрауға жауап берсін. Мәжіліс тәртібі осы. Осы тәртіпті басқарушылар бұзбай алып барса екен деймін, — деді Жақып.

Қасым шындап қысылды. Жұрт өзара күңкілдесті. Жақыптың ұсынысы дауысқа салынып, қабылданды. Берілген сұрауларға Қасым ерін ұшынан ғана жауап беріп құтылмақшы болып еді, Жақып одан жаман қазбалап, сұрауын өршіте түсті.

Айтыс сөзге бірінші болып Жақып шықты:

— Жолдастар, Қасым туралы менің сөйлегенімді шам көріп отырған адамдар да осында жоқ емес. Олар шам көреді екен деп мен білгенімді айтпай тұра алмаспын. Мен сөзімді партия жиылысының алдында айтып отырмын... Қасыммен дұшпан екенімді мен еш уақытта жасырмаймын. Дұшпан болғанда, өз басымның пайдасын көздеп дұшпан болып жүрген жоқпын (олай ойлаушылар мықты адасады), тап жолымен дұшпанмын. Қасым менің тап дұшпаным. Менің елім телеу атанады, осы елде кірме. Баяғыда Қасымның аталары құлданып өкеліпті деген өсек бар. Бұл өсек саябырласа, Кеңес үкіметі орнағаннан бері ғана саябырлап отыр. Оның ар жағында бізді «құлдар» деп атайтын. Қырық үй телеу «құл атын» тағып, Қасымның әкесі Дәуіттің есігінде жүріп өмірін өткізген. Соңғы жылдары телеу есін жинады, ел болды, артель ашты, мектеп салды, кооператив ашты... Дәуіт неғып отыр? Дәуіт ауыл ішіне не түрлі өсек жүргізіп, артельді елге құбыжық қылып көрсетіп, артель мүшелерінің ішіне іріткі салып отыр. Дәуіт осыны кімге сүйеніп істеп отыр? Қасымға сүйеніп істеп отыр. Дәуіт бұрын ел тізгінін өзі ұстап келсе, енді баласы арқылы ұстамақ болып отыр. Дәуіттің беделі бұрынғысы-

нан артпаса, кемімеген. Қит етсе, Дәуітке барып ақылдасып жүрген шаруа толып жатыр...

Жақып ұзақ сөйледі. Дәуіттің, Қасымның жаман жағын түгел ашып берді. «Қасымды партияға алу түгіл, Қасымға кепіл болған партия мүшелерін жауапқа тарту керек» дегенге шейін барды.

Жақыптан кейін Рабиға сөйледі. Одан кейін бір-екі батырақ шығып сөйледі. Ақырында, Қасым партияға жат адам саналып, алынбайтын болды.

Түнгі сағат 12-де жиылыс тарады. Жақып Рабиғаны пәтеріне шейін шығарып салатын болды. Қараңғы түнде екеуі қолтықтасып келе жатты. Сөздері артель туралы, ауылдағы жаңалық туралы, жаңалыққа кедергі болып отырғандар туралы.

Апрель ішінің тынық түні мүлгіп, көңілді сергітіп, өлденесі жүректі қытықтаған сияқтанады. Жақып та, Рабиға да сөйлесіп келе жатып ауыр күрсінді.

— Көзіргі кездегі жұмыс нағыз қызық жұмыс қой. Бірақ адам жалғыздықтан жалығады екен. Пікір алысып, күш қосып отыратын жолдасың болса, қанша істесен де жалықпас едің-ау, — дейді Рабиға.

— Дұрыс айтасың, — деп Жақып оны мақұлдайды.

* * *

Ертеңгі шайды ішіп отырып Омар Жақыптан сөз тартпақшы болып, ячейка жиылысында қандай мәселе қаралғанын сұрай бастады.

— Сіз партияда жоқсыз ғой, сізге айтуға болмайды, — деп Жақып оған қысқа ғана жауап берді.

— Шырағым-ау, бөріміз қазақтың баласы емеспіз бе? Сондағы сөйлескендерің осы қазақтың қамы шығар ғой, — деп Омар жымыңдады.

— Жок, жалпы қазақтың қамы емес.

— Ал сонда кімдікі болды? — деп Омар бұ жолы тіктене қарай қалды.

— Біз қазақты жалпы алмаймыз, отағасы, қазақтың ішінен айырып шығаратынымыз бар: байларды, молдаларды, ескі атқамінер-қуларды бөліп шығарып тастап, кедей мен орташаны ғана аламыз.

— Біз қайсысына қосыламыз? — деді Омар жымыңдай күлген боп.

— Сіз атқамінер табына қосыласыз, — деді Жақып сұрлана сөйлеп.

Омар сескененейін деді. Шын айта ма дегендей Жақыптың бетіне тікелеп қарады: шын айтып отырған адамның түрі, күлмейді.

Рақида да, Айжан да бірсыпыраға шейін аң-таң боп Жақыпқа қадалды.

— Осы, шырағым, сенен бір сұрайын деп жүргенім бар еді. Біздің ауылнайымыз желөкпелеу. Елмен ақылдасып іс істей білмейді өзі. Елге тізе көрсету де ойында бар. Бұрынағы күн сол шіркін маған келіп: «Сен биыл он десте егін саласың» дейді. Былтыр тоғыз десте салып едім. Биыл салуға ретім келетін емес. Сол жайымды айтсам, тыңдайтын емес. Кеңсеге барып Қасымға жолығып едім. «Ауылнайдың онысы қате, зорлау жоқ» дегенді айтты. Сосын барып жүрегім орнына түсті, — деп Омар ұзақ сонар сөзді айтып келе жатыр еді, Жақып оның сөзін бөлді:

— Қасымдікі қате. Былтыр тоғыз десте салған болсаңыз, биыл он десте салуға тиіссіз. Салмаймын дегеніңіз дәлелсіз. Салмайтын себебіңізді айтпай-ақ білеміз!

Жақыптың мына сөзі Омарға шоқпардан кейін тимеді. Ол кібіртктеп, сөйлей алмай қалды. Жақыпқа алақ-жулақ қарай берді.

* * *

Аудан тұрған ауылды жинап, артель ашу туралы үгіттемекші болып, Жақып Рабиғамен сөз байласып еді. Сол сөзін орындады. Ауыл адамдарын түгел мектеп үйіне жинады. Жиылысты шақырып басқарып жүрген Қалабай. Жиылысқа Омар да келді. Баяндаманы Жақып істеді. Қосымша баяндаманы Рабиға сөйледі. Сұрау үсті-үстіне жауды. Бірсыпыралары шығып пікірін айтты. Ақырында, талқылай келе, аудан тұрған ауылда «Үлгі» атты артель ашуға қаулы жасады. 20-дан аса мүше сол жиылыстың өзінде жазылды. Омар кіремін деп еді, ол мүшелікке алынбады. Артель жұмысын басқарысып отыруды Жақып өз үстіне алды.

— Екеуіміздің пікіріміз де, ісіміз де үйлеседі екен, Рабиға, қосылып іс істесек, қандай оңды болар еді, ө? — деп Жақып күлді.

Рабиға күлімсіреген күйі үндемеді.

— Қосыламыз десек, бізді қоспай жүрген кім бар? — деді Рабиға бір кезде.

— Бәсе, — деді Жақып жайрандап.

Содан былай Жақып пен Рабиға тобын жазбай жүретін жолдас болды. Бірін бірі жоқтап іздейтін болды. Күндіз-түні сөйлессе де, сөздері бітпейтін болды. Сөйлескен сәйін ынтығулары күшейе беретін сияқты болды.

— Ау, сендер осы неғып жүрсіндер? — деді Бөрібай бір күні Рабиғаға.

— Мұндай да сұрау болады екен, — деп Рабиға күлді.

— Жок, шын сұраймын.

— Мен де шын айтып тұрмын.

— Ендеше, жұрт өсектеп те кетіпті.

— Өсектен қорқа алмадық, — деп Рабиға тағы күлді.

— Қолыңды өкел, құттықтаймын!

Жақып анадай жерде отырып арсалаңдап күлді.

Бөрібай аз-кем ойланып отырып, ағалық ретінде сөз айтты:

— Екеуің де коммунистсің, біріңе бірін теңсің. Біріңді бірін ұнатқан екенсің, қосылыңдар, ешкімнің де қарсылығы жоқ. Біздің тілегіміз — жігерлеріңнің бәрін іске салыңдар. Жастық құрып, желкілдеп жүретін заман емес. Істейтін жұмыстарымыздың мыңнан бірін әлі толық орындап болғамыз жоқ. Осы естен шықпауы керек. Біріңе бірін жолдас болғанда, түпкі серт — осының жолына басты бәйгеге тігу болсын! — деді...

Жақып пен Рабиғаның қосылғанын өсекші әйелдер өздерінше құбылтты:

— Неке жоқ, той жоқ, бетім-ай, бұл не деген масқарашылық! — деп бетін шымшылаған әйелдер болды.

— Коммунистің заңы солай ғой, «моя твоя» деп жүргенін көрмейсің бе? — деп білгішсіп жөн айтқандар да болды.

Бұған жалғастыра ауыл өсекшілеріне ермек болған бір оқиға Омардың қызы Рақила болды. Мырзағұлдың баласы милицияға арыз айтып, қызды өкетпекші болса, Омардың қызы Рақила:

— Бұл менің өмірде көрмеген-білмеген жігітім, бұған тиемін деп еш жерде айтқан емеспін, — деп қарысып тұрып алады.

Мырзағұл сасып, Омар құдасына жолықса:

— Мен кайтейін, баланың еркі өзінде, — деп Омар жүре жауап береді.

Омар мен Мырзағұлдың арасындағы «құдалық» сауда жұртқа жасырын болғандықтан, жұрт Мырзағұлдың баласының мына жұмысын мықты бассыздыққа санайды, «заманның азғандығына» апарып тірейді.

— Мырзағұлдың баласы коммунист екен, сондықтан істеп жүрген жұмысы екен, — деушілер де табылды.

Рабиға мен Жақып істейтін жұмыстарына бірден жоспар жасады. Жоспар бойынша, Рабиға Жақыптың ауылына — «Жаңа күш» артелінің жұмысына басшылық істеуге жүріп кетті. Жақып «Үлгі» артелін қолға алды. «Үлгінің» жұмысын нағыз үлгілі жолға салуға кірісті: жұмыс көліктерін, машина, саймандарын түгел ортақтастырды, адам күшін әр жұмысқа арнап бөлді. Егін салатындарды бірнеше бригада ғып бөліп, әр бригадаға бастық сайлады. Артель басқармасының бастығына Қалабай сайланды.

Майдың 3-күні «Үлгі» артелінің мүшелері бес бригада болып бөлініп, соқаларын жегіп, қызыл туды желбіретіп, Көктеректің бауырына келіп түренін тіреді. Көктеректің бауырындағы құйқалы қара топырақ бірінші рет аударылып, қалың көденің тамыры бірінші рет бытырлап үзілді...

Жақып сол күні Рабиғаға хат жазды. Хатының орта шенінде былай деді:

«...«Үлгі» бірінші жұмысын үлгілі түрде бастады. Көктеректің бауыры желбіреген ту, айналып жатқан соқа, қайнап жатқан еңбек. Еңбек болғанда, бытыранды береке-сіз еңбек емес, бірігіп тұтасқан күшті еңбек! «Үлгі» жұмысы бірінші адымында ел нашарын өзіне тартып үлгірді. Аз уақытта қалың көпшіліктің осы жолға бас қоятындығына сенеміз!...».

Апрель — май, 1929 жыл.

ЖІГІТШІЛІК

(Фельетон)

Елдегі ерсі мінездердің әрқайсысының өзінше тарихы бар ғой. Соның ішінде «жігітшіліктің» де тарихы бар, еггіті жігіт, салт жігіт, сұлу жігіт қызы бар үйге кез келіп қонса, қызға сөз салады. Қыз қарыспа болса, сұлу жігіт, сал жігітті

елемесе, ондайда жігіттің істеп кететін «жігітшілігі» болады: қызы бар үйдің бірдемесін алып кетеді. Я қызға өлең шығарып, ел көзінде масқара қылады.

Қамбар дейтін ақын жігіт Байбосын дегеннің үйіне қонып отырып, қызға сөз айтуға жолдасын жіберсе, қыз Қамбарды көзге ілмей, жүре жауап беріпті. Сонда Қамбар ызаланып:

«Қызы едің Байбосынның атын Сақып,
Ынтықтым сөйлесуге келмей жатып.
Сыртқы елге қол артпасқа серт қылып па ең.
Жігіттен өз елінде дәмді ас татып», —

деп өлең шығарып кеткен екен.

Бұл елдің ескі кезіндегі мінезі. Соңғы кезде оны-мұны көріп, ел көзі ашылып келеді. Ел арасындағы ескі ұнамсыз мінездердің көбі тұрмыстан соққы көріп, өзінен өзі жоғалып барады. Соның бірі болып сал жігіттердің «жігітшілігі» де жоғалу керек еді. Жоғалған шығар деп те ойлаушы едік. Бірақ кейбір жерлерде өлі де болса да қалмай жүргендігі сезіледі.

Тама болысының болыстық кеңес бастығы Қанапия Таймасұлы, жанында салық комиссиясының адамы және болыстық милиция бар, ел аралап шығып, Сәрсенбек дегеннің үйіне қонады. Сәрсенбектің үлкен үйінде кемпірі мен қызы бар екен. Кемпір жақсылап қонақ асын беріп, жас жігіттерден сес ала ма, қалай, қызын Омар дегеннің үйіне жат деп жібереді.

Жұрт ұйқыға кіріскенде, Қанапия қызды іздестіре бастайды. Қыз үйде жоқ. Енді қайда кетті?

Мақаш деген милициясын жанына ертіп алып, іздеп жүріп, Омардың үйіне келіп, оттықты жағып жіберсе, Кенжеш қыз сонда жатыр. Әйелдің қорқақ келетіні бар ғой, милицияны көріп ойбай салып, Омарға тығылады... Үй іші жаң-жұн.

Осы бүлікті бастауға сен себеп болдың дегендей Қанапия қызға ызғарды төгеді:

— Көргенсіз! Бізді адам жейді дедің бе? Үйіңе жатсаң қайтетін еді? — деп сөгеді...

Ертеңіне Қанапия екі милицияны жұмсап, Омар мен қатынын «арастоват» қылады. Дәлелі: Омардың қатыны жас екен, жас қатын алғандығы үшін заң жүзінде айыпты! Қатынын әйелдер бөліміне апарып тапсырмақшы болады.

«Арестовайт» десе, жүрегі зырк ете қалады ғой, ауыл болып жалынып, Омар мен қатынын зорға босатып алды. Бұл 26-жылдың июнінде болып отырған «жігітшілік». Бұл жігітшіліктің бұрынғыдан өзгешелігі — қызға өлең шығарудың орнына милиция жұмсағандық.

Жігітшілікті милиция арқылы орындаған болыстық кеңес ағасы Қанапияны сот орындары ыңғайына алар ғой. Орынсыз жерге милиция жұмсағандығы үшін жауапқа тыртылуында сөз жоқ, оған біз де күмән қылмаймыз. Бірақ әзіріне біздің ынтығатынымыз — Қанапия сот алдында не деп жауап берер екен?

«Мен ақын емес, болыспын, өлең шығара алмаған соң қызды милициямен іздемей қайтейін» дер ме екен?!».

7/XII-26 ж.

КҮЛШАРА ЖЕҢГЕЙ

— Жол болсын, қайным! Ауылдан қашан шықтыңыздар? Жол ұшы қай жер? — деп бақалау келген қара қатын Күлшара жеңгей сөйлеп өліп барады. Сөзшең адам екен, қайдағы-жайдағыны айтып, қаратып отырғызбады. Бірақ сыпайы адамның көзінше көп сөйлеп ысылмағанға шығар деймін, сөзі байланыссыздау шықты: біресе егін-шөпті әңгіме қылады; шаруашылықтың арасына өкеп, «Дарылдақ қараның» үйімен араздығын қыстырады. Әйтеуір, неге екені белгісіз, қонақ келгенде тымырайып отырып қалатын басқа әйелдер секілденбей, бізді риза қылып аттандырайын деген қалпы еріксіз сезіліп тұрады...

Жөнділеу келген сары бұжыр әйел біз барып түскеннен үйге кіріп-шығумен болды; біресе құлағынан сүйреп самаурынды алып шығады; біресе етегіне салып көмір тасиды. Жүріс-тұрысына, аяқ басысына қарағанда, Күлшара жеңгейге қызметімен жаққысы келген адам тәрізденіп тұр. Бірақ сынға іліккен адам оңа ма, сары бұжыр әйелдің кіріп-шыққанын, аяқ басысын, нәрсені көтергенін — бәрін де Күлшара жеңгей шаншу секілді көріп, сөз арасында ала көзімен қарап қойып отырды...

Бұл үй адам жалдайтын бай үй емес еді. Келіні шығар деуге Күлшара жеңгейдің байынан басқа бұл үйде еркек

кіндікті жоқ секілді еді. Сондықтан сары бұжыр әйелдің жайын сұрадым. Күлшара жеңгей күлді.

— Жеңгей ғой, — деді.

— Қайдағы жеңгей?

— Осы үйдегі ағаның алған тоқалы...

Нанғым келмеді. Күлшара жеңгейдің байы осы ауылдағы момынның бірі. Жасы 40-тан асып кеткен. Күлшара жеңгей 30-ға келсе, жаңа келген. Мынау әйел 20-ға келген тәрізді. Аюдай ақырған Күлшараның үстіне қандай адам тоқал болмақшы?!..

Күлшара бейнелей сөйледі:

— Жакын келіміз еді. Байы өлген соң, аруақ аттап кетпеймін деп, менің байымды қалады. Байым алмаймын десе де, мен зорлап алдырдым... «Көсеу ұзын болса, қол күймейді» дегенді білмейсіз бе?! — деді.

— Екі қатын алған адамды жазаландыратын заңды білмейсіздер ме? — деп едім, Күлшара жеңгей жымиды:

— Бақа қайным оның амалын үйретті ғой. Әуелгі қатынын айырған қылып көрсетсе, тоқал алуға бола беретін көрінеді ғой. Қағаз жүзінде мына қалқам екеуіміздің еншіміз басқа, — деп емшектегі баласын алдына алып, шопылдатып сүйді.

Көрер көзге үстіне тоқал алдырғанына, ана қатынның риза болып тигендігіне таң болдым.

Арадан он шақты күн өтпестен, басындағы жаулығы дал-дұл, көзінің алды көгеріп ісіп Күлшара жеңгейдің күндесі ауылнайдың үйіне кіріп келді.

— Е, не болды?

— Ойбай, қайным, адуын жеңгең ұрып, өлесі қылды. Тұла бойым көкала торғайдай.

— Мұндай боларын баста білмеп пе едің?

— Аруақ аттап кетпе деп әрқайсылары айтқан соң, тие салып едім...

Сұрастыра келе анықталды, бәрін бүлдіріп жүрген сол ауылдағы Жексенбай деген қу екен. Тоқал алып бергендігі үшін Күлшараның үйінен бір сиыр соғыпты. «Әкімдердің аузын алуға» деп 50 сом тағы алыпты...

Таяқ жеген қатын ауылнайға «протокол» істеттіріп, сотқа арызын жолдады білем. Күлшара жеңгейдің көсеуінің ұзарған-ұзармағаны өзіріне белгісіз.

5/X, 26 ж.

САЛҚАМБАЙ ТОБА ҚЫЛДЫ

Салқамбайдың бір жетіден бері басын қатырып жүрген жұмыс — Күләштің жайы. Күләш жалғыз қыз. Жасы биыл 14-тен 15-ке шығып барады... Жасы 40—50-ден асқан, қатыны өлген сұр бойдақтар, бәйбішесі ұл таппаған соң, тоқал іздеген бай шалдардың Күләшқа көзі түсе бастады...

— Қызыңды берсең қайтеді, бай орын ғой, — деген құлаққағыстар да бар.

Бірақ бір шешілмеген жұмбақ — қалың малды қайтпекші! Малдай алса, түнеугі Ыбырайшылатып, милиция малын айдап кетіп, өзін түрмеге жабады.

Тапты... Дәуітбай мен Садақбай екеуі екі елдің байы. Арасында мың сом қалың мал жүрді. Оны сезген жан жоқ. Ақшалай алса, не қылушы еді?! Және соңғы өзінде, Салқамбай секілділердің қызының бәсі 500-ге жетіп жүрді. Бес жүз сом алар болса, алдымен бір ат алып мініп, қалғанын керегіне жұмсамай ма!..

Есіктен Рақым кіріп келіп:

— Салқамбай, бері келіп кетші, — деді.

— Салқамбайдың ойы шартарапқа кете бастады...

— Мәлікті білесің ғой. Өзі бай адам... перзент үшін бір әйел алмақшы екен... Бәйбішесі де момын адам. Тегінде, сенің қызыңа қол-ақ... 500 сомды бір қолдан санап беремін дейді... Бұған не дейсің?

— Болады!

Ендеше, тойыңды істе...

Маңдайында төбелі бар, төрт аяғы да ала бір кер ат сатып алды.

Құданың үйіне барғанда жалба-жұлба болып отырмасын деп Ұмсындыққа ақ бөзден бір пар жаулық, бір көйлек алды. Өзінің киіп жүрген бешпентіне тыс алды. Қатынына қарап, мұртынан күліп:

— Көдімгідей адам болып қалдық қой, — дейді Салқамбай...

Жұрт өсекші, сыр шашпай тұра ма: «Салқамбай мың сом алыпты, жүйрік ала аяқ атқа мініпті...» деген сияқты өсектер ел арасына тарап жатты...

Ауылнай дікіндеп жүр:

— Салқамбай қайда — «судебный следовательден» по-
вестке бар, жауапқа шақырады...

— Ненің жауабы?!

— Барған соң білерсің... Қызынды неше сомға саттың?

— Ойбай, шырағым, баласын сатқан кімді көріп едің?

— Ала аяқ атты қайдан алдың?..

Салқамбай тұтығып, еш нәрсе айта алмай қалды...

— Жазықтысың, түрмеге жабыласың.

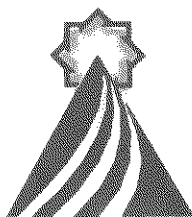
Салқамбай сұрланып кетті.

— Шырағым, жалғыз біздікін ғана көресің бе, әлде бай-
ларды да жауапқа тартасың ба? Мың, екі мың сомнан ал-
ған байлар әлі үйінде отыр ғой...

Сыртта тұрған, сыпайы киінген бір жігіт күлді:

— Әй, отағасы-ай, анқау екенсіз ғой! Мың түгіл, он
мың сом алса да, байларға білінуші ме еді... Олар сен құсап
ала аяқ ат алып мінбейді ғой. Міне қалғанда да, олардың
малы көп, қайдан алдың деп кім байласпақшы...

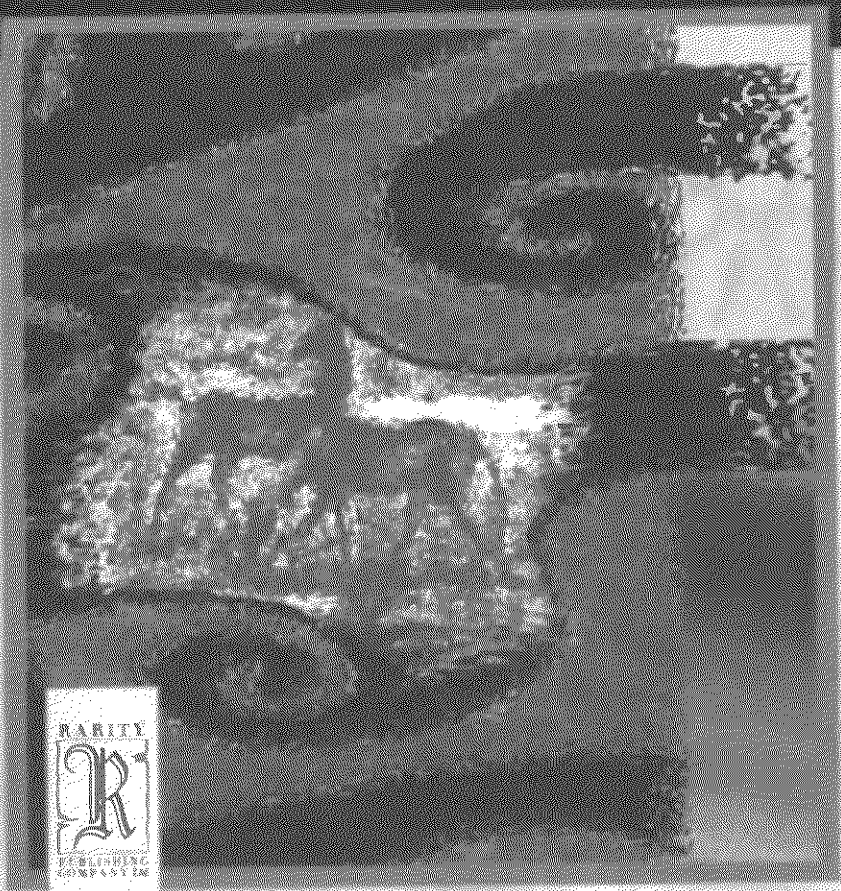
Салқамбай еліне қайтты. Жолда келе жатқанда астын-
дағы ала аяқ ат өзіне әзірейіл секілді көрінеді, қатыны-
ның бөз жаулығы, ала шыт көйлек — бәрі де сотқа айтуға
жүгіріп бара жатқан секілді, еркін билеген жалғыз-ақ ой:
«Осы пөледен құтылар болсам, жалшылықпен өмірім өтсе
де, байларға еріп баламды сатпас едім... сорлы басым, біл-
меген екем ғой, байлар сатса, арқа сүйейтіні болады екен,
мен кімге сүйенбекшімін? Байға құда болу, байға қол арту
менің не теңім еді?!».

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Бейімбет
МАЙЛИН

Шұғаның белгісі

RARITY
PUBLISHING
COMPANY